

REPUBLIKA SLOVENIJA
DRŽAVNI SVET

ZBORNIK
ŽRTVE
VOJNE IN
REVOLUCIJE

Zbornik

ŽRTVE VOJNE IN REVOLUCIJE

*Referati in razprava s posveta v Državnem svetu
11. in 12. novembra 2004, ki sta ga pripravila
Državni svet Republike Slovenije in
Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani*

Uredniški odbor:

*Dr. Janvit Golob
Dr. Peter Vodopivec
Dr. Tine Hribar
Dr. Janko Prunk
Milena Basta*

*Oblikovanje in priprava za tisk:
Moj Repro d.o.o.*

Tisk: Designprint d.o.o.

Ljubljana 2005

9 789616 453080

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

355.29(497.4)"1941/..."(082)
94(497.4)"1941/..."(082)

ŽRTVE vojne in revolucije : zbornik / [uredniški odbor Janvit
Golob ... et al.]. - Ljubljana : Državni svet Republike Slovenije,
2005

ISBN 961-6453-08-4
1. Golob, Janvit
219759104

UVOD

Z referati in razpravo na posvetovanju »Žrtve vojne in revolucije« 11. in 12. novembra 2004 v Državnem svetu smo prišli do doslej najpopolnejšega pregleda nad razlogi, začetkom, potekom, koncem in posledicami (državljan-ske) vojne oz. revolucije na Slovenskem od leta 1941 do leta 1945 in naprej. Tako z vidika zgodovinpisja in dokumentiranja kot s pravnega in filozofskega vidika.

Tudi naš pogled na strukturo prikazanega dogajanja je zaradi osvetlitve z vseh vidikov zdaj postal bolj jasen in razločen kot kdajkoli doslej. Gre za zelo zapleteno strukturo, ki smo jo skušali v referatih opisati, najlažje pa si jo predstavljamo grafično:

1. okupacija
 - a) narodnoosvobodilni boj
2. partizanstvo
 - b) komunistična revolucija
4. državljanska vojna > institucionalizirana revolucija
 - a) antikomunistični boj
3. protipartizanstvo
 - b) kolaboracija

Okupacija traja od 6. aprila 1941 do 9. maja 1945, ko zavezniki v boju proti fašizmu oz. nacizmu zmagajo in razglasijo konec 2. svetovne vojne v Evropi. V Sloveniji kmalu po okupaciji skupine različnih svetovnih nazorov začnejo organizirati odpor zoper okupatorja. Jeseni, 16. sept. 1941 se Osvobodilna fronta, kakor so se poimenovala levo usmerjene skupine odpora, razglasi za edino zastopnico odpora slovenskega naroda in vsem, ki bi se proti okupatorju borili mimo nje, zagrozi z likvidacijo. Že na začetku vodilno vlogo v Osvobodilni fronti prevzamejo komunisti, ki konspirativno zasnavljajo revolucijo ter z vidika njenih ciljev postopoma vse druge organizirane skupine razen krščanskih socialistov in sokolov izločijo, te pa si vse bolj podrejujejo, dokler jih leta 1943 ne prisilijo k podpisu Dolomitske izjave, s katero se odpovedo svoji samostojnosti, osebno pa večinoma pristanejo že tudi na vključitev v Komunistično partijo Slovenije. Zaradi vse očitnejšega komunističnega obvladovanja narodno osvobodilnega odpora oz. boja se že od 1941, zlasti pa od 1942, ko se v imenu tako imenovane revolucionarne justice, na katero sta pristala tudi Edvard Kocbek in Josip Rus, razraščajo partijsko-vosovske likvidacije, hkrati pa se v imenu antikomunizma vzporedno razvija boj proti partizanskemu narodno osvobodilnemu boju. Nastane državljanska vojna, ki so jo na eni strani povzročili komunisti, predvsem s svojimi preventivnimi oz. provokativnimi likvidacijami, na drugi strani pa iz Katoliške akcije izvirajoči aktivisti antikomunizma, ki svoj ideološki boj zdaj preoblikujejo v oborožen antikomunistični boj. Boj, ki se zaostri z ustanovitvijo domobranske vojske na začetku leta 1944, njegov simbolno najbolj zaznaven izraz pa je prisega s kate-

ro so domobranci obljubili zvesto sodelovanje v skupnem boju z nemško oboroženo silo pod poveljstvom vodje velike Nemčije, SS četami in policijo. Šlo je torej za aktivno domobransko kolaboracijo z nemškim okupatorjem.

Toda namerni in neposredni povzročitelji, s tem pa tudi glavni krivci državljanske vojne, tega nujnega pogoja komunistične revolucije, so komunisti. In ko ob koncu (državljske) vojne prevzamejo oblast, z revolucijo ne prenehajo, marveč jo institucionalizirajo, obenem pa stopnjujejo. Temeljno revolucionarno dejanje po koncu vojne, se pravi, komunistično Oblast utemeljujoče dejanje je zunajsodni pomor bivših domobrancev, ki so jih vrnili Angleži. Odslej vodilni revolucionarni oblastniki vedno znova, vse v osemdeseta leta 20. stoletja, poudarjajo oz. opozarjajo, da revolucija še traja. Da revolucija, ki se je začela s partizanstvom in se dokončno vzpostavila ob njegovi zmagi, še ni končana.

Množični zunajsodni pomor s Koroške vrnjenih vojnih ujetnikov in civilistov se je na podlagi sporazuma med jugoslovanskim in slovenskim partijsko-oznovskim vodstvom odvijal konec maja in v juniju 1945. Kakor je razvidno iz Zaključnega poročila o akciji Sprava, se pravi, iz ugotovitev kriminalistično policijske preiskave (1994-2004) o »povojnih pobojih«, je likvidacije organizirala in kontrolirala slovenska Ozna, pri tem so ji pomagale enote slovenskega Knoja, eksekucije pa je v glavnem izvajala posebna enota hercegovske divizije.

To pomeni, da moramo razlikovati med žrtvami vojne, tj. žrtvami okupatorja in medvojne državljanske vojne na eni strani in žrtvami revolucije, tj. žrtvami povojne komunistične oblasti na drugi strani. Zahteva iz Izjave (29. dec. 2003) stalnega gremija razprav o prihodnosti Slovenije pri predsedniku Republike Slovenije dr. Janeza Drnovška, da je žrtve množičnih povojnih pomorov treba ohraniti v dostojnem spominu tudi z napisi na spominskih obeležjih (čemur sedanja zakonska rešitev v primeru, ko gre za žrtve komunistične revolucije, ne ustreza), je upravičena. Upravičen je torej tudi predlog (16. feb. 2004) Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč, naj se spremeni Zakon o vojnih grobiščih in se napis »Žrtve vojne in povojnih usmrtitev« zamenja z napisom »Žrtvam vojne in revolucije«. Tako bi vsaj v letu 2005, ob šestdesetletnici pomorov zares dostojno uredili grobišča, tudi z napisom, ki bo ustrezal resnici in pietetnemu odnosu do mrtvih. S tem pa se bo končalo tudi prelaganje krivde zaradi nepokopanih mrtvecev z generacijo na generacijo.

Dokumenti o povojnih likvidacijah so izginili; bati se je, da so tudi uničeni, vseeno pa obstaja možnost, da se bodo ponovno pojavili. Tako kot se je pojavil dokument, s katerim je minister za notranje zadeve Narodne vlade Slovenije vsem okrožnim narodnoosvobodilnim odborom 12. junija 1945 ukazal, naj odstranijo, zravnaajo z zemljo vse grobove in pokopališča in tako izbršejo vsako sled za »okupatorji in domačimi izdajalci«. Posledica tega in podobnih ukazov je, da so grobišča oz. morišča ostala desetletja prikrita in da še danes nismo odkrili vseh. Tako kot je posledica izginotja dokumentov o likvidacijah ta, da še zmerom ne vemo za vsa morišča in da še zmerom nimamo imen vseh žrtev, kar bi ustreznim organom omogočilo izdajo mrliških listov za doslej nepokopane in brezimne mrtvece.

Na podlagi vsega tega na Državni svet naslavljam naslednje sklepne predloge, z namenom, da jih posreduje Državnemu zboru:

1. Državni zbor naj potrdi zahtevo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč, naj se napis »Žrtve vojne in povojnih usmrnitev« zamenja z napisom »Žrtvam vojne in revolucije«.

2. Vlada RS naj projekt »Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije«, ki ga izvaja Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani, polno financira, dokler ne bo izveden do kraja, torej tudi po letu 2006, ko naj bi se po sedanji pogodbi končal.

3. Vlada RS naj finančno in organizacijsko omogoči tudi nadaljnje evidentiranje prikritih oz. še neodkritih grobišč v RS, ki ga vodi dr. Mitja Ferenc.

4. Ustrezne institucije RS naj omogočijo neoviran dostop do podatkov, ki so pogoj za izdajo mrliških listov oz. predpogoj za raziskovalno delo.

Realizacija teh sklepov bi privedla do tega, da bi čez nekaj let lahko pripravili znanstveno posvetovanje, na katerem bomo lahko ugotovili, da smo se Slovenci, kot posamezniki in kot narod, končno spravili s svojimi mrtvimi, s tem pa tudi med seboj.

Ljubljana, 15. dec. 2004

Uredniški odbor

ŽRTVE VOJNE IN REVOLUCIJE

NAGOVORI

Predsednik Janez Sušnik

Državni svet je sprejel pobudo državnega svetnika dr. Janvita Goloba, da naj prevzame in pripravi strokovni posvet z naslovom Žrtve vojne in revolucije. Oblikovana je bila strokovna komisija, ki je pripravila elemente za posvet in nanj povabila številne strokovnjake zlasti z zgodovinskega, pravnega in filozofskega področja. Danes že lahko rečem, da bo posvet nedvomno izrednega pomena, o tem priča izjemen interes, ki se izraža tudi skozi številno udeležbo.

Prepričan sem, da je za dokončno razrešitev zgodovinskega in na splošno družbenega konflikta potrebno objektivno osvetliti ključne elemente duhovnega, političnega in socialnega dogajanja, ki so med drugo svetovno vojno in po vojni povzročili državljanski spopad v Republiki Sloveniji. Prav je, da so zgodovinarji in tudi drugi strokovnjaki tisti, ki naj poskušajo zadevo opredeliti, dokazati in na ta način do konca pripeljati prepotrebno spravo slovenskega naroda.

Kot predsednik Državnega sveta Republike Slovenije si bom po svojih najboljših močeh in pristojnostih prizadeval, da se primerno obeležijo množična grobišča, da se izdajo mrliški listi in da se poravna povzročena škoda. Tudi tako se bomo Slovenci lahko dokazali in povezali v evropsko družbo kot narod, ki zmore iz konfliktov izpostaviti pozitivno energijo za življenje naroda v bodočnosti. Ključna beseda pri tem je gotovo odpuščanje in takšen dialog, ki bo osvetljeval in ne poglobljal, predvsem pa iskal skupna stičišča. Verjamem, da bo posvet prispeval svoj del k tem prizadevanjem, predvsem pa omogočil predstavitev natančnejše slike samega dogajanja med in po vojni. Pričakujem in želim si tudi povsem konkretnih rezultatov in nenazadnje tudi dokončne sprave na vseh ravneh družbenega in političnega življenja državljanov in državljanek Republike Slovenije.

Državni svet bo sklepe današnjega posveta obravnaval na svojih organih, referate, razpravo in sklepe pa bomo tudi objavili.

Posvetu želim veliko uspeha.

Dr. Janvit Golob

Na začetku najavljam, da današnji dan predseduje strokovnemu srečanju gospa dr. Jasna Fischer z Inštituta za novejšo zgodovino, danes popoldan prof. dr. Janko Prunk in jutri prof. dr. Peter Vodopivec.

Uvodoma seveda nekaj razlage, kako je do tega srečanja prišlo. V drugi polovici leta 2003 je med številnimi zgodovinarji dozorevala ideja o nujnosti strokovnega posveta o zamolčanih dogodkih v Sloveniji med drugo svetovno vojno in po njej, po drugi strani pa je politika očitno potrebovala strokovno podporo, kar se je izkazalo pri aktivnostih ob napisih na spomenikih. Enako pomembno pa je, da narod zaradi lastnih interesov in evropskih povezav s temi problemi razčisti v smislu, da le narod z enotnim pogledom na preteklost lahko pričakuje srečo v prihodnosti. V novembru leta 2003 izide prvi od Hribarjevih člankov "Slovenska prihodnost in odgovornost za resnico", ki obravnava problematiko pri samih temeljih. Filozof s svojo pronicljivostjo vnese v razmišljanje nove dimenzije in energijo. Sledi odgovor Janeza Stanovnika, pa odgovor Tineta Hribarja in imeniten prispevek Jožeta Možine, pa odgovor Janeza Stanovnika in zaključni se obdobje stotih dni s člankom prof. Janka Prunka, da naj politika prepusti zgodovino stroki, torej zgodovinarjem. Vsi ti prispevki so pomagali k osvetlitvi dogodkov med vojno in po njej. Stroka in politika sta začeli polemiko možno šele v demokraciji.

Državni svet se je kot platforma civilne družbe in stroke ponudil, da zagotovi prostor in organizacijo za interdisciplinarno obravnavo te problematike. Dali smo možnost strokam: zgodovinski, pravni in filozofski, ki so praviloma objektivne v primerjavi s politiko, ki je prepogosto pod vplivom interesov tako posameznikov kot strank. Strokovno srečanje smo načrtovali za čas po volitvah, da ne bi na kakršen koli način pridobilo pečata pristranskosti izbranega termina. Na konferenci nastopa petnajst referentov, od tega je trinajst doktorjev znanosti, devet prispevkov je s strani najbolj kompetentnih zgodovinarjev za to obdobje, dva s strani pravnikov in trije s strani filozofov. Pri pripravljanih sestankih od februarja 2004 naprej je model srečanja organizacijsko in vsebinsko dozorel in na nas je, da strokovno srečanje kvalitetno izpeljemo.

Dr. Jasna Fischer

Vse lepo pozdravljam in predlagam, da kar začnemo s strokovnim delom. Glede na to, da imamo danes na vrsti deset poročevalcev, kar je veliko število, upam, da se bodo vsi poročevalci držali dogovora, ki smo ga sklenili na vrsti pripravljalnih sestankov, se pravi, da svoje teze, svoja stališča, svoja mnenja in vedenje predstavijo v približno v dvajsetih do tridesetih minutah. Organizatorji namreč želimo, da bi imeli dovolj časa tudi za razpravo, da naš strokovni posvet ne bi postal bralne vaje posebne vrste. V dopoldanskem delu predlagamo, da bi svoja poročila podalo pet poročevalcev, potem bo odmor in v popoldanskem delu še pet poročevalcev. Glede na to, da ste z vabili dobili krajše ali daljše povzetke, kaj bodo poročevalci tega strokovnega posveta povedali, mislim, da si je vsak že lahko vsak ustvaril vtis o tem, kaj se bo dogajalo v naslednjih dveh dneh našega posvetovanja.

Prvi referat, ki bo danes na vrsti, bosta podali gospa Mojca Šorn in gospa Tadeja Rihtar Tominšek, in sicer bosta predstavili sumarne, sintetične podatke iz podatkovne zbirke, ki nastaja na inštitutu že osem let. Glede na to, da sem to delo koordinirala zadnjih devet let, čisto na kratko o tej zbirki. Pobudo zanjo je dal dr. Boris Mlakar. Takšen popis imajo danes v svetu samo v dveh državah. Poudariti moram, da govorim o vseh žrtvah, tudi civilnih, ne samo vojaških. Svoje žrtve imajo popisani Judje in drug tak popis je pripravila dežela Furlanija-Juljska krajina in na podlagi tega objavljenega popisa smo začeli razmišljati, da bi se aktivno vključili v vse spore, ki so bili bolj politični kot strokovni okoli dogodkov med in neposredno po koncu druge svetovne vojne. Zato smo v letu 1995 začeli iskati načine, kako to uresničiti. Organizirali smo posvet, ki je pripravil metodološka izhodišča. Ta posvet je bil na Gradu Snežnik. Povabili smo vse slovenske zgodovinarje, ki so se do takrat ukvarjali s tovrstnimi raziskavami. Gradivo s tega posveta smo objavili in potem začeli iskati možnost uresničitve tega projekta. Moram reči, da ne glede na to, ali je v Sloveniji na oblasti tako imenovana leva ali desna opcija, ta projekt ni bil zaželen v političnih krogih. To moram takoj jasno in glasno povedati. To se vidi predvsem z načinom in obsegom financiranja in s težavami, ki jih imamo pri delu na tem projektu, ki je izjemno drag, zahteven, ne samo po količini človeškega napora, ampak tudi z vso ostalo soft in hardversko opremo, ki jo zahteva. Najprej smo prijavi raziskovalni projekt, ki je trajal med leti 1997 in 2001 – Žrtve svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem. Ko se je iztekel, smo ugotovili, da smo opravili približno tretjino dela in smo začeli pripravljati nov projekt, prijavi smo ga 2002 in začelo se je financiranje tako imenovanega ciljnega raziskovalnega projekta – Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej. Rezultate do sedaj opravljenega osemletnega dela bosta podali moji kolegi, ki to podatkovno bazo, ki nastaja na inštitutu, najboljše poznata.

Povedali bosta seveda samo sumarne zbirne podatke, ker je baza trenutno za podrobnosti še zaprta. To je namreč človeško tako občutljiva tema, posega

tako globoko v posameznika, njegovo družino, da ne sme biti napak. Zato so preverjanja po arhivskem gradivu izredno široka, čeprav je res, da je končna odločitev vedno zgodovinarjeva. Zgodovinar je tisti, ki se na koncu odloči, ali je žrtev vpisana pravilno, ali je še kakšna druga žrtev s podobnim imenom, s podobnimi generalijami. Tudi to se dogaja glede na to, da smo Slovenci majhna nacija. Tu je težav relativno veliko, mislim pa, da ta hip, glede na število podatkov, ki jih imamo v tej bazi, delo teče dobro. Omeniti pa moram še eno pomembno dejstvo, in sicer, ko smo pripravljali oba projekta, smo ocenjevali po dotedanji literaturi, da naj bi bilo žrtev na Slovenskem med vojno in zaradi nje okoli 65.000. Danes je to število že naraslo za tretjino, pri tem, da se nam, moram kar takoj povedati, odkrivajo nova in nova brezna podatkov. Tri strokovne sodelavke to delo s skrajnimi napori opravljajo. Vem, da so nekateri ljudje, ki čakajo na to, da bo enkrat ta baza dostopna slovenski javnosti, nekoliko nepotrpežljivi, ker ne vedo, kakšno ogromno delo stoji za temi podatki.

I. DEL

ŽRTVE VOJNE IN REVOLUCIJE

ŽRTVE DRUGE SVETOVNE VOJNE IN ZARADI NJE (april 1941– januar 1946)

Tadeja Tominšek Rihtar, Mojca Šorn

I.

V Sloveniji so se stvarnejše razprave o žrtvah druge svetovne vojne začele šele, ko je z demokratizacijo političnega življenja v drugi polovici osemdesetih let prejšnjega stoletja in v precejšnji meri novimi razmerami po slovenski osamosvojitvi, postalo vprašanje tudi politično aktualno.

Del slovenskih zgodovinarjev je istočasno začel poudarjati nujnost kritične znanstvene obravnave vprašanja žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje, ki bi bila izhodišče za celovito obravnavo tega vprašanja in omogočila njegovo umestitev v problematiko druge svetovne vojne pri nas.¹ Do prvih začetkov realizacije teh zamisli je prišlo leta 1995, ko je Inštitut za novejšo zgodovino predlagal projekt sistematičnega popisovanja vseh žrtev in se od tedaj zanj zavzemal.² Smernice za raziskavo so raziskovalci vojnega obdobja podali leta 1996 na okrogli mizi Žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem, po njih pa se je začel leta 1997 na Inštitutu za novejšo zgodovino pod vodstvom direktorice dr. Jasne Fischer uresničevati projekt Nacionalne zbirke Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje v Sloveniji 1941–1945.³ Na podlagi te zbirke, pri kateri ugotavljamo natančno identiteto žrtve, si prizadevamo izvesti tudi celovito zgodovinsko analizo medvojnega dogajanja. Ta analiza bo podala natančnejšo opredelitev značaja in omogočila idejno-politično manj obremenjeno vrednotenje vojnega obdobja. Čeprav je projekt zasnovan znanstveno, ne gre spregledati tudi njegovega širšega družbeno-političnega pomena, predvsem pa etičnega. Nadejamo se tudi, da bo država naše izsledke uporabila za izdajo mrliških listov v primerih, ko še niso mogli biti izdani.

Vprašanje števila žrtev je bilo sicer na tak ali drugačen način aktualno že med vojno. Tedaj natančno zbiranje podatkov niti ni bilo mogoče, zato so imeli popisi, ki so nastajali na obeh tedaj sprtih straneh pravzaprav aktualističen politično-propagandni namen.⁴ Povojne jugoslovanske oblasti so si prizadevale na mednarodni mirovni konferenci v Parizu od premaganih držav doseči čim večjo vojno odškodnino ter s tem čim boljši mednarodni ugled, zato so nastopale z večjim številom žrtev, kot jih je Jugoslavija v resnici utrpela. Kasneje se je izkazalo, da število 1,700.000 žrtev pomeni skupen demografski

¹ Jože Dežman, *Žrtve druge svetovne vojne, Očrt raziskave – občina Radovljica, Borec, št. 1, XLI, 1989, str. 43–69. Okrogla miza, Žrtve druge svetovne vojne pri nas, Borec, št. 5–6, XLI, 1989, str. 588–648. Okrogla miza, Žrtve druge svetovne vojne pri nas, Borec, št. 3–4, XLII, 1990, str. 438–463.*

² Jasna Fischer, *Nacionalna zbirka žrtev druge svetovne vojne: pogovor z dr. Jasno Fischer, direktorico Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, v: Svobodna misel, 34, št. 16, 23. 8. 1996, str. 2–11.*

³ *Žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem, Okrogla miza, Grad Snežnik, 21. 5. 1996, v: Prispevki za novejšo zgodovino XXXVI, 1996, št. 1–2.*

⁴ *Črne bukve o delu komunistične OF proti slovenskemu narodu, Ljubljana 1944. Fašistično domobransko nasilje, Komisija pri predsedstvu SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.*

primanjkljaj prebivalstva, in tisti primanjkljaj rojstev, ki ga je povzročila vojna.⁵

Kar se tiče povojnih popisov žrtev, gre omeniti Komisijo za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (KUZOP), ki je tudi nadaljevala z ugotavljanjem smrtnih žrtev, predvsem tistih, ki so jih povzročili okupatorji in protirevolucionarne vojaške enote. To zbiranje ni bilo sistematično in ni moglo privedi do skupnega oziroma uporabnega rezultata. V letu 1964 je Statistični zavod SFRJ zbral podatke o žrtvah druge svetovne vojne. Popisi so nastajali po republikah, vendar te gradiva niso obdržale, ker je bilo poslano v Beograd. Sezname in izsledki tega popisa niso bili nikoli objavljeni, kajti dobljene številke so bile za tedanje politične potrebe odločno prenizke.⁶ V letu 1999 je predsednik Bošnjaškega inštituta v Zürichu predal Inštitutu za novejšo zgodovino in Arhivu Republike Slovenije sezname za Slovenijo, ki so nastali leta 1964 in obsegajo nekaj čez 42.000 imen.

Višje ocene je postavil leta 1976 vojaški zgodovinar Zdravko Klanjšček,⁷ ki je za okvir raziskovanja vzel etnični princip, s čimer je prišel do števila okoli 60.000 žrtev v Sloveniji in zamejstvu. Konec osemdesetih let prejšnjega stoletja sta hrvaški ekonomist Vladimir Žerjavić in v emigraciji živeči Srb dr. Bogoljub Kočović na podlagi demografskih izračunavanj neodvisno drug od drugega postavila tezo, da je bilo v celotni Jugoslaviji nekaj nad 1.000.000 žrtev vojne. Za območje Dravske banovine sta prišla do števila 40.000 žrtev, kar pa je zaradi neupoštevanja vseh kategorij žrtev prenizka ocena.⁸

Na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani torej prvi sestavljamo čim bolj popoln seznam žrtev z natančno določeno identiteto posameznika, ki je imel v začetku 2. svetovne vojne stalno prebivališče na območju današnje Republike Slovenije. Zaradi novih odkritij grobišč smo časovni okvir raztegnili na obdobje od aprila 1941 (na Primorskem od junija 1940) do januarja 1946, da bi zajeli vse medvojne žrtve in povojne poboje, ki so neposredno ali posredno vezani na vojne dogodke.

Na popisu smrtnih žrtev, ki od leta 2002 nosi uradni naziv Smrtne žrtve med prebivalstvom Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej, smo zaposlene tri zgodovinarke – Tadeja Tomišek Rihtar, Mojca Šorn in Dunja Dobaja, ki sodelujemo s strokovno ekipo inštituta: dr. Bojanom Godešo, dr. Borisom Mlakarjem in prof. dr. Petrom Vodopivcem, ki so delno vključeni v projekt.

Izdelava čim bolj zanesljivega seznama žrtev, ki nastaja kot računalniška baza podatkov, zahteva zbiranje natančnih osebnih podatkov in podatkov o okoliščinah smrti. Poleg imena in priimka žrtve, nas zanimajo še ime staršev, dekliski priimek matere, datum in kraj rojstva, zadnje stalno prebivališče in okupacijska cona, domače hišno ime, poklic oziroma socialni status, zakonski

⁵ Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb 1989.

⁶ Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb 1989. Bojan Godeša, Boris Mlakar, Mojca Šorn, Tadeja Tomišek Rihtar: *Žrtve druge svetovne vojne v Sloveniji*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana 2002, št. 1, str. 121–130.

⁷ Zdravko Klanjšček, *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945*, Ljubljana 1976.

⁸ Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb 1989. Dr. Bogoljub Kočović, *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985.

stan, narodnost in spol. Kar se tiče podatkov o smrti, zbiramo podatke o vojnem statusu žrtve, kjer beležimo, če je bila oseba vojaško dejavna ali ne. V prvem primeru nas zanimajo tudi podatki o činu in vojaški enoti, ki ji je oseba pripadala v času smrti. Poleg datuma smrti, kraja smrti in pokopa beležimo tudi okoliščine smrti in povzročitelja smrti. Pri tem smo se omejili na splošno oznako enot, ne ukvarjamo pa se z osebno odgovornostjo. Pri vsakem posamezniku navajamo tudi vire podatkov, posebej pa beležimo tudi probleme, ki se porajajo ob raziskavi. Več kot je pregledanega gradiva, več je različnih informacij, ki jih je z raziskavo potrebno preveriti in potrditi.

Po osnovnem načrtu projekt poteka v več fazah. Dela smo se lotili s pregledovanjem literature in tiskanih virov. Podtaki o žrtvah so objavljeni predvsem v partizanskih monografijah in drugih publikacijah s seznamami žrtev partizanskega tabora, kot so seznam talcev, internirancev in izgnancev. Žrtve nasprotnega tabora obravnava emigranska literatura (Bela knjiga, Matica mrtvih...), krajevni zborniki in objavljeni seznam Nove Slovenske zaveze (Farne spominke plošče), Črne bukve itn. Na podlagi tega gradiva smo zbrali podatke za približno 30.000 oseb. Natančnejše podatke smo pridobili v naslednji fazi, ko smo začeli poleg literature pregledovati primarno in sekundarno arhivsko gradivo, časopise, revije, uradne liste in gradivo raznih civilnih združenj.

Delo zaenkrat temelji predvsem na pregledovanju arhivskega gradiva v slovenskih arhivih in muzejih. V gradivu Arhiva Republike Slovenije smo do sedaj predelali naslednje fonde:

1. Večino gradiva Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, ki navaja podatke o medvojnih žrtvah, ki so jih povzročili okupatorji in protipartizanski tabor.
2. Prijavnice vojnih sirot s podatki o njihovih starših kot vojnih žrtvah.
3. Gradivo partizanskih bolnišnic.
4. Fragmentarno ohranjeno gradivo partizanskih sodišč s podatki o usmrčenih partizanskih dezertarjih.
5. Gradivo partizanske varnostnoobveščevalne službe s podatki o usmrčitvah posameznikov.
6. Gradivo italijanskega XI. Armadnega zbora s podatki o umrlih v italijanskih koncentracijskih taboriščih.
7. Gradivo o vaških stražah s podatki o padlih, usmrčenih in umrlih vaških stražarjih.
8. Gradivo domobranskih enot s podatki o padlih.
9. Gradivo o žrtvah z območja Stare Ljubljane, osebni fond Jake Rozmana.
10. Seznam žrtev koncentracijskega taborišča Leitmeritz.
11. Gradivo o prekopi padlih partizanov.

V ljubljanskem Muzeju novejše zgodovine Slovenije smo pridobili podatke o žrtvah nekaterih italijanskih in nemških koncentracijskih taborišč. V Zgodovinskem arhivu Ljubljana smo pregledali gradivo s prijavi vojnih žrtev za območje Ljubljane in njene okolice, Idrije, Cerknega, Cerknice, Grosupljega in Kočevja.

Do sedaj smo pregledali gradivo Pokrajinskega arhiva Koper, Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici, Pokrajinskega arhiva Maribor in Muzeja novejše zgodovine Maribor ter Celje.

V vseh teh arhivih smo predelali tudi več fragmentarnih fondov in tudi sekundarno gradivo, kot je gradivo Zvez združenj borcev NOV in POS Slovenije.

Sodelovanje poteka tudi z obema civilnima društvoma, predstavnikoma med vojno slovenskih sprtih strani. Gradivo, ki ga je Zveza združenj borcev zbrala že pred letom 1987, smo dobili raziskovalci inštituta na vpogled, drugače pa je dostopno v arhivih. Uspešno sodelujemo z Novo Slovensko zavezo, ki nam predaja popisne liste žrtev. Pregledali smo tudi gradivo Zveze društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko, zaenkrat le za Spodnjo Štajersko, in gradivo pred nedavnim ustanovljenega Društva zgodovinske resnice mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945. V teku pa so tudi razgovori z Združenjem mobiliziranih Gorenjcev v redno nemško vojsko v času od 1943 do 1945.

Mestna občina Ljubljana nam je predala sezname, ki jih je zbrala ob priliki postavitve spomenika žrtvam vojne v Gramozni jami. V letu 2001 pa smo dobili tudi vpogled v gradivo Komisije Državnega zbora RS (DZ RS) za raziskovanje povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti in gradivo nekaterih občinskih komisij pri parlamentarni komisiji DZ RS, ki ji gradiva niso predale.

V izjemno pomoč nam je bilo tudi gradivo posameznih raziskovalcev te tematike. Gre tako za zgodovinarje, kot tudi ljubiteljske zgodovinarje ter udeležence vojne. Ker so tako številni, jih ne bomo navajali poimensko.

Kljub temu, da je pregledanega že veliko gradiva, so nekatere kategorije žrtev slabše oziroma nepopolno obdelane. Med večje skupine spadajo tako mobilizirani Slovenci v nemško vojsko s področja Gorenjske in podobno velja za vpoklicane v italijansko vojsko na Primorskem ter madžarsko vojsko v Prekmurju. Od številčnejših kategorij, ki še niso obdelane, moramo omeniti tudi nemško in italijansko prebivalstvo ter nenazadnje še civilne žrtve, ki jih je povzročila partizanska stran oziroma so umrli kot žrtve bombardiranj.

Očitno je, da je potrebno pregledati še precej gradiva v domovini in tujini. Omenimo naj le potrebo po obisku Ruskega državnega vojnega arhiva v Moskvi, ki hrani podatke o mobiliziranih Slovencih v nemško vojsko, ki so umrli v sovjetskem vojnem ujetništvu, in Arhiva generalnega štaba italijanske vojske ter Osrednjega državnega arhiva v Rimu, ki hranita podatke o vpoklicanih v italijansko vojsko s Primorske. Za nas bo zanimivo tudi gradivo, ki je v Beogradu. Načrtujemo tudi sodelovanje z raziskovalci Deželnega inštituta za zgodovino odporniškega gibanja v Furlaniji in Julijski krajini. V pomoč nam bo sodelovanje s hrvaškimi viktimologi Hrvatskega inštituta za povjest, ki izvajajo podoben projekt. Nujno bo tudi sodelovanje z Društvom Spodnještajerskih Nemcev iz Gradca.

Poseben problem je dostop do matičnih mrliških knjig na upravnih enotah, za katerega zaenkrat nimamo zakonske podlage. Zadnja faza projekta naj bi bilo delo na terenu, torej pregledovanje spominskih obeležij, beleženje ustnih pričevanj itn.

Na tem mestu bi radi opozorili, da je projekt žal financiran le s strani Ministrstva za šolstvo znanost in šport ter s strani Ministrstva za delo družino in socialne zadeve. Ni pa financiran s strani Ministrstva za notranje zadeve, kar bi bilo glede na velike potrebe občinskih upravnih enot nujno. Sodelavke nam-

reč precej časa preverjamo posamezne podatke za ugotavljanje statusa žrtev vojne, za katere nas prosijo upravne enote. Pri tem je potrebno opozoriti, da to na inštitutu delamo brezplačno, čeprav nas k temu ne zavezuje noben predpis.

Dejstvo je, da s sredstvi, ki jih dobimo za ta projekt, pokrijemo samo neto plače treh raziskovalk. Kljub temu smo raziskovalno delo na opisu nadaljevali nemoteno, financirali pa smo ga iz rezervnega sklada inštituta. Sprašujemo se, koliko časa bo tako financiranje vzdržalo, saj se približujemo najdražji fazi projekta, ki predvideva obisk tujih arhivov in terensko delo. Nenazadnje je nujno omeniti tudi dejstvo, da je bil projekt odobren do konca septembra 2006, ko naj bi bilo delo končano.

Analize izsledkov z znanstvenimi interpretacijami in komentarji nameravamo objaviti v knjižni obliki, sezname imen pa v elektronski obliki, torej na spletni strani inštituta.

Za konec naj še enkrat poudarimo, da je za dosego čim boljšega rezultata nujno dobro vzajemno sodelovanje med vsemi inštitucijami, civilnimi združenji in razskovalci. Kajti na eni strani gre za projekt nacionalnega pomena, po drugi strani pa se moramo zavedati, da se za vsako številko skriva usoda posameznega človeka.

II.

Dosedaj ugotovljeno število okoli 89.000 žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje v Sloveniji, je rezultat dela, ki smo ga opravili aprila leta 2004. Še vedno ga je potrebno razumeti kot torzo, ki še čaka na svojo dokončno zaokrožitev in poglobitev. Kljub temu pa že sedaj podaja nekakšno viktimoško skico Slovenije, katero je moč podati glede na prizadetost posameznih pokrajin in skupin žrtev, na drugi strani pa je moč Slovenijo primerjati z ostalimi državami.

Druga svetovna vojna je svet prizadela z okoli 60 milijoni žrtev.⁹ Po številu teh izstopata Poljska, z okoli 6.000.000 žrtev, torej z 20 % izgubo prebivalstva in Sovjetska zveza z okoli 20.300.000 žrtvami, ki so pomenile izgubo okoli 13 % njenega prebivalstva. Zahodna Evropa nastopa z manjšim deležem žrtev glede na celotno število prebivalstva. Ta delež se giblje od 0,85 % prebivalstva v Franciji (okoli 358.000 žrtev), do 2,8% na Nizozemskem (okoli 248.000 žrtev).¹⁰ Če se ozremo na Balkan, je z Jugoslavijo in njenimi okoli 1.100.000 žrtvami ali okoli 5,8%¹¹ izgubo populacije, primerljiva Grčija. Približno 620.000 njenih vojnih žrtev pomeni izgubo 6 % prebivalstva. Na nasprotnem polu stoji Bolgarija s približno 22.000 žrtvami, kar je mnogo manjši delež žrtev glede na število njenega prebivalstva.¹² Jugoslavija je bila torej ena od redkih evropskih držav, ki so imele več kot milijon žrtev, znotraj nje pa je največ žrtev utrpela Bosna in Hercegovina, ki je izgubila več kot 10 % prebivalstva (328.000 žrtev), sledi Črna gora, ki je izgubila skoraj 8% (37.000 žrtev), Hrvaška več kot 7 % (295.000 žrtev), Vojvodina več kot 5 % (73.000

⁹ Martin Gilbert, *Second World War*, Phoenix Press, London 2000, str. 745–746.

¹⁰ Boris Mlakar, *Epuracija in povojne žrtve v Zahodni Evropi*, Prispjevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, 1–2, str. 47–61.

¹¹ Vladimir Žerjavič, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimoško društvo, Zagreb 1989.

¹² Enciklopedija druge svetovne vojne 1939–1945, Založba Borec, Ljubljana 1982, geslo: Mrtvi, str. 290–291. Martin Gilbert, *Second World War*, Phoenix Press, London 2000, str. 745–746.

žrtev), Srbija več kot 4% (303.000 žrtev), Kosovo več kot 3% (24.000 žrtev) in Makedonija skoraj 2% prebivalcev (24.000 žrtev).¹³ Na območju Republike Slovenije, kjer je tedaj živel približno 1,492.000 prebivalcev, je bilo med drugo svetovno vojno in neposredno po njej (april 1941–januar 1946) predvidoma okrog 89.000 vojnih žrtev, kar je pomenilo izgubo okoli 6% prebivalstva. Torej lahko ugotovimo, da je Slovenijo moč uvrstiti v jugoslovansko povprečje.¹⁴ Primerjava s prvo svetovno vojno in njenimi okoli 11 milijoni žrtev,¹⁵ pokaže, da je približno 35.000 žrtev z območja Slovenije pomenilo izgubo okoli 2,7% njenega prebivalstva.¹⁶

Aprilski napad sil Osi na Slovenijo, razkosanje in okupacija ter uvedba različno nasilnih okupacijskih sistemov so določali dinamiko medvojnega dogajanja v posameznih slovenskih pokrajinah. Razlike so nastajale zaradi prepletanja več nasilnih procesov, ki so temu sledili, njihove pojave oblike pa so bile odpor, revolucija in revolucionarni teror, protirevolucija, kolaboracija, ponekod tudi oblike državljanske vojne, sledil pa je epilog v povojnih pobojih.¹⁷

Največ teh procesov in posledično žrtev je zato v t.i. **Ljubljanski pokrajini**, kjer je po popisu iz leta 1941 bivalo 336.000 prebivalcev.¹⁸ Tamkajšnjih 29.750 smrtnih žrtev pomeni, da je bilo med prebivalstvom te pokrajine 8,8% žrtev. Od teh je bilo povojnih žrtev okoli 2,8% prebivalstva ali okoli 9800 oseb. Gre pa predvsem za domobrance. **Na Primorskem** je delež žrtev med prebivalstvom 5,6%, saj je od okoli 260.000 prebivalcev v drugi svetovni vojni po dosedanjih podatkih izgubilo življenje 14.682 oseb. Okoli 160 od teh po vojni. **Na Spodnjem Štajerskem** je leta 1941 prebivalo 596.500 prebivalcev, od katerih je po dosedanjih podatkih v času druge svetovne vojne in neposredno po njej življenje izgubilo 23.028 oseb, kar pomeni 3,8% žrtev med prebivalstvom. Od teh je povojnih žrtev nekaj nad 670. **Na Gorenjskem**, kjer je v začetku leta 1941 bivalo 183.464 prebivalcev, je ugotovljenih 12.020 smrtnih žrtev. Torej je v času druge svetovne vojne in neposredno po njej življenje izgubilo 6,5% njenih prebivalcev, od česar okoli 1% po vojni. Gre za okoli 1700 žrtev in tudi tu gre predvsem za domobrance. **Na Koroškem** je bilo 1187 žrtev, kar pomeni izgubo 6,2% prebivalstva. Praktično vse žrtve so medvojne in 4 povojne.

V Prekmurju je ob začetku druge svetovne vojne bivalo okoli 97.000 prebivalcev. Po dosedanjih podatkih je žrtev vojne 1879, kar pomeni izgubo 1,8% prebivalstva. Več kot tretjina žrtev med njimi je bila Judov. Okoli 80 oseb je bilo povojnih žrtev.

V teh analizah so podatki za žrtve med prebivalstvom nemške in italijanske narodnosti žal še zelo pomanjkljivi.

¹³ Vladimir Žerjavič, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb 1989.

¹⁴ Bojan Godeša, Boris Mlakar, Mojca Šorn, Tadeja Tominšek Rihtar: *Žrtve druge svetovne vojne v Sloveniji*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana 2002, št. 1, str. 121–130.

¹⁵ Gunnar Heinsohn, *Lexikon der Völkermorde, gesli: Weltkrieg, Erster in Weltkrieg, Zweiter, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg* 1998, str. 361.

¹⁶ Petra Svobljak, *Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtev) med 1. svetovno vojno*. V: *Množične smrti na Slovenskem, zbornik referatov*, 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22. - 24. 10. 1998, Ljubljana 1999, str. 225–240.

¹⁷ Bojan Godeša, Boris Mlakar, Mojca Šorn, Tadeja Tominšek Rihtar: *Žrtve druge svetovne vojne v Sloveniji*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana 2002, št. 1, str. 121–130. *Rimski statut mednarodnega kazenskega sodišča*, 2. izdaja, Amnesty International, Ljubljana 2003, str. 303: členi 6, 7 in 8.

¹⁸ Ferenc, *Štetje prebivalstva 1941*, str. 494.

Glede na posameznikovo vlogo v vojni je v analizo zajetih 70.922 medvojnih žrtev in 13.898 žrtev povojnega nasilja. Kot največja skupina žrtev nastopajo vojaške osebe, ki pomenijo s 53.680 žrtvami preko 63% vseh žrtev.¹⁹ Delež civilnih žrtev je torej v primerjavi s prvo svetovno vojno, ko je bil okoli 10%, porasel.²⁰

Največ ugotovljenih žrtev je v partizanskih enotah, ki so utrpeli več kot 27.000 mrtvih. Ti so predvsem žrtve oboroženih spopadov, 1.032 jih je umrlo v taboriščih, okoli 830 je talcev, v zaporih pa jih je predvsem za posledicami mučenj umrlo 133. Vsaj 433 jih je usmrtila partizanska vojska sama, del zaradi dezerterstva in nekaterih drugih disciplinskih prestopkov, v tem številu pa so zajeti tudi tisti, proti katerim ni bil uveden sodni postopek. Najmanj 862 jih je obveljalo za pogrešane. Po številu žrtev sledijo domobranci. Večinoma, in sicer v vsaj 11.683 primerih, so bili žrtve množičnih in posamičnih povojnih pobojev, okoli 1800 pa jih je življenje izgubilo med vojno. Protipartizanske vojaške enote iz časa pred kapitulacijo Italije so utrpeli večino žrtev med vaškimi stražarji (813 žrtev). Večji del, in sicer 414, po zajetju jeseni leta 1943. Podobno usodo so v istem obdobju leta 1943 s 171 žrtvami doživeli slovenski četniki, okoli 155 pa jih je življenje izgubilo v povojnih pobojih. Sledijo mobiliziranci v redne in nekatere druge uniformirane formacije tujih vojsk. Vsaj 9.759 je žrtev v nemški in okoli 415 v madžarski vojski. Večina jih je do danes sicer obveljala za pogrešane, po nekaterih ocenah predvsem na vzhodni fronti in v sovjetskih ujetniških taboriščih.²¹ Podobno velja tudi za okoli 1.172 žrtev med vpoklicanimi v italijansko vojsko,²² od katerih jih je okoli 180 umrlo v posebnih delovnih bataljonih.²³

Manjši delež odpade na žrtve v ostalih vojaških formacijah. Od teh je največja skupina 212 vojakov kraljeve jugoslovanske vojske. Od teh jih je bila nekaj več kot polovica padla med napadom sil Osi na Jugoslavijo oziroma Slovenijo.²⁴ Tedaj je ugotovljenih tudi 29 civilnih žrtev.

Kot prve množične žrtve nemškega nasilja so bili onemogli in duševno prizadeti s Spodnje Štajerske, ki so jih 597 »evtanazirali« v avstrijskem Hartheimu poleti leta 1941. Do konca vojne pa je v okupatorskih taboriščih, v izgnanstvu in na prisilnem delu umrlo še vsaj 10.809²⁵ civilistov, predvsem sorodnikov partizanov in sodelavcev odporniškega gibanja. Od vsaj 544 žrtev

¹⁹ Eric Markusen, *Genocide and Total War: A Preliminary Comparison*, str. 97–123; v: Isidor Wallimann, Michael N. Dobkowski, *Genocide and the Modern Age, Etiology and Case Studies of Mass Death*, Syracuse University Press, New York, 2000.

²⁰ Bojan Godeša, Boris Mlakar, Mojca Šorn, Tadeja Tomižnek Rihtar, *Žrtve druge svetovne vojne v Sloveniji. Prispevki za novejšo zgodovino*, XLII, Ljubljana 2002, št. 1., str. 121–130. Petra Svoljšak, *Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtev) med 1. svetovno vojno*. V: *Množične smrti na Slovenskem, zbornik referatov*, 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22.–24. 10. 1998, Ljubljana 1999, str. 225–240.

²¹ Marjan Znidarič, Jože Dežman, Ludvik Puklavec, *Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni*, Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko, Celje 2001, str. 104–119, 143–148, 353–357. Marjan Toš, Vladimir Cerjak, Franc Lorber, *Slovenci v tuji vojski, Celje, Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941/1945*, 2002. Enciklopedija druge svetovne vojne 1939–1945, Založba Borec, Ljubljana 1982.

²² Milica Kacin Wobinz, Jože Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*, Nova revija, Ljubljana 2000, str. 85.

²³ Sara Perini, *Battaglioni speciali tra storia e memoria, diplomsko delo*, Facoltà di lettere e filosofia, Trst 2001, mentorica: prof. Anna Maria Vinci. Albert Klum, *Iz Afrike v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije, Partizanska knjiga*, Ljubljana, 1987, str. 10, 100, 703.

²⁴ Miloš Mikeln, *Pekel 1941*, CZ, Ljubljana 1981, str. 85. Mark Spoerer, *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz*, DVA, Stuttgart-München, 2001, str. 66–67.

med slovenskimi Judi jih je v nemških koncentracijskih taboriščih umrlo okoli 500. Civilnih žrtev italijanskih taborišč je bilo vsaj 2.180, od tega samo na Rabu okoli 1.000. Torej je največ civilnih oseb umrlo v nemških taboriščih, od tega v Auschwitzu okoli 1.772, Dachauu okoli 1.340 in Mauthausnu okoli 971. Med sovražnimi vojaškimi operacijami je izgubilo življenje še 7.614 civilistov, 3.360 jih je umrlo kot talcev, v zaporih pa še vsaj 498.

Bombardiranja, pretežno zavezniškega letalstva, so od skupnih 1.428 žrtev povzročila vsaj 1.259 civilnih žrtev. Zanimljivo ni niti število 912 žrtev raznih vojnih nesreč, predvsem z eksplozivnimi sredstvi, s strelnim orožjem in v navzkrižnem ognju. Protipartizanske enote so v samostojnih akcijah povzročile najmanj 1.000 civilnih žrtev in to večinoma po nastanku domobranskih formacij. Med temi žrtvami gre predvsem za sodelavce partizanskega gibanja.

Partizanske enote so med vojno povzročile najmanj 3.528 civilnih žrtev, kar se je v največjem številu dogajalo na ozemlju Dolenjske in Notranjske, ki so ga pomladi in poleti leta 1942 nadzorovali partizani. Tedaj je ugotovljenih okoli 600 civilnih žrtev. Po vojni, vključno z januarjem 1946, je bilo civilnih žrtev še vsaj 1.043.

S tem številu žrtev slovenskega protirevolucionarnega tabora glede na Zahodno Evropo, z izjemo dela Italije, izstopa. Večje je tudi od ocen, ki veljajo za Francijo, kjer je pomenilo okoli 10.000 pobitih v času zaključnih bojev in po vojni 2,8% vseh žrtev. Od teh jih je bilo okoli 2.250 pobitih po vojni.²⁶ Primerjave z Vzhodno Evropo pa so zaradi pomanjkljivih podatkov težje izvedljive. V Sloveniji pomenijo povojni poboji z vsaj 13.556 žrtvami okoli 15% vseh žrtev, skupno število žrtev protirevolucionarnega tabora pa pomeni vsaj 22% delež vseh žrtev. V ostalih republikah bivše Jugoslavije je ugotovljen naslednji delež protipartizanskih enot v skupnem številu žrtev: v Srbiji 23%, v Bosni in Hercegovini 22%, Hrvaška 20%, Črna gora 4%.²⁷

Glede starostne strukture žrtev je moč ugotoviti, da so bili najbolj prizadeti moški in letih, najbolj primernih za vojaško službo: rojeni v letih 1910–1914: 9.624 žrtev; v letih 1915–1919 7.855 žrtev; rojeni v letih 1920–1924 17.392 žrtev. Mladoletnih oseb je bilo med žrtvami okoli 4.580, rojenih pred letom 1874 pa vsaj 1.400. Očitna je tudi razlika v prizadetosti po spolih, saj pomeni 8.729 žrtev med ženskami okoli 10% delež in gre večinoma za civilistke. Kar se tiče socialne pripadnosti, je bila večina žrtev kmečkega stanu, skoraj enakovredno pa sta zastopana delavski in obrtniški sloj s svojo pomožno delovno silo.

Še enkrat naj poudarimo, da bomo natančnejše analize izdelali šele po koncu projekta popisa smrtnih žrtev, torej ko bodo »izčrpana« vsa nam dostopna gradiva. Do tedaj pa naj se ta oris razume zgolj kot predstavitev razmerij med posameznimi skupinami žrtev, ki se ne bodo več bistveno spreminjala.

²⁵ Izgnanci, Društvo izgnancev Slovenije, Ljubljana 1993.

²⁶ Boris Mlakar, *Epuracija in povojne žrtve v Zahodni Evropi, Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXVI, 1996, 1–2, str. 47–61. Bojan Godeša, Boris Mlakar, Mojca Šorn, Tadeja Tominišek Rihtar, *Žrtve druge svetovne vojne v Sloveniji, Prispevki za novejšo zgodovino*, XLII, Ljubljana 2002, št. 1., str. 127–128. Peter Vodopivec, *Populacijske posledice druge svetovne vojne in povojnega nasilja na Slovenskem, Zbrani sinopsisi za strokovni posvet Žrtve vojne in revolucije, Državni svet*, 11.–12. november 2004, str. 7–8.

²⁷ Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, Jugoslavensko viktimoško društvo, Zagreb 1989.*

Tabela – Smrtne žrtve druge svetovne in zaradi nje med prebivalstvom na območju Republike Slovenije (april 1941–januar 1946):²⁸

	Prekmurje	Spodnja Štajerska	Primorska	Koroška	Gorenjska	Ljubljanska pokrajina (Dolenjska, Notranjska)	Neugotovljena pokrajina, ugotovljen vojni status	skupaj
Okvirno število prebivalstva	97.000	596.500	260.000	18.770	183.464	336.297		1,492.031
Civilisti	1.329	9.568	6.181	509	3.920	11.922	2.288	35.717
Partizanske enote	80	5.368	7.007	438	4.460	6.683	3.099	27.135
Vaške straže		13	1	1	8	803	20	846
Slovenski četniki		183	5		26	235	19	468
Domobranstvo		26	198		1.887	9.982	1.313	13.406
Mobiliziranci v: italijanske enote, nemške enote, madžarske enote	53 401	3 7.718 12	1.161 5	217	1.629	8 53	84 2	1172 9.759 415
Gestapo, SS, 2 enote RSI ...	25	20	8	43	4		102	
Jugoslovanska kraljeva vojska	7	97		5	29	42	32	212
Evropski odpor		5	65		1	14	8	93
Zavezniške enote	7	10	39	2	17	4		79
SKUPAJ	1.879	23.028	14.682	1.180	12.020	29.750	6.865	89.404
% žrtev na prebivalca	1,9%	3,9%	5,6%	6,3%	6,5%	8,8%		6%

²⁸ Imenski seznam žrtev Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani z dne 1. 4. 2004.

KROGI NASILJA MED SLOVENCMI V VOJNIH LETIH 1941-1945

Dr. Boris Mlakar

Druga svetovna vojna in z njo okupacija sta na slovensko ozemlje že s svojo primarno pojavnostjo prinesli vzdušje in prakso izrecnega in radikalnega nasilja, ki se najprej kaže na nemškem ter deloma madžarskem okupacijskem območju v obliki siceršnjih kršitev mednarodnega vojnega prava, predvsem pa z vrsto protislovenskih raznarodovalnih ukrepov. Okupacijska oblast je, kot znano, začela že s predhodno načrtovanimi ukrepi za izničenje slovenskega naroda kot kulturnopolitičnega subjekta, hotela je, skratka, germanizirati zasedeno ozemlje. Istočasno je pričela, pač v skladu s svojimi rasističnimi stališči, tudi že dobesedno fizično iztrebljati določene kategorije ljudi, začenši z več kot 600 duševnimi bolniki in onemoglimi z območja Spodnje Štajerske.¹ Na akcije partizanskega gibanja je odgovarjala z valom povsem nesorazmernega nasilja – predvsem z množičnim streljanjem talcev ter z ukrepi proti družinam partizanov. Seveda je partizanstvo po svoji temeljni naravi oziroma usmeritvi nasproti okupacijskemu aparatu uporabljalo nasilne metode, ob tem da je na Gorenjskem in Štajerskem to nasilje zadevalo tudi že domače ljudi, ki so na različne načine sodelovali z okupacijskimi oblastmi ali pa so izražali pomisleke do partizanskega nastopanja.² Seveda pa tu ni šlo le za pripadnike nemške manjšine ali pa na drugi strani za »prave« Slovence, temveč tudi za nekakšno vmesno kategorijo t.i. nemčurjev, katerih pojav je bil v pogojih nemške socialne in kulturne prevlade pač še nasledek položaja v času Avstro-Ogrske in je sedaj na specifičen način postal na novo aktualen. Ob omenjenih nacističnih represalijah pa so se že tedaj pojavili tudi pomisleki o primernosti takšne partizanske taktike ter o njeni skladnosti s koristmi slovenskega naroda.³

V Ljubljanski pokrajini italijanske okupacijske oblasti sprva niso nastopale nasilno, čeprav so v določenih segmentih tudi one kršile določila vojnega prava, pri čemer je že v začetku maja 1941 najbolj odmevala priključitev pokrajine k Italiji. Vendar pa taki ukrepi niso bistveno poslabšali življenjskih pogojev domačinov, omeniti gre recimo tudi dejstvo, da za te »nove italijanske državljane« npr. ni veljala vojaška obveznost. Ljubljanska pokrajina je postala tudi zatočišče za več deset tisoč beguncev z nemškega okupacijskega območja, ki so sem pribežali bodisi neposredno prek meje ali pa »po ovinkih«, že iz izgnanstva na Hrvaškem oziroma v Srbiji. Po svoje in paradoksalno pa je prav takšno stanje v pokrajini tudi omogočalo razmeroma hitro in skoraj nemoteno

¹ O tem je podrobneje pisal Tone Ferenc v razpravi *Nacistična »evtanazija« v Sloveniji leta 1941. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1975/1976*, št. 1–2, str. 97–119.

² Rado Zakonjšek, *Štajerska 1941*. Ljubljana 1980, str. 316, 363, 551; Ivan Križnar, *Jeseniško okrožje med nacistično okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem*. Ljubljana 2000, str. 112. Za zadevno kasnejše dogajanje na Štajerskem glej npr. še spomine Franca Zalaznika: *Dolga in težka pot*. Maribor 1963 ter dela Milka Mikole in Milana Ževarta, za Gorenjsko pa različne članke, razprave in knjige Jožeta Dežmana, Ivana Jana, Jožeta Vidica itd.

³ V taboru Osvobodilne fronte je o tem resno razmišljal Lojze Ude. Glej Lojze Ude, *Moje mnenje o položaju*. Ljubljana 1994, str. 16–17.

organiziranje odporniškega gibanja, tako tistega pod vodstvom komunistične partije kot tudi ilegalnih legij znotraj t.i. meščanskega tabora.⁴

Toda tudi »milo« stališče italijanskih oblasti se je spremenilo po nastopu partizanskih enot, čeprav je treba reči, da italijansko nasilje vendarle ni doseglo razsežnosti nemškega nacističnega nasilja in je bilo predvsem v funkciji pobijanja partizanstva in le v neznatni meri usmerjeno v raznarodovanje. V enaki funkciji se pričinja leta 1942 italijansko nasilje tudi na Primorskem, pri čemer naj bi bilo vprašanje »obstoja tujerodnih prebivalcev« vsaj po mnenju oblasti v tej pokrajini že rešeno.⁵ Toda v drugi polovici leta 1942 pa med veliko italijansko ofenzivo v Ljubljanski pokrajini pride do take eskalacije nasilja, ki je presehalo tudi dotedanje primerljive akcije nacističnih oblasti. Dogajanje neposredno pred in med omenjeno ofenzivo pa je v veliki meri usodno poseglo tudi v medsebojna slovenska razmerja.⁶

Že od poletja 1941 se namreč pojavlja tudi vse večje nasprotje med dvema domačima taboroma, med, pogojno rečeno, partizanskim revolucionarnim ter, spet pogojno, meščanskim protirevolucionarnim taborom. Dogajanje ima sprva obliko propagandne vojne, pri čemer prednjači revolucionarna stran z obtožbami in etiketami o kolaboraciji, o izdajalski protinarodni gospodi in navsezadnje o beli gardi, kar ob drugih elementih kaže na stopnjujoče se ideološko razredno nasprotje.⁷ Druga stran, ki je sicer že spomladi 1941 ustanovila omenjene ilegalne odporniške legije, sprva odgovarja bolj umirjeno, toda obojni besednjak postaja vse bolj napadalen in nasilen, pri čemer revolucionarna stran poseže tudi že po krvavih sredstvih. Po dosedaj znanih podatkih so pripadniki Varnostnoobveščevalne službe v Ljubljani in okolici oziroma partizani drugod po Sloveniji do konca leta 1941 ubili čez 120 domačih ljudi.⁸ To je sprožilo na nasprotni strani novo ogorčenje, čemur se z ustreznimi obsodbami pridruži tudi ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman.⁹ Ker se atentati posebej izpostavljenih ljudi v Ljubljani nadaljujejo, je to v okviru protirevolucionarnega tabora spodbudilo skupino Stražarjev, da zagrozi »komunistični Osvobodilni fronti« s povračilnimi ukrepi in se končno konec marca 1942 postavi na stališče, da je »aktualno samo eno osvobojenje: slovenski narod je treba osvoboditi od komunistične OF in to takoj!¹⁰ Ob tem Stražarji tudi napovedo pripravljenost zadevnega sodelovanja z okupatorskimi oblastmi, kar kasneje tudi udejnijo.¹¹

⁴ Boris Mlakar, *Upor ali kolaboracija – resnična dilema? Prispevki za novejšo zgodovino* 2001, št. 2, str. 119 sl.

⁵ O *takratnem razvoju na Primorskem izčrpano govori posthumno objavljena zbirka dokumentov Toneta Ferenc* »Neupogljivi zakon Rima«. *Fašizem in osvobodilni boj primorskih Slovencev 1941–1943*. 1–2, Ljubljana 2004.

⁶ *Tone Ferenc, Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945*. 1, *Država v državi*. Ljubljana 1987, str. 387 sl.

⁷ Boris Mlakar, *Upor ali kolaboracija – resnična dilema? Prispevki za novejšo zgodovino* 2001, št. 2, str. 120 sl.

⁸ *Navedene in tudi vse v nadaljevanju uporabljene številke o žrtvah odražajo trenutno (oktober 2004) stanje zbranih podatkov iz projekta »Smrtne žrtve med prebivalstvom Republike Slovenije med drugo svetovno vojno«, ki ga izvaja Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani. Vse številke sem sorazmerno zaokrožil navzgor, kar se zdi smiselno glede na to, da je projekt še nedokončan in da bodo vse zadevne številke na koncu zagotovo višje. Kolegicama Mojci Šorn in Tadeji Tomišnek Rihtar se iskreno zahvaljujem za pomoč pri odbiranju podatkov.*

⁹ *Tamara Griesser Pečar, France Martin Dolinar, Rožmanov proces*. Ljubljana 1996, str. 224–227.

¹⁰ *Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), Smajd Albin, AS 1017, št. 3184, 30. 3. 1942, Naše stališče.*

¹¹ Boris Mlakar, *Delovanje stražarjev med drugo svetovno vojno. Ehrlichov simpozij v Rimu. Celje* 2002, str. 257–267.

Usodni prelom in začetek nepretrganih krvavih slovenskih krogov nasilja pa predstavlja dogajanje spomladi in poleti 1942 na osvobojenem oziroma po partizanih kontroliranem ozemlju na Dolenjskem in Notranjskem. Sektaško nasilje do takih ali drugačnih sodelavcev oblasti in do dejanskih in predvsem subjektivno doživljenih domačih nasprotnikov je »prineslo« v nekaj mesecih poleg drugih oblik nasilja tudi več kot 500 smrtnih žrtev, kar je seveda pomenilo tudi več tisoč človeško zelo prizadetih ljudi.¹² V celoti so do konca julija 1942 partizani pobili okrog 900 slovenskih ljudi, pri čemer tu nimamo namena navajati številnih grdih podrobnosti. Prav družinski člani tedaj pobitih so v veliki meri predstavljali trdo jedro bodočega odprtega protirevolucionarnega nastopa.¹³

Taki pojavi – k njim gre vzročno-posledično povezati tudi vse hujše okupatorjeve povračilne ukrepe na partizanske akcije, trpeli pa so v glavnem ljudje, ki s temi akcijami niso imeli nič – so znotraj tradicionalnih podeželskih skupnosti povzročali vse večje vznemirjenje, strah in tudi odpor. Značilen je primer Suhe krajine, kjer se prebivalstvo po začetnem navdušenju ali vsaj sodelovanju s partizanstvom obrne proti njemu; podobne primere je najti tudi med posameznimi duhovniki. Tisti del prebivalstva, ki torej ni (ali ni več) simpatiziral z Osvobodilno fronto ali pa se ni hotel aktivno pridružiti partizanstvu, se je nahajal v vse večji eksistencialni stiski, seveda, kot rečeno, tudi zaradi stopnjujočega se italijanskega nasilja. V vzdušju že od prej obstoječe ideološke razklanosti, ki so jo revolucionarni ukrepi, bodisi realizirani, bodisi nakazani ali zgolj nasluteni, še potencirali, je ob oceni s strani nekdanjega političnega vodstva (gre predvsem za del vodstva Slovenske ljudske stranke), da gre že za revolucijo na delu, prišlo do formiranja t.i. vaških straž. Le-te so po formi in glede na kasnejšo skoraj popolno odvisnost od okupatorja sicer kolaboracionistične formacije, po vsebini oziroma po vzgibih za njihov nastanek pa v veliki meri predstavljajo protirevolucionarni pojav, v določeni meri in v ožjem smislu pa seveda tudi samoobrambno gibanje.¹⁴

Začetki vaških straž so sprva v precejšnji meri spontani, kasneje pa nastajajo ob pomoči, kadrovski in logistični, vodstva Slovenske legije iz Ljubljane. Izrazita protikomunistična usmeritev je seveda pri delu vodstva legije in predvsem pri že omenjenih Stražarjih tak razvoj samo pospeševala. Že pred tem je na teren odšla prva četniška enota, ki je sicer še imela iluzije o hkratnem bojevanju tako proti okupatorju kot tudi proti partizanstvu. Tekom dogodkov se je obrnila zgolj proti partizanom in je pod lažnim nazivom »Štajerski bataljon« sredi junija 1942 tudi že zadala prve žrtve partizanski strani.¹⁵

Ob veliki italijanski ofenzivi v drugi polovici leta 1942 in predvsem po njej se tako v krvavi krog vplete tudi druga domača, protirevolucionarna oziroma

¹² Primer grozilnega letaka iz okolice Ljubljane: »Če ti je življenje drago, odpravi se nemudoma kamorkoli, ker namenjen ti je nož.« Namesto podpisa sta bila pod besedilo narisana srp in kladivo. ARS Poveljstvo 11. armadnega korpusa, AS 1775, fasc. 1080/III.

¹³ Stane Kos, *Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941–1945*. I. del. Rim 1984, str. 174–195; Tone Ferenc, *Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945*. 1, *Država v državi*. Ljubljana 1987, str. 357–359.

¹⁴ Marta Kavčič-Keršič, *Prva vaška straža v Sloveniji. Šentjošt 1941–43. Šentjošt 1995*, str. 30 sl.; Boris Mlakar, *Vaške straže ter prostovoljna protikomunistična milica. Mati – Domovina – Bog*. Ljubljana 1999, str. 8.

¹⁵ ARS, *Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Informacijski oddelek*, AS 1912, fasc. 110a/I, *Vesti*, 9. 7. 1942.

protipartizanska stran, ki seveda tudi izvaja raznovrstne oblike nasilja nasproti domačim nasprotnikom. Tedaj se je pričela tudi zgodba o postojanki pri Sv. Urhu, ki pa »vrhunec« doseže šele v kasnejši dobi.¹⁶ Umor in smrt sta tedaj že postala nekaj takorekoč »normalnega« in sta na drugi strani kot reakcijo spet rojevala umor in smrt; tako vzdušje je zajelo tudi prebivalstvo, ki je simpatiziralo bodisi s to, bodisi z drugo stranjo, v mnogih primerih pa je bilo seveda samo nemočen objekt raznih oboroženih formacij. Konec avgusta 1942 je Glavni štab slovenske partizanske vojske oborožene pripadnike »bele garde« stavil izven zakona, kar je pomenilo, da jih je lahko vsak pripadnik partizanskega gibanja ustrelil.¹⁷ Kasneje je sicer partizansko vodstvo omenjeni pristop omililo in se začelo sklicevati na sodne postopke, vendar je prihajalo do divjih likvidacij vsaj še do ukinitve VOS-a, to je do spomladi 1944. Naj to prakso za spremembo ilustriramo s primerom iz Primorske, ko je spomladi 1943 okrožni sekretar Komunistične partije Slovenije na Goriškem opozarjal na dejavnost znanega javnega delavca Iva Brica iz Dornberka, čigar otroci so trosili protipartizanske letake. Svetuje, da se z njim ne debatira več in predlaga enostavno rešitev: »patrulja 10 mož, dva mitraljeza pa ogen vsem! Nemudoma!« In res, čez dober mesec je bil Bric likvidiran, kasneje pa še nekaj njegovih družinskih članov.¹⁸

Glede števila smrtnih žrtev, ki jih je v obdobju od konca julija 1942 pa do začetka septembra 1943, se pravi, v obdobju delovanja vaških straž, zakrivila ta ali druga slovenska stran, naj navedemo, da jih je partizanska stran povzročila več kot 900, vaški stražarji in četniki pa več kot 300, torej gre v grobem za razmerje 3:1, pri čemer je treba dodati ali vsaj upoštevati okrog sto žrtev, ki so jih povzročili vaški stražarji skupaj z Italijani in še, da so zadevne realne absolutne številke precej višje kot navedene, to pa zato, ker precejšnjega števila žrtev zaradi nepopolnih podatkov ni mogoče ustrezno razporediti v ustrezno obdobje znotraj leta 1942 oziroma 1943. Z upoštevanjem še teh žrtev pa se razmerje med obema skupinama povzročiteljev še bolj poveča v »korist« partizanskega gibanja. Tako lahko zgolj navedemo, da je partizanska stran v celotnem letu 1942 med Slovenci neposredno povzročila okrog 2000 smrtnih žrtev, nasprotna pa približno 220, kar nekako ustreza razmerju 9:1. V celem letu 1943 pa nato revolucionarni tabor povzroči 2500 žrtev, protirevolucionarni pa 650, razmerje je to pot 4:1. V vseh razdobjih in pri »obeh« povzročiteljih je število žrtev med pripadniki vojaških formacij večje od civilnih žrtev, pač z izjemo leta 1942 (in seveda že leta 1941). Posebej v pomladnih in poletnih mesecih tega leta je iz znanih razlogov velika večina žrtev partizanskega terorja civilistov, julija je npr. poleg 227 civilistov le 14 vojaških žrtev, za 8 žrtev pa zadevneга statusa ni bilo mogoče ugotoviti.

Vrhunec »medslovenskega« nasilja v tej fazi je dosežen v času neposredno po kapitulaciji Italije, ko partizanska stran skuša totalno obračunati s premaganimi domačimi nasprotniki in je zato tudi spolzela iz rok poslednja možnost za nek sporazum med obema taboroma, čeprav je treba reči, da so določeni poskusi bili tudi še kasneje. Razkol je sedaj res dokončen in sovražstvo je zace-

¹⁶ O Sv. Urhu glej Štefanija Ravnikar-Podbevšek, *Sv. Urh*. Ljubljana 1972 ter Ivan Korošec, *Sv. Urh*. Druga plat zvona. Ljubljana 1991.

¹⁷ ARS, Glavni štab NOV in POS, AS 1851, fasc. 1/I, Odredba 27. 8. 1942.

¹⁸ ARS, PK KPS, AS 1638, fasc. 532/IV, Julij Janko Severju 27. 4. 1943.

mentirano z novimi stotinami žrtev. V dveh mesecih, septembra in oktobra 1943, je tako partizanska stran povzročila najmanj 900 novih žrtev (od tega okrog 600 v Ljubljanski pokrajini), medtem ko nasprotniki, ki so tedaj v popolni defenzivi, le nekaj čez 60 (razmerje je torej 13:1).¹⁹ Imena kot Turjak, Grčarice, Kočevje, Mozelj in Jelendol simbolizirajo tedanje krvavo dogajanje.

Toda zatem pride ponovno do močnega nasprotnega zagona, in sicer v obliki domobranstva. Čeprav je domobranstvo (v Ljubljanski pokrajini se je imenovalo Slovensko domobranstvo) nastalo iz različnih vojaških jeder ter iz ne povsem identičnih motivov oziroma ciljev različnih subjektov, pa v njegovi propagandi oziroma ideologiji prav omenjeni tragični dogodki po kapitulaciji Italije zavzemajo eno osrednjih referenčnih motivov pri utemeljevanju nujnosti nadaljevanja protikomunističnega bojevanja.²⁰ Domobranstvo je bilo bolj enotno vodeno in bolj učinkovito kot npr. pred tem vaške straže ter se je v letu 1944 razširilo tudi na Gorenjsko (Gorenjska samozaščita) in Primorsko (Slovenski narodni varnostni zbor), čeprav v slednji pokrajini z minimalnim uspehom. Toda v Ljubljanski pokrajini se medsebojno slovensko bojevanje od novembra 1943 obnovi in nadaljuje z nezmanjšano ali celo vse večjo silo vse do konca vojne. Tokrat v vojaškem smislu seveda na bolj »enakopravni« osnovi, kar kaže tudi število žrtev na obeh straneh, ko le-to pač ni več izrazito v škodo protipartizanske strani.

Obe strani sta stremeli k totalnem uničenju nasprotnika, posledica pa je bila totalna vojna. Pri tem seveda že zdavnaj ni bilo več razlike med bojiščem in zaledjem, med vojaki in civilisti, mesta za nevtralnost oziroma za izbiro kolikor toliko mirnega preživljanja ni bilo več. Boji, preganjanje in pobijanje civilistov, ropanje, požiganje, izganjanje in druge oblike nasilnega ravnanja, vse to je ustvarjalo neznosno ozračje obojestranskega sumničenja, izključevanja in strahu. Tu so sedaj nastala plodna tla za kršenje običajnih pravil bojevanja, kar je pač značilno za vzdušje in prakso državljanske vojne. Medtem ko sta VOS in zatem Ozna še v letu 1944 izvajali celo skupinske usmrtitve, pa je vendarle znotraj partizanskega tabora težišče represije nad domačim nasprotnikom prehajalo na sodni sistem. Na domobranski strani so seveda tudi obstajala navodila o »strogem, energičnem, nikakor pa ne surovem« nastopu.²¹ Toda dejstvo, da pa domobranstvo le ni bilo tako enotno in organizirano ter ni imelo nad seboj tako močne avtoritete, kot je bilo pri partizanih vodstvo komunistične partije, je znotraj njega omogočalo precej prostora za nedisciplino, za nelegalne in samovoljne postopke, vključno z likvidacijami ujetih partizanov ali t.i. terencev.²² Prav terenski delavci so bili Rupnikovi pokrajinski upravniki in tudi domobranec iz razumljivih razlogov stalni trn v peti, kar se je odražalo tudi v dejstvu, da je Rupnik povsem samoumevno odobril »uničenje terencev« izven ljubljanskega bloka.²³ Poleg tega domobranskemu vodstvu v glavnem tudi ni šlo v račun, da so bile njegove enote obvezane vse ujetnike in aretirane po zaslišanju predati nemški policiji. Zdelo se mu je namreč, da se s tem silovito povečujejo možnosti, da se le-ti izmaknejo po njegovem mnenju zasluženi

¹⁹ Tone Ferenc, *Dies irae. Četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943*. Ljubljana 2002, str. 661-669.

²⁰ Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943-1945*. Ljubljana 2003, str. 377 sl.

²¹ ARS, *Slovensko domobranstvo*, AS 1877, fasc. 277/III, *Krenerjev dopis* 9. 1. 1945.

²² Damijan Guštin, *Martin Premk, Notranjski odredi*. Ljubljana 2004, str. 258 sl.

²³ ARS, *Slovensko domobranstvo*, AS 1877, fasc. 31/V, *Krener Palčiču* 14. 12. 1943.

kazni. In tako je prihajalo do položaja, ko posamezni domobranski subjekti samovoljno obračunavajo z ujetniki. Najizrazitejša primera sta pač Sv. Urh, kamor je šef domobranskega obveščevalnega odseka pošiljal ujete partizane in aktiviste na usmrtitev ter seveda pobijanje terenskih delavcev na območju južno od Ljubljane s strani enote Franca Fraklja. Če k temu dodamo še krvave dogodke na Javorovici, delovanje Črne roke, pri kateri sicer domobransko ozadje lahko samo predvidevamo, ter še nekatere druge ekscesne dogodke, je jasno, da je v pogledu uporabe nasilja domobranska stran v letu 1944 dosegla in celo preseгла partizansko, vsaj v pogledu zadanih smrtnih žrtev. Številke kažejo, da so partizani v letu 1944 povzročili najmanj 1400 smrtnih žrtev, domobranska oziroma nasprotna (v majhni meri je namreč treba tu upoštevati tudi dejavnost slovenskih četnikov) stran pa že več kot 1600. V letu 1945, v mesecih do konca vojne, pa je partizanska stran odgovorna za skoraj 400 žrtev, domobranska pa za skoraj 600.

In če na koncu s številkami povzamemo za celotno vojno obdobje tisto »medslovensko« nasilje, ki je imelo za posledico smrtne žrtve, pridemo do naslednjih ugotovitev: do konca vojne je partizanska stran povzročila okrog 6400 smrtnih žrtev med slovenskimi rojaki, protipartizanska stran pa okrog 3200, razmerje je torej natančno 2:1. Čeprav je seveda tudi znotraj partizanskega tabora delovalo več različnih, recimo temu, vojaško-policijskih subjektov, pa je takšna razdelitev in označba povedna predvsem za nasprotni tabor. Tako je razvidno, da so vaške straže in njim sorodne formacije v obdobju pred kapitulacijo Italije povzročile manj kot 500 smrtnih žrtev, slovenski domobranci v naslednjem razdobju blizu 2400, primorski domobranci okrog 120, gorenjski domobranci približno 60, slovenski četniki okrog 40 ter t.i. Črna roka približno 70 smrtnih žrtev.

Pri tem je seveda spet potrebno omeniti, da so vaški stražarji in zatem domobranci nastopali tudi v akcijah skupaj z okupatorskimi enotami in da zato za več sto žrtev ni bilo možno in verjetno nikdar ne bo mogoče ugotoviti konkretnega storilca. Po dosedaj zbranih podatkih so vaški stražarji v skupnih akcijah z italijanskimi enotami povzročili med partizani in civilnim prebivalstvom vsaj 110 smrtnih žrtev. Za obdobje po kapitulaciji Italije omenjeni podatki kažejo, da so slovenski domobranci v skupnih akcijah z različnimi nemškimi formacijami zadali domačim nasprotnikom in prebivalstvu okrog 500 smrtnih žrtev, primorski domobranci približno 150 ter končno gorenjski domobranci le okrog 20 smrtnih žrtev. In nazadnje, omeniti je treba tudi partizanske ujetnike in aktiviste, ki so jih vaški stražarji oziroma domobranci aretirali in predali okupatorskim oblastem, ki so jih nato pošiljale v taborišča, kjer je marsikdo umrl zaradi lakote, bolezní ali izčrpanosti. »Transporti v Dachau« so bili tako za marsikoga usodni.

Poleg dosedaj omenjenih medvojnih spopadov, kjer so si nasproti stali Slovenci iz partizanskega oziroma t.i. protipartizanskega tabora, pa je treba omeniti še nekaj drugih primerov medslovenskega bratomornega bojevanja. Če pustimo ob strani dejstvo, da je bilo v italijanskih okupacijskih enotah v Ljubljanski pokrajini tudi nekaj primorskih Slovencev, je potrebno izpostaviti nekaj oboroženih formacij znotraj nacističnega vojaškega stroja, ki so jim prisiljeno ali prostovoljno pripadali tudi Slovenci po rodu in ki so se spopadali s slovenskimi partizani ali celo izvajali nasilje nad prebivalstvom. Že kmalu po

okupaciji so npr. nacistične oblasti vabile k prijavljanju v formacije t.i. »Waffen SS«, čemur se je odzval tudi marsikateri Slovenec, čeprav je kljub vsemu v seštevku šlo le za posamične primere. Za veliko bolj množičen pojav je šlo v primeru organizacije Wehrmannschaft na Gorenjskem in Štajerskem in posebej v slednji pokrajini so se slovenski vermani pogosto spopadali s partizani. Na Gorenjskem gre omeniti t.i. raztrgance oziroma protibande, ki so ostali tamkajšnjim partizanom v zelo slabem spominu.²⁴ Po kapitulaciji Italije je na Primorskem delovalo več nemških vojaških in policijskih formacij, kjer je bilo najti tudi Slovence. Tak primer je bil t.i. Karstwehr bataljon v Gradišću ob Soči, ki je na Primorskem izvedel tudi precej zločinskih akcij, ne vemo pa natančno, kolikšno vlogo so pri tem imeli njegovi slovenski pripadniki.²⁵ Podobno velja za posamezne enote nemške 188. rezervne planinske divizije, ki je leta 1944 zasedala številne postojanke na Primorskem. Prav pripadniki nje-nega bataljona Heine iz Idrije so konec januarja 1944 med napadom na pokrajinsko partijsko šolo v Cerknem izvršili velik pokol med tečajniki. Veliko slovensko tragedijo in po svoje »absurd zgodovine« je predstavljalo dejstvo, da so bili med napadalci v Cerknem tudi koroški Slovenci.²⁶

Dogodki po končani vojni in povojno nasilje predvsem nad domobranskimi ujetniki in drugimi nasprotniki pa predstavljajo že novo in hkrati zaključno poglavje te mučne in krvave zgodbe, število žrtev pa je vsaj v primerjavi z zgoraj predstavljenimi precej večje – po dosedaj zbranih podatkih najmanj 12.000.

²⁴ France Škerl, *Tragedija v Šorljevem mlinu. 900 let Kranja. Kranj 1960, str. 376–401.*

²⁵ Tone Ferenc, »Dva od njih so obglavili s sekiro«: okupatorjev zločin v Idrijskih Krnica. *Borec* 1977, št. 10, str. 517–550.

²⁶ Boris Mlakar, *Tragedija v Cerknem pozimi 1944. Gorica 2000, str. 64.*

USTANOVITEV SLOVENSKEGA NARODNOOSVOBODILNEGA ODBORA IN POMEN NJEGOVIH ODLOKOV ZA NADALJNI RAZVOJ V SLOVENIJI

Dr. Bojan Godeša

Na tretjem zasedanju ob prisotnosti predstavnikov 15 skupin je 16. septembra 1941 vrhovni plenum Osvobodilne fronte (OF) sprejel sklep o konstituiranju v Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO). V drugem členu je bilo zapisano, da SNOO »za časa osvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju«. Hkrati je bilo ugotovljeno, da je »vsako organiziranje izven okvira OF SN v času tujčeve okupacije škodljivo borbi za narodno svobodo«. SNOO je tudi sporočil, da stopa v stalno zvezo z enakimi predstavniki drugih narodov Jugoslavije.¹ Poleg ustanovnega proglaša so bili na zasedanju sprejeti tudi štirje odloki (o vključitvi slovenskih partizanskih čet v Narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije, o zaščiti slovenskega naroda, o narodnem davku in o posojilu svobode).²

Ceprav velja 26. april 1941 za ustanovni datum Protiimperialistične fronte, po 22. juniju 1941 preimenovane v OF, je treba poudariti, da je organizacija nastajala postopoma več mesecev, tako da lahko za zaključek njenega oblikovanja štejemo sprejetje njenega programa, t. j. temeljnih točk novembra in decembra 1941. Prvi poziv za ustanavljanje odborov OF na terenu je izšel avgusta 1941, tako da je osvobodilna organizacija šele tedaj začela dobivati množične temelje. Širši razmah je organizacija doživela šele jeseni 1941 in še ta je predstavljal za voditelje KPS presenečenje, tako po množičnosti in socialni sestavi, kot tudi po tem, kje se je OF najprej in najbolj razširila. Tedaj so se tudi začeli bolj načrtno ukvarjati z vzpostavljanjem mreže odborov po terenu.³ V tistem času tudi še ni imela izoblikovanega programa ter se je vodstvo OF še vedno pogajalo za vstop v organizacijo z nekaterimi skupinami, kot so npr. Mlada JNS in Gosarjev krog. Vse to kaže, da sta bili dejanska moč OF in njena izoblikovanost v času preimenovanja v SNOO še zelo omejeni, tako da njegovi sklepi in odloki niso odgovarjali stvarni zmogljivosti osvobodilne organizacije. Ta se je namreč tedaj šele začela uveljavljati kot pomemben politični dejavnik. Odloke SNOO je tudi Kardelj, ki je bil tedaj v Srbiji, kasneje označil kot »operetno« zakonodajo. Sprva pa so imeli še bolj velikopotezne načrte. Zamišljeno je namreč bilo, da bi ustanovili Narodni svet, a so se po premisleku na seji izvršnega odbora OF odločili za manj zavezujoči NOO.⁴ Postavlja se

¹ *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga I, dok. 38 (odslej DLRS).*

² *DLRS I, dok. 40, 41, 42 in 43.*

³ *Edvard Kocbek, Pred viharjem. Slovenska matica, Ljubljana 1980, str. 133 (odslej Kocbek, Pred viharjem).*

⁴ *Kocbek, Pred viharjem, str. 116.*

vprašanje, zakaj so, kljub omenjenim dejstvom, prehiteli dogodke in hoteli s konstituiranjem v oblastno telo.

Hitenje je bilo predvsem posledica napačnih predvidevanj slovenskih komunistov o hitrem koncu vojne ter s tem povezanega strahu pred pojavom tekmeca, ki bi lahko nastajajoči OF vzel veter iz jader in ji prekrizal načrte. Bojazen, da bodo ostali na repu dogodkov, kot so se slovenski komunisti sami izražali, oz. da bodo izločeni iz osrednjega političnega dogajanja, jih je silila k pospešeni dejavnosti in hkrati tudi k tveganju. Slednje je bilo glede na položaj KPS, ki je bila po besedah enega vodilnih slovenskih komunistov Borisa Kidriča pred vojno le »sekta«, tudi razumljivo, saj niso imeli kaj izgubiti, a so se obenem zavedali, da lahko veliko pridobijo.⁵ Osrednji namen ustanovitve SNOO je torej bil prehiteti predvojno politično elito in omajati njeno legitimitnost ter hkrati predstaviti OF kot novo silo, ki lahko zastopa slovenske interese. Konstituiranje SNOO je namreč sovpadalo z vestjo iz začetka septembra 1941, da nameravata bivši ban Marko Natlačen in Ivan Pucelj izstopiti iz konzulte, kar se je dalo razumeti kot napoved spremembe v politiki predvojnih strankarskih voditeljev. Dejansko so se po nekaj mesečnem zatišju avgusta 1941 začeli pogovori med predstavniki katoliškega in liberalnega tabora glede uskladitve delovanja v vojnih razmerah, ki so konec septembra 1941 privedli do dogovora med Natlačenom in Kramerjem o ustanovitvi Narodnega odbora ter sprejetja skupnega programa, t. j. londonskih točk. Septembra 1941 je tudi Lambert Ehrlich podal Natlačenu predlog o ustanovitvi podtalne slovenske vlade, ki pa ga je bivši ban po razmisleku zavrnil.⁶

Albert Kramer je bil kot vodilna osebnost liberalnega tabora sicer pripravljen v okupacijskih razmerah sodelovati tudi s komunisti, vendar pa najmočnejšo predvojno stranko SLS v tistem času, ko je bila OF še v povojih, kljub stalnemu predvojnemu opozarjanju na komunistično nevarnost, dejavnost slovenskih komunistov ni pretirano vznemirjala, še manj pa je njeno vodstvo na čelu z Natlačenom razmišljalo o morebitnem sodelovanju z OF oz. KPS. Vendar nepripravljenost vodstva SLS ni bila edini razlog za nesodelovanje KPS pri pogajanjih predvojnih političnih strank, saj so tudi slovenski komunisti odklanjali pogovore z njunima vodstvoma in ju niso vabili k sodelovanju z OF. Tako je Edvard Kardelj takoj po drugem zasedanju plenuma OF 28. julija 1941 pisal, da sta izven OF ostali vodstvi Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ)⁷ in Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS), da pa je kljub temu v OF večina slovenskega naroda.⁸ Razlog, da komunisti niso vabili predvojnih strankarskih voditeljev, ki so jih krivili za aprilsko katastrofo kot

⁵ Bojan Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Cankarjeva založba, Ljubljana 1995, str. 128–133.*

⁶ V strokovni literaturi je sicer precej razširjena Žebetova razlaga (*Neminljiva Slovenija. Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od majniške deklaracije. Ljubljana 1, str. 201–218*), da je do Ehrlichovega predloga prišlo že maja 1941, čeprav se je to dejansko zgodilo šele septembra 1941 (O tem glej podrobneje Bojan Godeša, Ehrlich in zasnova slovenske države. Ehrlichov simpozij v Rimu. Mohorjeva družba v Celju, 2002, str. 284–286).

⁷ Mišljena je SLS, ki je bila od kraljeve diktature leta 1929 formalno ilegalna. Leta 1935 je SLS vstopila v JRZ in se s tem formalno legalizirala. Po državnem udaru 27. marca 1941 pa je ponovno prevzela svoje izvorno ime SLS.

⁸ Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija 1941-1945, knjiga 1, dok. 46. Poročilo Edvarda Kardelja 2. avgusta 1941 Josipu Brozu Titu (odslej Izvori).

posledico njihove 23 letne politike, katere logično nadaljevanje naj bi bilo vdi-njanje italijanskemu okupatorju predvsem v konzultni, ki so ga šteli za izdaj-stvo, je bilo tudi njihovo načelno odklonilno stališče do strankarstva. Stranke so se jim zdele, kot se je jeseni 1941 izrazil Boris Kidrič, katastrofa še večja od same okupacije. Tako stališče slovenskih komunistov je izviralo iz prepričanja, naslanjajoč se na svoje idejne predpostavke, da dogodki ustrezajo fazi priprav na narodno revolucijo. V njeni izvedbi naj bi vodilna vloga prešla iz rok meščanskih sil v roke delavskega razreda oz. njegove avantgarde, t. j. KP. To je bila teoretična podlaga, ki pa je izhajala tudi iz povsem pragmatične preso-je tedanjega položaja, v katerem so predvojni strankarski voditelji v pre-cejšnjem delu javnosti (ne le tistem, ki jim že pred vojno ni bil naklonjen) izgu-bili veliko verodostojnosti in zaupanja. Istočasno je bilo voditeljem KPS jasno, da je zelo malo možnosti, da bi predstavniki predvojnih strank pristali na nji-hov koncept upora, v katerem so slovenski komunisti videli edinstveno pri-ložnost za razširitev svojega političnega vpliva in približevanje svojemu dolgo-ročnemu cilju, tj. uvedbi sovjetskega sistema. Hkrati so se zavedali, da bi jih sodelovanje s predstavniki ostalih strank v njihovih forumih, četudi bi ga ti sprejeli, in pristajanje na njihovo taktiko postopnih priprav, dejansko utesnjevalo v njihovem delovanju in zmanjševalo možnosti, da se KPS uveljavi kot vpliven dejavnik v slovenski družbi. Poleg tega so imeli slovenski komunisti že pred tem negativno izkušnjo s predstavniki predvojnih meščanskih strank, saj so ti aprila 1941 ob ustanavljanju Narodnega sveta zavrnilo pristop komuni-stov z utemeljitvijo, da KPS ni legalna stranka.

Tako sta konec poletja 1941 oba zaenkrat še bolj konkurenčna kot sovraž-na tabora, ko sta po začetnem šoku začela dejavno oblikovati politično strate-gijo, že kazala, da nameravata hoditi po ločenih poteh. Tako lahko rečemo, da le delno drži ugotovitev zapisana v Svobodni Sloveniji 6. decembra 1941, da »so se komunisti izločili iz slovenske skupnosti, ker oni edino niso pristali na skupen narodni program, kakor ga je razglasil London«, saj je bila nepriprav-ljenost na sodelovanje obojestranska.

Kakšni pa so bili odmevi in reakcije na zasedanje 16. septembra 1941 v politični srenji, ki je bila o sklepih in odlokih SNOO obveščena v Slovenskem poročevalcu 20. septembra in 1. oktobra 1941? Prve neposredne reakcije v političnih krogih na dejavnost OF so se začele pojavljati konec oktobra 1941. Eden prvih, ki je tudi že predstavljal temeljni vzorec za večino nadaljnjih kri-tik, je bil letak »Zavedni Slovenci«, ki ga je napisal Rudolf Smersu.⁹ V središču njegove pozornosti je razkrinkavanje OF kot komunistične in nenarodne orga-nizacije, ki ima za cilj vzpostavitev boljševiške diktature ter zaradi povzročenih žrtev opozarja na škodljivost njihove akcije. Čeprav je iz Smersujevega letaka razvidno, da mu je poznan sklep o konstituiranju SNOO, v besedilu njegovi sklepi in odloki sploh niso omenjeni, se pa zato v nekaj kasneje izdanem leta-ku »Vsem Slovincem«, sicer bolj mimogrede polemizira s t. i. zaščitnim odlo-kom SNOO o izdajalcih. Posreden odmev na odloke SNOO lahko zasledimo tudi v novembrski številki glasila Sokolske legije »Naprej zastave slave«, ki pa je za razliko od omenjenih odmevov, sicer tudi OF priznavala odporniško naravnost, a isto zahtevala tudi zase.¹⁰

⁹ *Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II. Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7/I.*

¹⁰ *France Škerl, Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941. Zgodovinski časopis 1967, str. 142.*

Opozorilom, ki so nasprotovala po njihovem mnenju nesmiselnemu odporu pod vodstvom KPS, so se kmalu priključile tudi trditve, da bo o vsem odločal le London, ter da je katoličanom po okrožnici Divini redemptoris prepovedano sodelovati s komunisti. Osrednje sporočilo tedanjih kritik na račun dejavnosti OF je bilo tako usmerjeno predvsem v odločno nasprotovanje vsem oblikam odpora proti okupatorju, ker komunistična OF »deluje tako, da bo naš narod izginil«. ¹¹ V celoti gledano ustanovitev SNOO v tedanji slovenski družbi ni povzročila večjega pretresa in odmeva, kaj šele, da bi ji pripadlo osrednje mesto v tedanjih polemikah.

Temeljni razlog za začetek odkritih napadov na OF predvsem s strani katoliškega tabora torej ni tičal v sklepih in odlokih SNOO, temveč v nepričakovano množičnem odnevu med prebivalstvom v zgodnji jeseni 1941 na pobudo OF za oboroženi odpor in to tudi med tistimi, ki pred vojno niso bili naklonjeni komunistom, med njimi so bili v precejšnjem številu tudi katoličani oz. kot so se v vodstvu SLS v nekem poročilu v London izrazili, da so »nasedli tudi nekateri naši«. Na ostre tone naperjene proti OF je vplivala tudi zaskrbljenost ob nezavidljivem položaju, v katerem se je jeseni 1941 znašel katoliški tabor zaradi izgubljene verodostojnosti med prebivalstvom in nesloge v lastnih vrstah.

Sledilo je sprejetje sedmih temeljnih točk OF na drugi plenarni seji SNOO 1. novembra 1941. V njih je bilo med drugim tudi zapisano, da po narodni osvoboditvi prevzame na slovenskem ozemlju oblast Osvobodilna fronta slovenskega naroda v celoti ter da bo po osvoboditvi uvedla dosledno ljudsko demokracijo. Tudi na drugih področjih je OF skušala delovati v skladu s sklepi in odloki SNOO. Tako so npr. v poročilih pisali o pobiranju davka, čeprav to ni povsem ustrezalo dejanskemu stanju, na kar je že leta 1966 opozoril France Škerl, ko je ugotovil, da noben odbor OF v tem obdobju, ko še ni bilo osvobojenega ozemlja ni mogel predpisati davka nasprotniku OF. ¹² Podobno je bilo tudi z drugimi odloki. Tako je bilo zapisano v članku »Izdajalci« v Slovenskem poročevalcu 1. novembra 1941, ki je obravnaval že omenjeni Smersujev letak in njegovo pismo iz zapora italijanskim oblastem, da bi moral spregovoriti le še odlok SNOO o kazenskih sankcijah za izdajalce, vendar mu je OF trenutno namenila drugačno smrt – in sicer moralno. ¹³ Podobnih primerov je bilo še nekaj. Najbolj je razlika med deklarativnim in dejanskim izvajanjem prišla do izraza ob govoru predsednika jugoslovanske kraljeve begunske vlade generala Dušana Simovića po londonskem radiu 15. novembra 1941, ko je razglasil polkovnika Dražo Mihailovića za edinega vodjo vseh sil odpora v Jugoslaviji. Tedaj se je to vprašanje dejansko šele pojavilo kot poseben problem. Vodstvo KPS samo ni vedelo, kako naj se odzove in je v drugi polovici novembra 1941 pisalo CK KPJ: »Mi smo zavzeli stališče, da se vprašanja Draže v javnosti sploh ne dotikamo, dokler ne dobimo vaših jasnih direktiv. (...) Kako je dejansko mi ne moremo presoditi in čakamo vaših navodil«. ¹⁴ Začasno so dilemo razrešili na ta način, da so oficirjema Jaki Avšiču in Karlu Novaku, ki sta se prav tedaj

¹¹ Glej opombo 9.

¹² France Škerl, *Vloga in pomen Osvobodilne fronte slovenskega naroda (1941–1943). Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1966*, št. 1–2, str. 183.

¹³ DLRS I/71.

¹⁴ DLRS I/85. Poročilo CK KPS v drugi polovici novembra 1941 CK KPJ.

odpravljala v Mihailovičev štab na Ravni gori v Srbiji, pojasnili, »da je OF podrejena Vrhovnemu štabu in da se mora Draža sporazumeti z Vrhovnim štabom, če hoče imeti kaj z OF«.

Medtem ko so čakali na odgovor, pri čemer je treba opozoriti, da tedaj ni bilo rednih zvez in je bil stik med Vrhovnim štabom NOPOJ in slovenskim partijskim vodstvom dva meseca prekinjen, je konec novembra 1941 prišlo v Slovenijo pismo CK KPJ z datumom 30. oktobra 1941. V njem so CK KPS obveščali o pogovorih z Dražo Mihailovičem ter ukazali, da naj v Sloveniji prepovedo ustanavljanje posebnih oboroženih oddelkov izven partizanskih enot.

Neposredno zatem 4. decembra 1941 je bil v vosovskem atentatu ustreljen Fanouš Emmer, organizator četništva. Čeprav je bilo dotlej že kar nekaj atentatov in njihovih poskusov, in to tudi že pred 16. septembrom 1941, pa je bil prav Emmer prva odmevnejša žrtev, ki je povzročila tudi burne reakcije v slovenski javnosti in kot taka pomenila korak k zaostritvi odnosov v slovenski družbi. Toda pri tem je zanimivo, da pri utemeljitvi njegove usmrtitve ne zasledimo neposrednega sklicevanja na odlok SNOO, le to, da ga je na smrt obsodilo posebno sodišče za zaščito naroda.¹⁵ To gre pripisati že omenjemu kritičnemu Kardeljevemu stališču do odlokov SNOO, ki jih je označil za operetne, »kajti če ne boste mogli uresničiti teh določb, bo stvar postala smešna«. ¹⁶ V poročilu CK KPJ 5. decembra 1941 je Tone Tomšič nato samokritično zapisal: »Vaša kritika naše operetne zakonodaje je pravilna. Mi smo že sami to uvideli in s tem prenehali«. ¹⁷

Sledila je objava pisma Vrhovnega štaba NOPOJ izvršnemu odboru OF z dne 17. novembra 1941 v Slovenskem poročevalcu 9. decembra 1941 o obo-roženem spopadu med partizani in četniki v Srbiji. V njem je bil Mihailović označen kot izdajalec, ki služi dvema gospodarjema, londonski vladi in Nemcem. V pismu je bilo še naglašeno, da gre »brez dvoma za delo reakcionarnih velesrbskih elementov« ter da naj posvetijo vse svoje sile učvrstitvi enotnosti osvobodilne borbe v Sloveniji ter tako preprečijo možnost podobnih dogodkov v Sloveniji.¹⁸ Po objavi pisma, ki naj bi učinkovalo kot bomba, se je po Kidričevih besedah slovenska buržoazija v OF počutila vse slabše, v zraku pa je bilo čutiti vsak dan hujšo razredno napetost znotraj slovenskega naroda.¹⁹ Neposreden odgovor na dogodke v Srbiji je bilo sprejetje dveh dodatnih točk v program OF, ki je tako obsegal končnih devet točk. Dodatni točki pa ni sprejel SNOO ali vrhovni plenum OF, kot se je to zgodilo s predhodnimi sedmimi, temveč kar izvršni odbor OF na seji 21. decembra 1941. Osmo točka je govorila o tem, da bo po narodni osvoboditvi o notranji ureditvi Združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih odločil slovenski narod sam. V deveti točki je bilo zapisano, da narodna vojska na slovenskem ozemlju raste iz Slovenskih narodno-osvobodilnih partizanskih čet in Narodne zaščite. Ta točka je bila povsem v skladu z navodili z juga. V Sloveniji so jih razumeli, da naj bo vsak poskus organiziranja katerekoli druge vojaške formacije v kali zadušen, ker tak poskus pomeni netenje državljske vojne.²⁰ Neposredna

¹⁵ DLRS I/95.

¹⁶ Tone Ferenc, *Ljudska oblast (I. del)*. Ljubljana 1987, str. 28.

¹⁷ DLRS I/94.

¹⁸ *Izvori II/Priloga 15*.

¹⁹ DLRS I/104. Poročilo Borisa Kidriča v drugi polovici decembra 1941 CK KPJ.

²⁰ DLRS I/95.

posledica spopada med Mihailovičem in partizani v Srbiji je bil tudi spor z Nagodetovo skupino Stara pravda, ki je bila nato izključena iz OF. Konec januarja 1942 je bil v skladu z deveto točko programa OF preciziran zaščitni odlok SNOO in zagroženo s smrtno kaznijo vsakomur, ki organizira vojsko zunaj partizanstva ali ki ni pod vodstvom OF.²¹ Po Kidričevih besedah je tedaj napočil čas narodne revolucije.

Nato sta sledili Kardeljevi januarski pismi z juga, v katerih je slovensko komunistično vodstvo opozarjal, da so se isti procesi kot v Srbiji začeli odvijati tudi v Sloveniji in bo potrebna nova taktika, ki zahteva zaostritev odnosov do reakcionarnih elementov. V pismu 10. januarja 1942 je Kardelj pisal CK KPS: »Iz Slovenskega poročevalca se vidi, da v glavnem ubijate zgolj denunciante, a manj petokolonaše, ki na političnem področju služijo okupatorju in so se kot taki kompromitirali pred narodnimi masami. V tem pogledu morate zaostajanje popraviti.«²² To je bilo v skladu z njegovo nadaljnjo trditvijo, da je »treba pripraviti tla za novo etapo našega boja, v katero stopamo s hitrimi koraki«.

To so bile glavne stopnje z vidika delovanja slovenskih komunistov v razvoju odnosov, ki so privedli spomladi 1942 do prehoda v t.i. drugo fazo revolucije. Ta je pomembno prispevala k zaostrovanju odnosov v slovenski družbi, ki so sčasoma prerasli tudi v državljansko vojno.

Sprva odloki SNOO zaradi ohlapne opredelitve ter nejasnega položaja in s tem pogojene nedorečenosti uresničevanja, povezanega hkrati tudi s tedanjo relativno šibkostjo osvobodilnega gibanja, niso prinesli večjega pretresa v tedanjo slovensko družbo. Do poskusa celovite uveljavitve odlokov SNOO, ki so bili istočasno tudi prilagojeni novim okoliščinam, je dejansko prišlo šele po objavi vesti o spopadu med partizani in četniki v Srbiji, ki v tem pogledu pomeni poleg nekaj kasnejših Kardeljevih januarskih pisem pomembno prelomnico v zaostrovanju odnosov. Ta prehod je mogoče natančno zaznati tudi iz ocen tedanjega dogajanja pri vodilnih slovenskih komunistih. Tako je v času konstituiranja SNOO Kidrič označil obdobje kot fazo priprav na narodno revolucijo, januarja 1942 po dogodkih, povezanih s spopadom med Mihailovičem in partizani v Srbiji, pa je ugotovil, da je napočil čas narodne revolucije.

Ob tem lahko opazimo določeno protislovje, da se slovensko komunistično vodstvo na prelomu 1941/1942, v času pospešene diferenciacije v slovenski politični javnosti, ko je šele začelo dosledneje izvajati odloke SNOO, zaradi Kardeljeve kritike omenjenih odlokov kot operetnih, poslej pogosto ni več sklicevalo nanje. Odtlej tudi SNOO ni več sprejemal novih odlokov, pa tudi vrhovni plenum OF ni več javno nastopal kot SNOO vse do Kočevskega zbora odposlancev. Februarja 1944 na zasedanju v Črnomlju pa se je SNOO preimenoval v SNOS, torej v obliko, ki so jo sprva skušali uresničiti že septembra 1941, a so si tedaj premislili.

²¹ Makso Šnuderl, *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji*. Ljubljana 1949, dok. 21, str. 34 in Boris Mlakar, *Vzroki in oblike nasprotovanja Osvobodilni fronti v letu 1941/1942. Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja*. Ljubljana 1991, str. 258.

²² *Izvori III/14*.

VRTINEC POLITIČNEGA SPORA

Dr. Jerca Vodušek Starič

Z izborom naslova ne trdim, da zagovarjam spiralno teorijo zgodovine in prav zato menim, da je krog dogajanja ali proces, ki je tekkel med drugo svetovno vojno pri nas in se zaključil v začetku leta 1946, nekaj, kar tvori zaključeno celoto. Menim pa, da bi bilo treba pri analizi tega dogajanja preseči zgolj parcialno raziskovanje, ki včasih vsebuje tudi demonizacijo ene ali druge strani, in se vrniti na osnovno historiografsko metodo ter z enim, organskim interpretativnim tokom zajeti vse dogajanje med vojno. Tak poskus je bil že pred desetletji narejen v Italiji, kjer je razprave o fašizmu, rezistenci in revoluciji, ki so že vsak zase kompleksen pojav, v eno zgodbo strnil Claudio Pavone (Pavona je prav zato v Ljubljani gostilo slovensko zgodovinsko društvo, da predstavi težavnost in probleme pri izvedbi te metode, vendar so mu le redki prisluhnili, saj smo ravno tedaj bili na višku t.i. demonizacije).¹ Naloga je seveda težka in na tem mestu popolnoma neizvedljiva.

Za potrebe tokratne diskusije naj mi bo dovoljeno, da temeljni konflikt druge svetovne vojne pri nas doma, in to je politični konflikt, predstavim nekoliko shematsko. Pri tem opozarjam, da je shema nastala na podlagi večletnega temeljitega raziskovanja virov in je njena simplifikacija le odraz poskusa predstaviti vse nastopajoče dejavnike v interakciji. Zakaj menim, da je politični in ne vojaški ali ideološki konflikt temelj vsega. Menim, da v tem razkolu ideologija ne igra primarne vloge, če parafraziramo sporočilo Johna F. Kennedyja Nikiti Hruščovu: kar vaša vlada verjame, je vaša stvar, kar dela, pa je stvar celega sveta. Podobno velja za vojno – v vojni so namreč veljala dejanja, manj se je takrat spraševalo po prepričanjih.

Sama menim, da so politične elite ali vrhovi bili tisti, ki so opredeljevali dejanja posameznih skupin ali strank in da so Slovenci kot množica, navkljub temu da so nekateri imeli pobožne želje (kot Kocbek) ali pa cilj (kot partija), da bi spremenili slovenski narodni značaj, ostali zvesti starim navadam – bili so, več ali manj, množica, ki je sledila določenim geslom politike, tudi tistemu o osvoboditvi izpod okupatorskega jarma. Ta slovenski značaj je Bojan Štih pripisoval podalpski maniri. Viktor Blažič to pripisuje »enodimenzionalno strukturirani skupinski zavesti s šibkim zavedanjem suverenosti« in »okolju šele nastajajočega naroda«.² Mogoče je tudi to bil eden od vzrokov. Kakorkoli, sprememba značaja med vojno se je izkazala kot utopija in zato je odgovornost politike pri ravnanju v različnih prelomnih trenutkih toliko večja in jasna.

V izjemnih pogojih, kot sta vojna in okupacija, je postal odločilen značaj človeka in seveda njegove možnosti, kot pravi M.R.D. Foot, eden od vodilnih raziskovalcev odpornišтва v svetu: »Zgodovinarji po modi se danes radi opirajo na razredno razlago zgodovine; take interpretacije ne ustrezajo znanim dejstvom tega primera (odpornišтва). Karakter, ne razred, sta naredila iz ljudi upornike ali kolaborante ali t.i. nevtralce; karakter, ne razred, je opogumil nekatere, da so se pomaknili iz ene od teh vlog v drugo, tako kot se je spremi-

¹ Claudio Pavone, *Una guerra civile, Saggio storico sulla moralità della Resistenza*. Bollati Boringhieri, Torino 1991.

² Viktor Blažič: *Semena razdora. Korenine - Nova revija, Ljubljana 2003, 123–127.*

njal tok vojne.«³ Karakter ali značaj človeka torej, in možnosti, dodaja Foot.

V našem primeru gre za tri odločujoče faze političnega razvoja: leto političnega spora ali razkola 1941/1942, ko so bile možnosti za drugačno pot še odprte. Druga faza je bila v letih 1942–1944, ko se je partija, kot temu pravi Godeš, zavedla, da ni čas za drugo fazo revolucije in izoblikovala strategijo prevzema oblasti v okviru protifašistične koalicije (tukaj protifašistično koalicijo lahko pojmuje kot znotraj slovensko ali pa tudi širše, v svetovnem merilu, ko jo maja 1942 utrdijo na mednarodni ravni s podpisom 20-letne pogodbe o medsebojni pomoči med Sovjetsko zvezo in Veliko Britanijo); medtem so stranke, ki so nasprotovale OF, izgubljele teren (oporo, podporo) zaradi temeljnega nestrinjanja (liberalno-katoliški tabor, mlada-stara generacija) in postale dejansko, vojaško neučinkovite. Sledi tretja faza – prevzem oblasti v letih 1944–1946. Vsaka od faz ima svoje notranje značilnosti in prelomne (oziroma danes še vedno sporne) trenutke.

V prvi fazi so se z okupacijo (ali še huje, aneksijo, kot poudarja Viktor Blažič, kjer niso niti obstajali pogoji za spoštovanje pravil okupacije)⁴ temeljito spremenile razmere političnega delovanja. Od reakcije posameznih strank, njihovega delovanja in odločitev, je bil odvisen ves nadaljnji politični in vojaški razvoj.

Razlike med strankami in znotraj strank v Sloveniji so se izkristalizirale že proti koncu tridesetih let, ne samo zaradi obnove parlamentarizma, temveč tudi pod vplivom naraščajoče agresivnosti politike sil osi. Na začetku vojne leta 1939 smo imeli eno veliko, po številu glasov največjo, tedaj vladno stranko, to je bila SLS. Njen voditelj je precej pragmatično nastopal s svojimi političnimi dejanji – ni izpričeval ne prevelikega avtonomaštva, kar je pomenilo, da zaradi zunanje nevarnosti podpira notranjo kohezijo v državi, niti se ni distanciral od nekaterih negativnih idej, ki so tedaj krožile (tudi pod pritiskom ideologije Tretjega Rajha) – na primer uvedel je nekaj protijudovskih ukrepov pri nas. Koroščeva smrt in nato še Kulovčeva sta naredili vrzel v stranki. Vnel se je boj za dediščino med precej manj usposobljenimi in/ali sposobnimi politiki stranke. Pogajanja med obema večjima slovenskima strankama za skupen nastop v primeru vojne so se začela jeseni 1940 (poskus prvega »gentlemanskega« dogovora) in propadla spomladi 1941 zaradi vzroka, ki je tudi kasneje paraliziral sodelovanje obeh strank v letu 1942/43. Vzrok je bila zahteva ljudske stranke, da se ji liberalci podredijo. SLS se je nato sama pripravila na delovanje med vojno (delitev funkcij legala – ilegalna – emigracija). Liberalni tabor se je pripravljajl tako, da so se združevale struje mladih (Mladinska delovna skupnost) in se poskušale dogovoriti s »stariimi« (JNS) za Napredno delovno skupnost.

Stranka naprednjakov ali JNS je bila v opoziciji. Vodila jo je skupina t.i. mladinov iz časa razpada AO, torej dr. Albert Kramer in njegov krog. Povezovala se je z največjo jugoslovansko stranko takrat, t.j. Mačkovo Hrvatsko seljačko stranko ali HSS, in s hrvaškimi Srbi – Samostalno demokratsko stranko ali SDS. Socialistična stranka je bila manjša stranka, ki jo je v okviru Jugoslavije vodil dr. Živko Topalović, medtem ko ji je v Sloveniji na čelu stal dr. Celestin Jelenc.

³ MRD Foot: *Resistance. Butler and Tanner, London 1976, 11 (prevod JVS).*

⁴ Viktor Blažič, *op. cit.*, 127.

Obe večji stranki sta v sebi imeli frakcije mlajših politikov, pripadnikov nove generacije – liberalci Mladino JNS, radikale in SDS, SLS pa krščanske socialiste. Komunisti so bili majhna, v javnosti manj pomembna ilegalna organizacija discipliniranih boljšečevikov, ki je izšla iz konsolidirane, prečiščene partije, s pomočjo in po vzoru na partijske razmere v Kominterni in Sovjetski zvezi. Leta 1939 se je namreč zapletla v razkroj ljudsko-frontnega gibanja v Sloveniji in nato še v podporo Sovjetski zvezi v vojni proti Finski. Leta 1940 je svojo »linijo«⁵ definirala na 5. državni konferenci: ob opozorilu, da je treba upoštevati svarila Kominterne in ne »skočiti predaleč«, da se je treba boriti proti temu, da sile osi ne zavzamejo pozicij proti ZSSR (Sovjetski zvezi) in proti revolucionarnemu proletarskemu gibanju, je treba »tolči« buržoazijo in se boriti, če bo ocenjeno, da je borba za obrambo države *napredna*.⁶

Teden dni pred izbruhom vojne, avgusta 1939, sta se za bodočo politično usmeritev zgodili dve pomembni dejanji. V Moskvi so podpisali sporazum Ribentrop-Molotov, na Bledu pa sporazum Cvetković-Maček. Prvi je pomenil konec politike ljudske fronte⁷ pri nas in nastop ekskluzivizma partije. Drugi je napovedal decentralizacijo oziroma federalizacijo Jugoslavije in, kar je pomembnejše, Jugoslaviji je prinesel vlado, ki je bila notranje bolj koherentna in izrazito proti-osno razpoložena. Slednje sedaj dokazujejo široke podtalne zveze, ki jih je ta vlada imela z ustreznimi britanskimi organizacijami (SOE) v skupnem naporu, da bi že takrat omejili vpliv, gospodarsko moč in prisotnost sil osi v Jugoslaviji in širše na Balkanu. To podtalno delovanje je spremljala izrazita protiosna propaganda in ta ter vsa ostala dejavnost sta ključno prispevali k odporiškem duhu in razpoloženju ljudi leta 1940 – 1941. Torej to ni bila zasluga politike KP (kot so to doslej predstavljali učbeniki), saj so komunisti ob izbruhu vojne leta 1939 demonstrirali in pisali proti vojni, lansirali mirovniška gesla, se opredeljevali proti imperializmu zavezništva Velika Britanija–Francija in še spomladi leta 1941 obsojali protinemška dejanja liberalnih krogov.⁸ Stališča o vojni kot možnosti za revolucijo in o uspešno opravljeni notranji čistki v partiji so bila javnosti takrat manj znana.

⁵ Tukaj velja dodati analizo, ki jo je opravil M.R.D. Foot, ki ugotavlja, da je pri partiji šlo vse počasi zaradi neizogibnega podrejanja partijski hierarhiji: »Partijski sistem, slabi neposredno po veliki čistki (stalinski čistki iz 30. let – op. JVS), ni bil sistem, ki bi dajal spodbudo individualni iniciativi.« *Že Lenin, pravi, je rad za tiste, ki so mu nasprotovali, uporabil termin »oportunisti«, in partijski voditelji na začetku vojne, dobro podkovani v Leninu, so se tako bali, da bi bili označeni z oportunisti, da so verjetno zamudili marsikatero ponujeno jim priložnost.* (M.R.D. Foot, op. cit., 62.)

⁶ *Zaključna beseda Edvarda Kardelja na 5. državni konferenci KPJ, Peta zemaljska konferenca KPJ. Izvori za istoriju Saveza komunista Jugoslavije, Tom I, knj. 10, IC Komunist, Beograd 1980, 204. Beseda napreden v tem kontekstu pomeni revolucijo. (Cf.: J. V. Starić: Politika in politično izrazoslovje ob koncu druge svetovne vojne. Celjski zbornik 1994. SOC, Celje 1994, 275.)*

⁷ *Politika ljudske fronte je predvidela široko protifašistično povezovanje, na katerega je končno pristal tudi Stalin na kongresu Kominterne leta 1935, vendar sta ga on in partija vedno pojmovala kot zavezništvo, ki bo pod vodstvom partije, kar se je takrat tudi izkazalo pri politiki Kominterne in KP Španije do republikanskega tabora v španski državljanski vojni.*

⁸ *Organizacije, ki so z njimi sodelovale, so bile večinoma organizacije, ki so pripadale liberalnemu taboru: jugoslovanska obveščevalna služba, ki je bila razpredena po različnih uradih in telesih, Orjuna, ki je v času zloma leta 1941 svoje arhive o tem uničila in se zavezala k molččnosti, češka in druga društva v Sloveniji (npr. Sokol) ter oba glavna strankarska dnevnika Jutro in Večernik. V teh krogih so se zbirali ljudje, ki so v drugi polovici tridesetih let, v povezavi z britanskim konzulatom v Zagrebu, izvajali obveščevalne akcije, sabotaže proti Rajhu, organizirali kanale za ubežnike iz Rajha, zlasti Zide, in ostro protinemško propagando. Spomnimo samo, kako so po državnem udaru nezadovoljnih srbskih unitarističnih strank marca leta 1941 pristaši protiosnega tabora fizično napadli nemškega poslanika in nemške obveščevalne izpostave kamuflirane v raznih nemških predstavništvih v Beogradu in jih je tedaj ostro napadel partijski tisk. (J.B. Tito, Zbrano delo, 6/183, Letak CK KPJ »Narodi Jugoslavije«, 30. marca 1941.)*

Toda vse to povezovanje ali priprave strank na okupacijo sodijo bolj v zaključek nekega obdobja kot pa v uvod v novo. Z okupacijo Jugoslavije so se razmere korenito spremenile in reakcije politikov in strank so bile popolnoma različne. Liberalci so tedaj in pozneje ponavljali, da je v teh razmerah treba doseči narodno sodelovanje, da morajo stopiti strankarski interesi v ozadje, ne smejo biti pomembni; zato je na primer Kramer septembra 1941 člane stranke odvezal strankarske discipline. Na podlagi tega so zastopali tudi stališče, da mora biti politično povezovanje doseženo na paritetni osnovi in predlagali paritetno zastopstvo treh skupin: katolikov, naprednjakov ali liberalcev in socialistov, kamor so prištevali tudi komuniste. Takšno shemo so v katoliškem bloku podpirali krščanski socialisti.

Začetek vojne v Jugoslaviji aprila 1941 je najprej prinesel nekaj zmede, v kar sodijo tudi nepremišljene ocene o manjši nevarnosti nemškega okupatorja ter o tem, da bo okupator spoštoval mednarodna pravila okupacije, kar so pravzaprav pričakovali povsod po Evropi; v komunistični partiji pa glede nastopa osvobodilnega boja. V to obdobje nejasnosti sodijo prve razprave o smiselnosti takojšnjega ali poznejšega upora in iskanje navodil londonske vlade, ipd.⁹ Brezpredmetno je torej razpravljati o Narodnem svetu, čeprav so se že pri njem pokazala prva politična trenja. Vprašanje Konzulte, če odmislimo propagandne namere, ki jih je z njim uresničila OF oziroma partija, pa je že postalo kriterij za bodoče odločanje tudi v ostalih strankah ali skupinah. Stranke kot take so bile prepovedane, njihova glasila so postala bodisi cenzurirana bodisi ilegalna, tako da niso odražala pravega stanja med politiki. Na polju vojaškega odpora okupaciji takrat še ni bilo razlike – legije so bile verjetno celo uspešnejše od partizanov, toda to je področje drugega prispevka. Ena od ovir, ki se je pred liberalce postavljala takoj na začetku okupacije je bila, da so okupatorske policije že dodobra poznale mnoge od njihovih politikov in aktivistov, saj so bili že nekaj časa, od leta 1938 naprej, dejavni proti silam osi. Komuniste so tudi dobro poznali, vendar so jih ob okupaciji maja 1941 italijanske okupatorske oblasti takoj izpustile iz zapor.

Poleti in jeseni 1941 so potekala pogajanja med strankami o skupnem političnem in vojaškem nastopu proti okupatorju. KP je obnovila taktiko zavezništva z levimi krili strank in ustanovila organizacijo s koalicijskim videzom (Vrhovni plenum OF – o njegovem značaju ne gre razpravljati, saj je vloga KP v njem jasno opredeljena in to je zgodovinsko nesporno vprašanje). Politične koalicije v prid osvobodilnega boja so bile v Evropi tistega časa več ali manj ustaljeni pojav, zlasti kasneje, in v njih so po napadu na Sovjetsko zvezo, 22. junija 1941 sodelovale tudi komunistične partije. Zakaj takšno povezovanje v Sloveniji ni uspelo?

Prva tentativna pogajanja političnih strank z OF so se začela poleti 1941, kljub temu da so se v slovenskem političnem prostoru dobro zavedali, da je partija klicala k strmoglavljenju vlade in k revoluciji že pred 22. junijem in da so že poleti oziroma v začetku jeseni 1941 komunisti napovedovali državljansko vojno z uporabo besednjaka iz ruske revolucije in državljanske vojne, kot sta bili bela in plava garda, ko še ni bilo jasno, kaj to je, in podobno.

⁹ Kasnejše razprave o smiselnosti upora v Sloveniji in drugod po Jugoslaviji (pa tudi drugod po Evropi) so bile bolj težavne, saj so posegale na etično področje: šlo je za vprašanje, ali so civilne žrtve, ki so padale zaradi uporniških akcij proti silam osi, opravičevale tovrstna dejanja in kdaj.

Pogajanja z OF je za JNS vodil dr. Vinko Vrhunec (s pomočjo Vinka Möderndorferja) v imenu šefa stranke dr. Kramerja. Tako je v začetku julija steklo več ravni razgovorov: med OF in JNS, pa SDS in Novo Jugoslavijo oz. OJNS. Liberalni blok se je med seboj koordiniral glede teh pogajanj (pri dr. Černeju), medtem ko je manjša skupina levo usmerjene Pravde samostojno vstopila v OF 26. avgusta 1941. Pozno poleti je prišlo tudi do pobude za obnovo sedaj tajnega, ilegalnega Narodnega sveta in do pogovorov med naprednjaki in klerikalci (sestanelek pri dr. Jelencu – dr. Vrhunec, dr. Natlačen, dr. Gosar, dr. Šuklje), na katerem je dr. Natlačen zavrnil kakršnokoli sodelovanje s komunisti. Zahteva Gosarja, Šukljeta in Vrhunca je bila, da pri novem svetu sodelujejo vse politične stranke in da ne sodelujejo kompromitirani politiki, kar je seveda prizadelo dr. Natlačena.

Iz vsebine vseh teh pogajanj se je izluščilo dvoje:

- da je ovira za vstop naprednih skupin v OF bilo to, da komunisti ne pristajajo na enakovredno sodelovanje strank v OF, torej pravo obliko koalicije; komunisti namreč niso dovolili vstopa skupinam oz. strankam, le posameznikom.
- da je ovira za doseg sporazuma s klerikalci bil njihov odklonilen odnos do komunistov in skupnega odpora proti okupatorju ter do priznanja potrebe po obnovi Jugoslavije, oziroma vprašanje legitimnosti (kontinuitete) Jugoslavije.

Iz tega lahko zaključimo, da sta tako desna kot skrajno leva stran v politiki odločno zavračali minimalno skupno platformo – skupen boj proti okupatorju. Zavračali sta tudi priznanje legitimnosti vlade v Londonu oziroma kontinuiteto Jugoslavije; SLS s stališča samostojne Slovenije, komunisti s stališča samoodločbe in osnovanja sovjetske republike. Ne eni ne drugi se niso želeli vključiti v enakopravno koalicijo strank. Komunisti so zahtevali prevlado oziroma vodilno vlogo, ki so jo že uveljavili v OF (politični komisarji, politični program – temeljne točke, varnostna služba VOS), SLS pa je tedaj in kasneje vztrajala, da ji pripada vodilna vloga na podlagi volilnih rezultatov leta 1935. SLS je oktobra-novembra 1941 le pristala na skupno politično platformo z ostalimi strankami zunaj OF. Predvideli so skupen politični organ za čas vojne, ki bi nudil podporo in svetoval vojaškemu vodstvu jugoslovanske kraljeve vojske v domovini (kar je bila kasneje osnovana Slovenska zaveza) in priznavali so legitimiteto vlade v Londonu, ki je obljubila bodočo federativno preureditev države. Princip, ki so ga pri tem povezovanju sprejeli, je bila paritetna zastopanost vseh strank – treh miselnih blokov: katoliškega, liberalnega in socialističnega.

Problem, ki se je takrat pojavil in ostal, zlasti med mladimi ali sredinskimi politiki, je bilo načelno zavračanje sodelovanja z vsakim kompromitiranim politikom, kar je zajemalo tudi odklonilen odnos do politikov v Konzultu (takšno stališče so odločno zavzeli mladi liberalci – OJNS). To načelno stališče je že nakazovalo bodoči problem odnosa do kolaboracije. Zaradi tega je konec leta 1941 nastala celo pobuda o osnovanju tretje fronte – sredine.

Neposredna posledica vsega naštetega je bila, da smo Slovenci v leto 1942 vstopili iz dvema političnima blokoma: ustanovljajočo se Slovensko zavezo in OF, ter tretjo, neizoblikovano skupino med obema – sredino. Iz zapisov ing. Mačkoviška je razvidno, da so do maja 1942 »dosegli koncentracijo« – dogo-

vor vseh strank in skupin, pri čemer »Edina politična skupina, ki je še ostala izven koncentracije, so komunisti. Koncentracija (Slovenska zaveza – op. JVS) nima namena ustanavljati proti njim neko fronto.«¹⁰

Tako lahko sklepamo, da je vsaj do maja 1942 izgledalo, da so še vsa vrata odprta in komunisti dobrodošli: Mačkovšek je ob tem zapisal, da so seveda dobrodošli ob pogoju, da spoznajo, da krvavo obračunavanje med narodom v pogojih okupacije lahko služi le sovražniku.¹¹ Vodja liberalcev Kramer je še februarja 1943 vztrajal, da se niso razšli z OF zaradi komunizma, ampak zaradi priznanja Jugoslavije, češ politkomisarji še danes govorijo le o svetovni revoluciji in njihove akcije so proti vsakomur, ki se ne strinja z njimi.¹²

Nasproti temu spravljivemu stališču liberalcev (ne pa katoliških politikov) so komunisti na začetku leta 1942 začeli stopnjevati svojo politiko revolucije. Njihova netolerantnost do kakršnekoli samostojne iniciative drugih v OF ali zunaj nje se je jasno pokazala pri izključitvi Stare Pravde iz OF 31. januarja 1942. Še več, komunisti so že jeseni začeli izvajati nasilje nad drugače mislečimi, ne samo s takrat še posamičnimi atentati, marveč tudi s fizičnim oviranjem ostalih strank, da bi izdale svoje politične programe (napadi na tiskarne, ki so tiskale program Pravde v Izvestijih in Novo Jugoslavijo, ki je 1. decembra izdala program v Zarji svobode). Še več, KPS je spomladi 1942 sledila politiki o drugi fazi revolucije, ki jo je začrtala KPJ. Ta politika je po vzoru oktobrske revolucije 1917 predvidevala, da sedaj KP kot avantgarda proletariata sama prevzame oblast, torej brez političnih zaveznikov ali sopotnikov ali partnerjev. Rezultat je bil pojav, ki ga v slovenskem zgodovinospisju imenujejo sektašenje in vojvodstvo, pravilno pa bi ga bilo imenovati rdeči teror, saj ga tako imenuje Lenin sam.¹³ Zakaj menim tako? Zato, ker ni šlo za slučajno deviacijo nekaterih, ampak zaukazano linijo iz CK KP Jugoslavije, kot je razvidno iz dokumentov.

CK KPJ je namreč na podlagi Stalinovega govora 7. novembra 1941 (o skorajšnji zmagi Rdeče armade) naznanil, da je napočil čas za razredni boj, v katerem je treba uporabiti vsa sredstva. Prvi znak izvedbe le-tega je bilo osnovanje Proleterske brigade z znaki srpa in kladiva 1. decembra 1941, ki je dobila nalogo bojevati se proti okupatorjem in domačim izdajalcem.¹⁴ 10. januarja 1942 je Tito pisal centralnemu komiteju KPS, naj se pripravijo na novo *etapo* boja, »v katero že stopamo s hitrimi koraki in na kateri je treba neposredno okoli KP združiti vse delovne mase. ... Iz Slov. poročevalca se vidi, da ubijate v glavnem ovaduhe in podobne elemente, manj petokolonaše, ki na političnem področju služijo sovražniku in so se kot taki kompromitirali pred ljudskimi množicami. Zaostajanje glede tega morate popraviti.«¹⁵ Slovenski komunisti so to dikcijo še jasneje razložili na partijski konferenci julija 1942 in dodali, da

¹⁰ J. V. Starič, »Dosje« Mačkovšek. Viri, 7, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1994, 41.

¹¹ *Ibidem*. Šibke točke OF so: napovedujejo konec vojne za približni mesec, nočejo povedati kako naj zglada bodoča Slovenija, za izdajalca so proglasili Mihailoviča.

¹² J. V. Starič, »Dosje« Mačkovšek. Viri, 7, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1994, 53.

¹³ Rdeči teror so v SZ uvedli že z ustanovitvijo Čeke, saj je Lenin menil, da revolucija potrebuje »poseben sistem organiziranega nasilja« za boj proti kontrarevoluciji in sovražnikom ljudstva; 5. 9. 1918 so nato sprejeli Dekret o rdečem terorju. Lenin je še leta 1922, ko je že bilo konec državljanske vojne v Rusiji, vztrajal, da mora kazenski zakonik vsebovati člen o rdečem terorju in menil, da bi bilo narobe odpraviti ga, z razlago: »Člen o terorju mora biti formuliran kar se da široko, ker edino revolucionarna zavest o pravičnosti in revolucionarna vest lahko določata pogoje njegove aplikacije v praksi.«

¹⁴ Josip Broz-Tito, Zbrano delo, 8/77, 218, 235–6.

¹⁵ *Ibidem*, 8/113.

sporazum med Veliko Britanijo in Sovjetsko zvezo pomeni le malenkostno odlašanje svetovne revolucije. Sledil je izbruh nasilja in državljanske vojne leta 1942, o katerem govori drug prispevek.

Po podpisu mednarodne pogodbe med VB in SZ je prišla Stalinova direktiva, naj se jugoslovanska partija omeji na patriotično ali domovinsko (kot so rekli v SZ) oziroma narodnoosvobodilno vojno in naj ne poudarja revolucije. Vrnitev na politiko osvobodilne vojne je v Jugoslaviji, kjer je partizansko gibanje številčno močno upadlo zaradi revolucionarnih prijemov, številčno znova okrepil partizanske vrste. V Sloveniji je to pomenilo vrnitev k politiki t.i. *širine* OF. Partija jo je začela izvajati jeseni 1942 in ponovno poudarjala »koalicijski« značaj OF ter poskušala prepričati sredince iz tabora Zaveze, naj se pridružijo OF (pogajanja z Gosarjem in Šolarjem).

V tem času, ko so komunisti v Jugoslaviji in Sloveniji zanetili državljansko vojno, zaradi le-te prišli v krizo in jo do jeseni 1942 nekako prebrodili, je jeseni v krizo padla Slovenska zaveza, ki pa te krize do konca vojne ni prebrodila. Osnovna činitelja krize sta bila namera in večkratni poskus vodstva katoliškega tabora, da prevzame vajeti v svoje roke oziroma postane vodilna skupina v Zavezi in politika kolaboracije, ki jo je najprej skrivoma, nato odkrito podpiralo taisto vodstvo. Tako so stranke, ki so se organizirale zunaj OF, zaradi temeljnega nestrinjanja v lastnem taboru izgubljale teren, oporo, podporo in simpatije doma in v tujini, same pa so se izgubljale v nenehnih političnih razgovorih. Posledično je uplahnila tudi vojaška učinkovitost. Tabor se je začel znova deliti ne samo po črti klerikalci-liberalci, temveč tudi generacijsko med mlado in staro generacijo.

V Zavezi je vladalo stalno nezaupanje med katoliškim in liberalnim taborem. Da bi prebrodil to že klasično nezaupanje, je Janko Mačkovšek predlagal skupni gentlemanski dogovor o sodelovanju v Zavezi, politični program v 11 točkah. (Formulacija: Kdor bi se boril proti tem načelom, bi bil *narodni škodljivec*). Značilno je, da na ta predlog zelo dolgo ni dobil odgovora SLS. Namesto odgovora na načela sodelovanja je katoliška skupina večkrat zahtevala predsedniško mesto v Zavezi in kmalu tudi povečanje števila svojih zastopnikov. Še ostreje je nastopila jeseni 1942, ko je njen zastopnik v Zavezi postal Marko Kranjc namesto Franceta Lukmana, ki se je po umoru Natlačena umaknil iz politike. Obenem se je njen napad usmeril tudi na sredinske krščanske socialiste, ki so jih nameravali izločiti iz krščanskega tabora.

V Slovenski zavezi in liberalnem bloku (Napredni skupnosti) so se tako od pomladi do jeseni 1942 kar precej zamudili z medsebojnimi pogajanja okoli skupne politične platforme in o načinu zastopstva strank, pa tudi z izravnavo osebnih zamer.

Prva kriza Zaveze je nastopila jeseni 1942. Razhajanja v Zavezi so imela več vzrokov. Eno, pomembno in malo prisotno v zgodovinopisju, je bilo vprašanje zvez (komunikacij) z londonsko vlado. Klerikalci so imeli svoje kanale, ki jih niso želeli deliti z Zavezo, medtem ko je za celotno Zavezo deloval kanal prek Švice (s pomočjo Bleda ali dr. Vladimirja Mislja). Razhajanja so bila tudi okoli gospodarskih načrtov in ob drugih vprašanjih, glede stališča do reform v bodoči državi, glede legitimnosti in kontinuitete Jugoslavije in nenazadnje glede formiranja teles zaveze (zlasti že omenjene številčne zastopnosti strank v Zavezi).

Največji problem je leta 1942 bil odnos do kolaboracije. Ta je ostal ključni problem do konca in nazadnje privedel do razpada Zaveze. Levo krilo Zaveze, ki ga je predstavljal dr. Črtomir Nagode je ves čas bilo izrazito proti vsakršnemu sodelovanju. Aprila leta 1942 je Pravda celo izstopila iz Zaveze zaradi spora s SLS glede kvalifikacije uboja Župca in Kikla. Zelo jasno so se proti kolaboraciji izrekli demokrati (SDS), ki so bili že leta 1941 ob vprašanju Konzulte proti njej. To se je potem leta 1942 nadaljevalo oziroma stopnjevalo ob nastanku in nastopu vaških straž. Liberalci so zavračali vaše straže in zahtevali, da se te umaknejo »v gozd«, izpod tutele italijanskega okupatorja. Malo jih je sprejelo preprosto razlago, ki jo je še leta 1943 ponovil dr. Kramer: da vaše straže niso pro-italijansko usmerjene, le kmetje so se želeli zaščititi in mnogi menijo, da naj se vzame orožje, kjer se ga dobi.¹⁶ Ko je avgusta 1942 prišel poziv za konferenco pri škofu, so se vse liberalne struge sestale pri Kramerju in se odločno izrekle proti kolaboraciji ter pooblastile dr. Otmarja Pirkmajerja da to na sestanku obrazloži. K temu jih je spodbujal tudi odnos do zaveznikov. Takrat so namreč slovenskemu predstavniku Kreku v Londonu Britanci zelo jasno povedali, da zavezniki ne bodo (več) sodelovali s skupinami, ki bi pristale na kakršnokoli obliko kolaboracije.

Odnosi so se zaostriili zaradi določenih dogodkov. Eden teh je bil umor Novakovega namestnika kapetana Lesjaka novembra 1942. Lesjaka in še nekatere predvojne jugoslovanske obveščevalce (ki so delali v obveščevalni službi proti Kraljevini Italiji na začetku vojne, natančneje leta 1940) je najverjetneje ubilo skrajno militantno krilo katoliškega tabora, glavačevci. Vzrok je bilo Lesjakovo domnevno sodelovanje s partizani. Tako so se mnogi navadni ljudje znašli v precepu med obema skrajnostima: obe sta jima grozili z represalijami. Grožnje so prihajale tudi z »desne«, kot so recimo grožnje nekega župnika, da če ne vstopijo v vaše straže, jih bodo prijavi Italijanom in odpeljali v taborišče.

Nekatere katoliške skupine, še najmanj je to veljalo za vodstvo, ki je sodelovalo v Zavezi, so se zavestno odločile za vojaški nastop proti komunistom in pri tem izrabljale okupatorja – to je sprožilo problem v sami Zavezi. Drug tak problem so bile božične racije in udeležba katoliških politikov pri tem, pa nastop protikomunističnega odbora (razprava o primernosti nekaterih stališč in dejanj se je obudila ob pripravi spomenice tega odbora).

Drugo vprašanje, ki je posredno razjedalo Zavezo, je bilo vprašanje priznanja enotnega vojaškega poveljstva oziroma večkrat neuspešen poizkus, da bi vse legije podredili enotnemu vojaškemu vodstvu Karla Novaka kot šefu slovenskega (general) štaba Jugoslovanske vojske v domovini. Problem je ostal nerešen in se pokazal kot ključen v letu 1943. Poleg tega se je vedno znova postavljalo vprašanje vstaje. Vse to in še nekatera vprašanja so mnoge posameznike v strankah Zaveze odvrnila od sodelovanja s tem taborom in povzročila odhajanje posameznikov v več valovih v partizane (kjer pa so bili spet pričakani z nezaupanjem, zlasti od komunistov). Mladi v liberalnem in verjetno tudi drugih taborih so simpatizirali z OF že leta 1941 zaradi njenega stališča o takojšnjem odporu z oboroženo akcijo.

Politični spor, ki se je že leta 1942 prenesel na vojaško prizorišče, je leta

¹⁶ J. V. Starič, »Dosje« Mačkovešek. Viri, 7, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1994, 53.

1943 dosegel svoj vrhunec. Obe skrajnosti v slovenski politiki sta si spomladi, ko so se začeli kazati prvi znaki, da bo prišlo do zavezniškega izkrcanja v Evropi (Sicilija) po porazu Rommlrove vojske v Afriki in Von Paulusove pri Stalingradu, poskušali priboriti nadvlado oziroma primat v svojih taborih. Komunistični partiji je to uspelo z Dolomitsko izjavo 1. marca in potrditvijo le-te na Zboru aktivistov OF na Pugledu konec aprila 1943. Ob tem je sicer prišlo do majših protestov v vrstah krščanskih socialistov in nekateri so celo zapustili gibanje.

Na drugi strani je spomladi 1943 tudi SLS vztrajala, da v Zavezi opustijo načelo paritetne zastopanosti in postavijo organizacijo vodstva Zaveze (kot bodoče vlade) tako, da bi SLS imela predsednika in večino. Vendar ji to ni uspelo, saj je zaradi tega Zaveza začela razpadati. SLS je izkazala ponovno netolerantnost do krščanskih socialistov in je po odstopu Jakoba Šolarja tudi zasedla njihovo mesto v Zavezi. Povrhu tega je maja 1943 umrl dr. Albert Kramer, ki je bil še edini od »starih« avtoritet in ki je ves čas skušal poravnati spore v Zavezi. Menil je, da je sloga bistvo Zaveze in »razpoloženje naroda se ne da meriti po uspehu formiranja BG-a«, torej po tem, kolikšne so (in kdo vodi) vaše straže.

Posledično se je podrl tudi prvotni koncept odnosa Zaveze do Jugoslovanske vojske v domovini, kjer si Zaveza originalno ni jemala pristojnosti. Še več, Zaveza ni imela nikakršnega vpliva na delovanje legij, kar je pomenilo, da ni bil uresničen cilj iz leta 1942, da je Zaveza skupni politični organ odpora. Krepilo se je nezaupanje in medsebojno obtoževanje med strankami, ki je deloma izviralo tudi iz vojaških vprašanj (sodelovanje z Italijani, raziskava Les-jakovega umora, ipd.). Zaveza je namreč začela razpadati, ker je kolaboracija postala očitna. Najprej so aprila 1943 mlajši liberalci in krščanski socialisti zahtevali revizijo Zaveze, predvsem pa striktno upoštevanje zavezniške politike, konec domačih razprtij, upoštevanje paritete in začetek zaresnega osvobodilnega boja, torej oboroženega nastopa proti okupatorju. Šolar je zahteval naj katoliški politiki Zavezi pojasnijo svojo vpletenost z vaškimi stražami. Ker tega niso hoteli storiti (že od jeseni 1942), je odšel iz Zaveze. Nato so julija še člani iz liberalnih vrst zapustili Zavezo in avgusta je razpadla tudi Napredna delovna skupnost. Končno je septembra demisioniral sam Karel Novak¹⁷ in obtožil vodstvo SLS izdajstva, ker ni izvršilo sklepa Zaveze, da gredo vaše straže, vsaj deloma, v ilegalo. Večina članov napredne demokratične skupnosti ni podprla ideje in ustanavljanja domobranstva in Sokolska legija je odklonila vstop k domobrancem. Pregovori za novo obliko političnega sodelovanja strank zunaj OF so se nato vlekli tja do poletja 1944 in postajali vedno bolj brezpredmetni.

Medtem so od marca do avgusta 1943 v Slovenijo prihajale različne pobude, od vlade in od Britancev, da bi sklenili sporazum med Zavezo in NOG. Zvezo med njimi naj bi vzpostavili Vidmar, Kocbek in Nagode in prenehali naj bi z medsebojnim ubijanjem, torej končali državljansko vojno.

¹⁷ Kljub tem političnim stališčem Novakova vloga pri oboroževanju vaških straž ostaja še vedno nepojasnjena. Konec leta 1943 so zavezniške obveščevalne službe razpolagale z zasljanjem SIM-a (italijanske vojaške obveščevalne službe), iz katerih je mogoče razbrati, da je bil Novak navzoč na pogovorih z generalom Roatto septembra/oktobra leta 1942, na podlagi katerih so Italijani decembra istega leta dostavili Novaku 5.000 pušk oziroma, da je Novak v navezi s »klerikalci« oboroževal vaše straže.

Kramer je celo pripravil osnutek za sporazum in konec državljanske vojne. Kljub sporu med Novakom in Slovensko legijo je Zaveza julija ob padcu Mussolinija sklenila, naj gredo vse enote v gozd in se priključijo Jugoslovanski vojski v domovini; predviden je bil tudi odhod vsaj dela vaških straž v ilegalo. Avgusta so še zavezniki izvršili pritisk na partizane v Sloveniji, naj se povežejo z ostalimi ilegalnimi enotami, če ne, jim bodo ukinili pomoč. Razplet je šel v popolnoma drugo smer in je znan (napada na Grčarice in Turjak). Verjetno bo v bodoče obveljala ocena, ki so jo Britanci postavili že leta 1942, da je v Sloveniji državljanska vojna najbolj ostra in okrutna.

Brezkompromisni politični razkol, ki se je v Sloveniji stopnjeval do konca leta 1943, se je pri nas nadaljeval tudi leta 1944. Tu namreč ni imela bistvenih posledic politika kompromisa v Jugoslaviji leta 1944, ki so ji botrovali zahodni zavezniki. Vsi viri še niso znani, toda verjetno bo obveljala razlaga, da je sovjetska politika spretno izpeljala svoje poteze na Balkanu, vključno s tistimi v zvezi z Jugoslavijo in to tako, da je na koncu le dosegla prevlado komunistov in svojo prevlado na tem območju. Njeno taktiziranje je bilo tudi to, da je javno zanikala kakršen koli stik ali namero s partizani ali s kom drugim v Jugoslaviji, z razlago, da gre za notranji konflikt v tej deželi.

Podpis sporazuma Tito-Šubašić junija 1944 in dejstvo, da je prišlo do pogajanj med jugoslovansko vlado v Londonu in vodstvom partije oziroma narodnoosvobodilnega gibanja, sta ponovno razcepila vrste slovenskih politikov oziroma strank, saj so deli strank pristali na sodelovanje oziroma pogajanja z NOG. Od slednjih so bili: za SLS Franc Snoj, ki je odšel k partizanom, da preseže dotedanje razlike, pa dr. Izidor Cankar in dr. Alojzij Kuhar. Pri liberalcih so politiko kompromisa zagovarjali Janko Mačkovšek, dr. Otmar Pirkmajer (JNS), dr. Vladimir Šuklje (SDS) in še nekateri. Za takšno stališče so imeli ne samo politične razloge (legitimizem), ampak jih je vodila tudi zavest, da je v igri bodoča usoda domobranskih enot in da obstaja možnost krvavega razpleta. Torej je bilo že takrat leta 1944 popolnoma jasno, kaj se obeta. Pri tem ostaja ključnega pomena še nepojasnjeno dejstvo, da so prav ti politiki, naklonjeni kompromisu, končali kot žrtve gestapovskih racij poleti in jeseni 1944 in bili nato odpeljani v Dachau, kjer jih je večina umrla.

Ena od oblik oziroma temeljev za doseganje tovrstnega kompromisa so na primer bile točke za pregovore, ki so jih pripravili sredinci na Primorskem in so vsebovale zahteve, kot so: prenehanje z ubijanjem in odlog kazni na čas po osvoboditvi, ko bodo lahko sodila redna sodišča, ter poudarek na nacionalnih ciljih in interesih osvobodilnega gibanja in ne na komunizmu.¹⁸ Pogajanj potem ni bilo, sledila je le partizanska amnestija in poziv, naj se posamezniki (ne pa stranke) priključijo narodnoosvobodilnemu gibanju, kar se je v Sloveniji zgodilo v izjemno majhnem številu.

Tradicionalne stranke so nato jeseni 1944 in spomladi 1945, potem ko so bile vrste njihovih voditeljev močno zdesetkane, izvedle nekaj poizkusov ponovnega strankarskega povezovanja – Nacionalni komite, Narodni odbor, ipd. – toda brez pomembnih rezultatov. Pravzaprav so ti razgovori že postali brezpredmetni, saj so dejanja kazala drugačno podobo. V tujino so namreč

¹⁸ Sredinca, *monsignor Novak in Engelbert Besednjak, sta se še jeseni 1946 neuspešno trudila doseči sporazum z novo slovensko oblastjo glede političnih in verskih svoboščin.*

sporočali, da so izdali povelje, naj domobranske čete takoj začnejo sodelovati s partizani v boju proti okupatorju. Toda v resnici so ta ukaz zadržali, meneč, da bo še vedno lahko prišlo do političnih pregovorov s partizani. Iluzija, na kateri so gradili je bila pričakovanje izkrcanja zahodnih zaveznikov na Balkanu, ki so ga medzaveški načrti že pred nekaj meseci opustili. Pri teh političnih pregovorih so v vodstvu SLS končno, a prepozno uvideli, da morajo znotraj svojega tabora in v odnosu z drugimi strankami uvesti pariteto. Šele takrat so se zavzeli tudi za pariteto s partizani in pregovore z OF, ki naj bi jih izvedli s posredovanjem Snoja.

Med letom 1944 in nato spomladi leta 1945 je bila slovenska partija oziroma vodstvo NOG vse manj pripravljeno odstopati od svoje začrtane poti prevzema oblasti, četudi je iz taktičnih razlogov včasih dajalo drugačne izjave, zlasti za mednarodno javnost.¹⁹ Prevzem oblasti ni bil naključna metoda, saj se je ponovila v državah bodočega vzhodnega bloka. Poudarek je bil na prevzemu represivnega aparata in na zaščiti revolucije s krvavimi metodami po vzoru in na podlagi izkušnje iz državljanske vojne v Rusiji.²⁰

Začrtana pot prevzema oblasti, oziroma revolucija od zgoraj, se je uresničevala od črnomaljskega zasedanja SNOŠ naprej in vedno bolj pod centralnim vodstvom komunistične partije Jugoslavije. Obsegala je vsa področja državne ureditve, zlasti pa prevzem vodilne vloge na področju represije in vojske. Ker je bila Slovenija zaradi svoje geografske lege časovno med zadnjimi osvobojena izpod okupatorja, je partija tu lahko vztrajala na najbolj čisti obliki partijskega prevzema oblasti. Zato v Sloveniji že v pripravah na povojne razmere in volitve niso več upoštevali sporazuma Tito-Šubašić in niso predvideli obnove predvojnih strank in gibanj, češ da je za politično življenje dovolj ena sama in enotna Osvobodilna fronta. Torej za Slovenijo in Hrvaško ni veljal model, ki je bil uveljavljen v jeseni 1944 v Srbiji, kjer so morali obnoviti stranke, ker so takrat zavezniki še budno nadzorovali izvajanje sporazuma Tito-Šubašić.

Dasiravno je partija (oziroma vodstvo NOG) vstopila v pogajanja s kraljevo vlado in obljubila politično nevtralen prehodni čas iz vojne v povojni čas, je istočasno, z vednostjo in podporo Moskve, znotraj Jugoslavije sprožila popolnoma diametralen proces: začela je centralizirati državo, dejansko prevzemati v svoje roke vse državne ustanove in odstranjati vsakršno politično opozicijo. Iz partijskih dokumentov je mogoče razbrati, da je sporazum (in amnestija kot njegov del) le taktičen zunanjepolitični manever.

Partija se je od jeseni 1944 tudi javno vse bolj vračala na svoja tradicionalna ideološka izhodišča, poudarjala tesno zaveznitvo s Sovjetsko zvezo, s katero sta stremeli k skupnemu cilju – zaščiti revolucije in njeni širitvi po Evropi. Za uresničitev tega cilja je kot revolucionarno telo ustanovila Ozno, po vzoru na NKVD, in ji kot glavno nalogo dala zaščito revolucije in obračun z njenimi nasprotniki. OZNA je torej že po kompetencah in vsebini nakazovala nastop nove faze revolucionarnega terorja. Obseg dela te organizacije še do danes ni v celoti raziskan. Samo po podatkih iz maja 1945 je možno ugotoviti, da ni

¹⁹ Cf. J. V. Starič, *Prevzem oblasti 1944–1945*. CZ, Ljubljana 1992, kjer je podroben opis vseh plasti prevzema in njihovo časovno sosledje.

²⁰ Cf. *Zgodovina VKP/b – Kratki kurs, ki je izšla v Moskvi 1938, ki jo je Tito takoj, tj. že pred vojno prevedel v hrvaščino in je leta 1946 izšla pri CZ v slovenščini*.

izvajala le t.i. likvidacij tisočev Slovencev, ampak da jih je v imenu revolucije tudi več tisoč zaprla, zaslíševala in drugače preganjala.²¹

Novi podatki iz doslej nedostopnih obveščevalnih arhivov kažejo, da bo dokončna ocena vseh političnih odločitev, vplivov in posledic, še veliko bolj zapletena. Vse bolj se kaže izjemna prisotnost sovjetskih obveščevalnih služb kot orodja Stalina in njegove politike pri vseh ključnih dogodkih druge svetovne vojne (tudi tistih na vrhu, pri zaveznikih). Samo primer ene od osebnosti, ki je močno prispevala k videzu demokratičnosti sporazuma Tito-Šubašić. Dr. Sava Kosanović, star jugoslovanski demokrat, član skupine dr. Šubašića v skupni vladi Tito-Šubašić in njen minister za informiranje, član skupine za kompromis o volilni zakonodaji ipd., na katerega je računala opozicija leta 1945 in za katerega so Britanci menili, da bo podprl Šubašića proti komunistom, je takrat delal za sovjetsko obveščevalno službo. Podrobnosti zaenkrat še niso znane. Toda vse bolj jasno postaja, da revolucionarni val med drugo svetovno vojno ni zajel Evrope po naključju.

Politično dogajanje, spori, razhajanja, zavezništva in sodelovanje z okupatorjem iz različnih razlogov seveda ne služijo temu, da opravičijo takšna ali drugačna dejanja, temveč služijo lahko le kot pojasnilo okoliščin, v katerih so se Slovenci znašli med drugo svetovno vojno in po njej in v katerih so zaradi te ali one politične nestrpnosti utrpeli veliko več žrtev in posledic, kot bi jih zahtevala zgolj opredelitev za odpornišтво proti okupatorjem. Revolucija in revolucionarni teror sta bila neodvisna od nasprotnikov revolucije; rdeči teror bi se zgodil kadarkoli in kjerkoli bi takrat revolucija bila uspešna, kot njen zapovedani spremljevalec, vse do njene zmage. Toda politične pozicije in prodornost zagovornikov demokratične ureditve po vojni so bile zaradi kolaboracije nekaterih in zaradi politične nestrpnosti in nesloge vedno bolj oslABLJENE s pretekom vsakega leta vojne, tako doma kot v očeh zaveznikov.

²¹ Sredi maja je načelnik Ozne za okrožje Celje poročal, da imajo v teharskem taborišču 1088 zapornikov, od tega 384 Srbov in 503 Hrvatov, ki da jih bodo kmalu izročili 3. armadi. Takrat je bilo tam zaprtih le 33 Slovencev. V samem mestu pa je oddelek Ozne za mesto Celje že maja 1945 s pomočjo enot Knoja zaprl 445 ljudi.

POVOJNA REPRESIJA V NACIONALNI IDENTITETI IN KOLEKTIVNEM SPOMINU SLOVENCEV

Dr. Božo Repe

Povojno nasilje v Sloveniji je treba ocenjevati v luči medvojnega dogajanja, zlasti ključnih procesov kot so okupacija, kolaboracija, odpor in na delu slovenskega ozemlja v specifičnih razmerah (znotraj okupacije) tudi državljanska vojna. Različne oblike nasilja so torej izvirale iz težnje po obračunu z okupatorji in njihovimi sodelavci (slovenski resnični in domnevni kolaboracionisti, nemška manjšina), bile pa so tudi sestavni del revolucionarnih procesov, ki jih je komunistična partija začela izvajati po koncu vojne, ali že prej (obračun s t.i. razrednimi nasprotniki, ki se je deloma »prekrival« z obračunom s kolaboracionisti).¹

Oblast je po vojni prevzela Komunistična partija Slovenije, ki je bila sestavni del Komunistične partije Jugoslavije. Do spora z informbirojem je delovala na pol v ilegali, mobilizacijo ljudi je izvajala preko Osvobodilne fronte, ki je postala sestavni del Ljudske fronte Jugoslavije in preko množičnih mladinskih in ženskih organizacij. Ljudska fronta je leta 1945 zmagala na zveznih volitvah z več kot 88,6 odstotka glasov. Opozicija je volitve bojkotirala (kot »nadomestek« zanj so bile na voliščih postavljene t.i. »skrinjice brez liste« oz. »črne skrinjice«), v katere so volilne kroglice lahko metali nasprotniki Ljudske fronte. Na volitvah je prihajalo do manipulacij, bile so bolj tekmovanje, kateri volilni okraj bo imel višji odstotek glasov, vendar so tuji diplomati ocenjevali, da Josip Broz-Tito doživlja večinsko podporo in bi verjetno zmagal tudi na normalnih volitvah. V Sloveniji je na volitvah sodelovala le Osvobodilna fronta, opozicije ni bilo oziroma so ji dejavnost preprečili. Nove oblasti so začele izvajati nekatere modernizacijske procese, ki jih prejšnje politične elite niso zmogle ali hotele izvesti, vendar so to počele na revolucionaren način (izvedba agrarne reforma in v njenem okviru zaplemba velikih posestev, nacionalizacija gospodarstva, sledila je pospešena obnova in industrializacija po sovjetskem vzoru, cerkev je bila ločena od države). Komunistična partija je začela naglo graditi novo družbo in spreminjati socialno strukturo družbe. Poudarek je bil na množičnosti in na egalitarizmu. Vpeljan je bil kult fizičnega dela, medsebojnega tekmovanja, udarništva v skladu z geslom: »Junakom borbe naj slede junaki dela.« V skromnih povojnih razmerah pa so nove oblasti skušale zagotoviti večjo socialno in zdravstveno zaščito, varstvo otrok, enake možnosti pri šolanju za vse sloje prebivalstva in žensko enakopravnost (ženske so prvič dobile splošno volilno pravico).

Nova elita so postali vodilni ljudje iz partizanskega in predvojnega revolucionarnega gibanja, ki so večinoma izšli iz nižjih slojev in so bili pomanjkljivo

¹ Božo Repe: *Poboji, zatiranja, preganjanja, izgoni in druge oblike represije po drugi svetovni vojni ter njihova vloga v nacionalni identiteti in kolektivnem spominu Slovencev*, Borec 598–602, leto 2002.

izobraženi. Ključni kriterij je bil politični in ne strokovni. Kultura naj bi služila predvsem ljudstvu, nova družbena stvarnost je bila prikazovana idealizirano, v umetnosti je bil poudarek na socializmu.² Spremenjeni so bili prazniki.³ Vzgoja in izobraževanje sta bila ideologizirana, v ospredju sta bila narodnoosvobodilni boj in revolucija, sistematično se je gradil kult Titove osebnosti.

Prevzem oblasti in izvedbo revolucionarnih ukrepov je spremljalo nasilje. Bilo je usmerjeno proti različnim kategorijam prebivalstva, v njem pa so se prepletali elementi obračuna z okupatorji in s kolaboracionisti po legalni poti, kakršne lahko zasledimo povsod po Evropi; različne oblike epuracije, izvensodni poboji; obračun z nemško manjšino po načelu kolektivne krivde; in revolucionarni obračun z nosilci predvojne ekonomske in politične moči (politiki, industrialci, katoliško cerkvijo).⁴ Obračun je potekal v ozračju močne čustvene napetosti, močne propagande, pozivov na očiščenje družbe in ob poudarjanju trpljenja, ki so ga Slovenci in še posebej pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja doživljali s strani okupatorjev in kolaborantov (»domačih izdajalcev«).

Domobranci so kot kvislinške enote britanske vojaške oblasti s Koroške vrnile v Slovenijo. Po vrnitvi so jih razdelili v tri skupine. A za izpustitev, B za izročitev vojaškemu sodišču in C za usmrnitev. Večina vrnjenih ali prej zajetih domobrancev je bila brez sojenja usmrčena po raznih krajih, največ na Kočevskem Rogu. Točna številka še ni ugotovljena, po različnih podatkih naj bi bilo v celoti usmrčenih 13.500 pripadnikov protipartizanskega tabora, med njimi je bilo največ domobrancev. Usmrtitev domobrancev je bil najbolj travmatičen obračun v novejši zgodovini Slovencev, globoko se je zarezal v kolektivni spomin in obstaja ključni predmet delitev med Slovenci tudi danes. Novi voditelj Josip Broz–Tito je že v govoru v Ljubljani 26. maja 1945 med drugim dejal: »Kar se tiče onih izdajalcev, ki so bili v državi sami, v vsakem narodu posebej, to je stvar preteklosti. Roka pravice, roka maščevalka našega ljudstva je že dosegla ogromno večino, a samo manjšemu delu izdajalcev se je posrečilo pobegniti pod okrilje pokroviteljev izven naše dežele. Ta manjšina ne bo nikdar več gledala naših divnih planin, naših cvetočih polj. Če bi se to vendarle zgodilo, bo trajalo zelo kratek čas.«⁵

Interpretacije govora so danes v Sloveniji različne: Po nekaterih mnenjih (npr. slovenski pisatelj Drago Jančar) naj bi Titov govor potrditev, »da so bili v političnem vodstvu tedaj že odločeni, da bodo medvojne nasprotnike pobili, da so se pokoli že začeli. Razkriva nam dejstvo, da je šlo kratkomalo za načrt, po katerem je treba brez odvečnih pravnih kolobocij razorožene domobranci in civilne politične nasprotnike na skrivnih mestih postreliti. Sami so za to opravilo uvedli knjigovodski izraz: likvidirati.«⁶ Druga razlaga je, da bi se govor lahko nanašal na možnost vojne med zavezniki, oz. nevarnosti, da bi

² Aleš Gabrič: *Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952*, Borec, Ljubljana 1991.

³ Franc Rozman, Vasilij Melik, Božo Repe: *Zastave vibrajo. Spominski dnevi in praznovanja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes*, Modrijan, Ljubljana, 1999. (nemška verzija: Franc Rozman, Vasilij Melik, Božo Repe: *Öffentliche Gedenktage bei den Slowenen von 1848 bis 1991*, v: Emil Brix, Hannes Stekl, *Der Kampf um das Gedächtnis: Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*, Wien, Köln, Weimar, Böhlau 1997).

⁴ Ključne značilnosti slovenske politike, znanstveno poročilo. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1995; *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (urednik Drago Jančar), Nova revija, Ljubljana 1998, str. 11. (dalje: *Temna stran meseca*).

⁵ *Govor maršala Tita v Ljubljani, Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XX, št. 1–2*, Ljubljana 1980.

⁶ *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (urednik Drago Jančar), Nova revija, Ljubljana 1998, str. 11.

zahodni zavezniki intervenirali v Jugoslaviji pri čemer bi se jim pridružile jugoslovanske kolaboracionistične enote, med njimi tudi domobranci.

Pomembna oblika obračuna z okupatorji, kolaboracionist in nasprotniki novega režima, so bili sodni procesi.⁷ Ti so imeli različno ozadje, večinoma so bili izvedeni na podlagi revolucionarnega prava, njihova značilnost pa je bila, da so bili politični procesi umeščeni med procese proti vojnim zločincem in narodnim izdajalcem, ter kriminalne procese. Vsi so imeli veliko publiciteto: javne razprave s prenosi po zvočnikih in po radiu, odmevna poročanja in komentarje v dnevnem časopisju, pritiski na branilce, naj ne branijo »sovražnikov slovenskega naroda«. Opazna je bila težnja prenesti ogorčenje, jezo, prizadetost ljudi, ki je zaradi medvojnih zločinov prihajala do izraza na sojenjih vojnim zločincem in sodelavcem okupatorja, tudi na druge procese. Podlaga za sojenje je bila največkrat politična in ne strokovna odločitev, precejšen del postopkov je potekal pred izrednimi sodišči in po hitrem postopku. Sodniki, ki se pritisku niso bili pripravljene podrediti, so svoja mesta morali zapustiti. Posebna oblika sojenja so bila sodišča slovenske narodne časti, ki pa so delovala le dobra dva meseca. Izhajala so iz moralnih načel in so sodila tistim, ki naj bi prizadela čast slovenskega naroda s sodelovanjem z okupatorjem na umetniškem, kulturnem, gospodarskem, upravnem področju. Lahko so izrekala kazni večletnega zavora, izgube državljskih pravic in zaplembe premoženja. Druge kategorije sodnih procesov so bile še: proti bivšim okupatorjem in vidnejšim slovenskim politikom zaradi politične kolaboracije med vojno, proti političnim nasprotnikom (ena sama skupina, t.i. Nagodetova skupina, je po vojni skušala obnoviti strankarsko dejavnost - ki je bila sicer formalno dovoljena - pa so jo obsodili), proti kulakom (bogatom kmetom), duhovnikom, proti raznim terorističnim skupinam, vohonom in saboterjem.

Leta 1948 je prišlo tudi do svojevrstnega sodnega obračuna s pomembnimi, čeprav ne vodilnimi komunisti - bivšimi taboriščniki. Na t.i. dachauskih procesih, kot so jih imenovali, so bili zaradi domnevnega zavestnega sodelovanja taboriščnikov z gestapom med vojno na visoke zaporne kazni ali na smrt obsodili štiriinšestdeset ljudi (podlaga za sodbo so bila priznanja, izsiljena z mučenjem). Vzroki za dachauske procese niso popolnoma pojasnjeni, pojavljajo se domneve, da je šlo za znotrajpartijski obračun, da so s procesi posredno hoteli dokazati, da so z gestapom sodelovali tudi nekateri vzhodnoevropski komunistični voditelji, ki so bili v istih taboriščih (procesu so namreč potekali v času informbiroja) ali pa da so preprosto refleksi časa, ki je bil nabit z nasiljem.⁸

V prvem desetletju po drugi svetovni vojni je bilo po približnih ocenah obsojenih med 20.000 in 25.000 ljudi, pri čemer niso vštete administrativne kazni (npr. t.i. družbeno koristno delo), ki so jih lahko odredili že organi pregona.⁹ Razmere v zaporih so bile slabe, zapornike so pogosto poniževali, preganjali in topli. Poleg obsojencev je bilo v 17 vojaških taboriščih skupaj 14.479 vojnih ujetnikov, ki so jih največkrat uporabljali za prisilno delo pri obnovi in industrializaciji, izpuščati pa so jih začeli približno tri leta po vojni.

⁷ Božo Repe: *Povojni sodni procesi. Objavljeno v: Povojna zgodovina na Slovenskem, Koroški pokrajinski muzej Slovenj Gradec, 1992.*

⁸ *Dachauski procesi (raziskovalno poročilo z dokumenti, Komunist, Ljubljana 1990, 1084 strani, vodi skupine dr. Dušan Nečak zgodovinar in dr. Ljubo Baucon, pravnik).*

⁹ *Jera Vodušek-Starič. Prevzem oblasti. Cankarjeva založba, Ljubljana 1992.*

Zelo pomembno funkcijo pri sojenjih je imela zaplemba lastnine, tako da so bile številne obsodbe zlasti v funkciji poddržavljenja premoženja.¹⁰ Komunistični sistem je uvedel razne oblike kontrole nad ljudmi: ideološko, politično policijsko. V tujino je zaradi novega režima ob koncu vojne po približnih ocenah emigriralo med 18.000 in 20.000 ljudi.

V času spora med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo oz. t.i. spora z informbirojem (1948) je prišlo tudi do obračuna jugoslovanskih oblasti z resničnimi ali domnevnimi informbirojenci (privrženci Sovjetske zveze). Obračun je bil izveden na zelo brutalen način, s stalinističnimi metodami. Z administrativnimi obsodbami so informbirojevce pošiljali »na prevzgojo« na jadranske otoke (najbolj znan je bil Goli otok in Grgur v severnem Jadranskem morju, Hrvaška), kjer so bili podvrženi fizičnemu in psihičnemu mučenju. V Sloveniji se je zelo malo ljudi odkrito izjasnilo za informbiro, kljub temu pa je bilo aretiranih 731 ljudi, upravnno kaznovanih 334, sodno pa 157.¹¹ Nekateri (med njimi tudi predvojni sekretar komunistične partije Mirko Košir) se s prestajanja kazni niso vrnili.

Obračun na nacionalni osnovi je potekal z nemško in deloma tudi italijansko manjšino. Nemška manjšina je bila v času med obema vojnama številčno dokaj močna (med 25.000 in 28.000 prebivalci, odvisno od uradnega ali privatnega štetja, navajajo se tudi višje ali nižje številke). Slaba polovica od tega (okrog 12.500) so bili t.i. »kočevski Nemci« (Gottscheer Deutschen), kmečko prebivalstvo, ki se je na slovenskem ozemlju naselilo že v 14. stoletju. Pozimi 1941/1942 so se preselili na ozemlje ob Savi in Sotli (Kočevje so namreč zasedli Italijani), s katerega so nemški okupatorji preselili okrog 37.000 Slovencev. Drugi pripadniki nemške manjšine so bili v glavnem mestno prebivalstvo (obstajalo je sicer še nekaj manjših kmečkih »otokov«). V štajerskih mestih so imeli v rokah velik del industrije in trgovine. Večina pripadnikov nemške manjšine se je nacificirala, vstopila v nemške nacistične organizacije, sprejela nemško državljanstvo in sodelovala v okupacijskem aparatu in preganjanju Slovencev. Na osnovi odloka Predsedstva Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) z dne 21. 11. 1944, ki je analogen t.i. Benešovim dekretom na Češkoslovaškem, so jim zaplenili premoženje. Večji del pripadnikov manjšine je ob koncu vojne zbežal, preostale (po slovenskih podatkih 9474) pa so z organiziranimi transporti ali kar preko »zelene meje« izgnali. Pred tem so bili zaprti v taboriščih, kjer jih je zaradi slabega ravnanja precej pomrlo, tudi žensk in otrok. Nekaj sto pripadnikov nemške manjšine (natančna številka ni ugotovljena, vendar po približnem izračunu verjetno ne presega 10% tistih, ki niso zbežali) je bilo bodisi obsojenih na smrt, bodisi usmrčenih po izvensodni poti. Po vojni nemška manjšina ni več obstajala, po prvem povojnem popisu iz leta 1948 se je za osebe z nemškim maternim jezikom opredelilo 2406 oseb (1824 za Nemce in 582 za Avstrijce).¹² Namerno uničena je bila tudi krajinska in druga kulturna dediščina kočevskih Nemcev, zlasti cerkve, ali pa je z leti propadla.

¹⁰ Princič Jože, Zagradnik Maruša, Zupančič Marjan: *Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. svetovni vojni*, Arhivsko društvo Ljubljana, 1992; Jože Princič: *Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945–1962*, Dolenjska založba, Novo mesto 1994; Milko Mikola: *Zaplemba premoženja v Sloveniji 1943–1952*, (Publikacije Zgodovinskega arhiva v Celju, študije, 3), Zgodovinski arhiv Celje, 1999.

¹¹ Aleš Gabrič: *Informbirojevstvo na Slovenskem. Prispevki za novejšo zgodovino XXXIII št. 1–2*, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1993, str. 163–174.

¹² »Nemci na Slovenskem 1941–1955 Izsledki projekta (vodja projekta in urednik Dušan Nečak). Znanstveni inštitut filozofske fakultete, Ljubljana 1998.

V Julijski krajini (ozemlju, ki je v času med obema vojnama po rapalski pogodbi pripadalo Italiji) je po drugi svetovni vojni prišlo najprej do »dvojne« zasedbe: po angloameriških in jugoslovanskih četah. Julijska krajina je bila potem junija 1945 razdeljena na dva dela (Cona A Julijske krajine in Cona B Julijske krajine) in iz enega dela se je morala jugoslovanska vojska umakniti. V času štiridesetdnevne dvojne zasedbe je imela upravo v rokah jugoslovanska armada, ki je izvajala aretacije, sojenja, deportacije in usmrčitve, predvsem na osnovi obračuna s fašizmom (ne glede na narodnost). Nekaj je bilo tudi osebnega obračunavanja (maščevanja za medvojno ravnanje). Množične aretacije so ustvarile vzdušje terorja in negotovosti, še zlasti, ker so z zaporniki in taboriščniki slabo ravnali. Večino zapornikov so po nekaj dneh ali tednih izpustili. Del aretiranih je bil tudi usmrčen, trupla pa pometana v kraške jame, imenovane fojbe. Vprašanje fojb so v povojnih desetletjih neofašistični krogi in desničarski politiki in časopisi v Trstu napihovali, prikazovali so ga kot obračun na nacionalni osnovi (etnično čiščenje), pisali so o stotisočih mrtvih in skušali trinajstletni fašistični teror nad Slovenci izenačiti s »komunističnim« nasiljem v času štiridesetdnevne zasedbe.

Za razjasnitev medsebojnih odnosov v novejši zgodovini je bila imenovana mešana slovensko-italijanska komisija, ki je napisala tudi skupno poročilo. Njeno delo je trajalo sedem let, od 1993 do 2000. Njeni izsledki oziroma izsledki znanstvenega zgodovinopisja, slovenskega in italijanskega, v zvezi z žrtvami fojb kažejo, da je od aretiranih in zaprtih v tržaški in goriški pokrajini ter v Kopru (torej tudi na ozemljih, ki so po mirovni pogodbi iz leta 1947 pripadli Jugoslaviji) bilo ustreljenih ali je zaradi različnih vzrokov (npr. slabega ravnanja v zaporih) umrlo skupaj okrog 1600 ljudi (600 v tržaški pokrajini, 900 na goriškem in 100 v Kopru). Med njimi je bila več kot polovica priseljencev iz drugih delov Italije (fašističnih uradnikov, policajev ipd.), od preostalega dela pa je bil velik del neitalijanske narodnosti.¹³

Nastanek nove meje med Jugoslavijo in Italijo je imel za posledico tudi močne selitve prebivalcev. Mirovna pogodba z Italijo (1947) in iz nje izhajajoči dogovori, ki so urejali mejno vprašanje, so prebivalcem v nekdanjih okupacijskih conah priznavali pravico do izbire ali italijanskega ali jugoslovanskega državljanstva. T.i. optanti so se morali odločiti v enem letu in nato preseliti. Na jugoslovanski strani je optiralo 21.323 ljudi. V 70% je šlo za v času fašizma priseljene Italijane, ki jih je Italija v času med obema vojnama naseljevala z namenom raznarodovanja etnično čistega slovenskega ozemlja, pobegnili pa so že v prvih mesecih po kapitulaciji Italije leta 1943. Tiste, ki so ostali, je Italija je k izseljevanju načrtno spodbujala in njihovo preseljevanje prikazovala kot množičen beg, čeprav je to kasneje obžalovala, saj bi ji močna manjšina v Jugoslaviji politično bolj ustrezala. Premoženje jim je bila dolžna povrniti italijanska država, Jugoslavija naj bi za to plačevala določeno odškodnino (dokončno jo je izplačala Slovenija leta 2002). Vprašanje optantskega premoženja je Italija znova odprla sredi devetdesetih let, ko se je Slovenija pogajala o pridruženem članstvu v Evropski zvezi, in je izsilila t.i.

¹³ Nevenka Troha: *Komu Trst, Modrijan, Ljubljana 1999*, Kacin-Wohinz Milica, Pirjevec Jože: *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*, Nova revija, Ljubljana 2000; Slovensko–italijanski odnosi 1880–1956. Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije, Nova revija 2001 (besedilo je objavljeno v slovenščini, italijanščini in angleščini). Številke so se od objave poročila na osnovi še ne dokončane raziskave INZ o smrtnih žrtvah nekoliko spremenile, vendar ne bistveno.

»španski kompromis«, ki nekdanjim optantom omogoča prednostni nakup nepremičnin. Italijanska manjšina na slovenskem in hrvaškem ozemlju je kljub temu ostala, ustavno in zakonsko je bila v Jugoslaviji zaščiten, dobila je svojega predstavnika v parlamentu, svoje šole, tisk in televizijo.

Druga (čeprav neprimerljivo manjša) narodna skupnost poleg Nemcev, ki je po drugi svetovni vojni skoraj v celoti izginila, so bili Židi. Od preživelih 452 interniranih prekmurskih Židov se jih je iz taborišč vrnilo le 65. Od tega se jih je 11 izselilo v Izrael, drugi so se postopoma vživeli v povojno vsakdanjost, vendar se je njihovo število z leti močno zmanjšalo. V osemdesetih letih (1981) se je v Prekmurju za Žide opredelilo le 9 oseb (deklariranih članov židovske skupnosti je bilo sicer več, v Sloveniji tedaj nekaj čez osemdeset, danes pa jih je okrog 150).¹⁴

Različne oblike represije so v Sloveniji popustile v začetku petdesetih let 20. stoletja. Kljub temu je ideološka kontrola obstajala še naprej, občasno pa je prihajalo tudi do posamičnih sodnih procesov na politični osnovi. Temelj vrednostnega sistema sta še naprej ostajali narodnoosvobodilna borba in revolucija. Po notranjem obračunu v zvezi komunistov, v katerem je politični boj izgubila bolj liberalno usmerjena struja (t.i. »partijski liberalizem«) konec šestdesetih let (ta je v odnosu do preteklosti, tudi do politične emigracije kazala bolj pragmatičen odnos), so se t.i. »revolucionarne tradicije« v sedemdesetih letih začele še bolj poudarjati, kar se je kazalo v množici manifestacij, proslav in postavljanja spomenikov.

Travmatična vprašanja iz vojnega in povojnega obdobja so se tako začela odpirati šele po Titovi smrti (1980), ko se je postopno širil prostor javne besede. Do tedaj je v šolskih učbenikih, literaturi in javnih medijih prevladovala črno-bela resnica o partizanstvu in kolaboraciji, povojni poboji so bili zamolčevani, revolucionarno nasilje (kolikor je bilo sploh obravnavano) pa prikazovano kot upravičeno. Leta 1975 je o poboju domobrancev javno spregovoril eden od partizanskih voditeljev, krščanski socialist in pisatelj Edvard Kocbek.¹⁵ Oblasti so Kocbekov intervju sicer dovolile ponatisniti tudi v Sloveniji, vendar so hkrati organizirale ostro reakcijo nanj. Javnih branilcev Kocbek v Sloveniji ni imel, čeprav so se mnogi strinjali z njim.¹⁶ Pred tem je bil poboj v literarizirani obliki opisan v romanu Toneta Svetine Ukana, v zagrebškem časopisu Vjesnik u sredu pa ga je oktobra 1973 v feljtonu, ki je nastal na osnovi tedaj dostopnih britanskih dokumentov, omenjal zgodovinar dr. Dušan Biber. V osemdesetih letih se je to vprašanje odprlo v povezavi z zahtevami po narodni spravi. Razpravo o tem je sprožila sociologinja Spomenka Hribar v spisu Krivda in greh, v katerem je zapisala, da so se tudi domobranci borili za domovino in se zavzela za postavitev skupnega obeliska

¹⁴ Darja Kerec: *Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954*, Časopis za zgodovino in narodopisje št. 4, Maribor 2000.

¹⁵ Edvard Kocbek – *pričevalec našega časa*, Zaliv, Trst 1976, intervju z njim je bil ponatisnjen v časopisu *Naši razgledi*, Ljubljana, 9. maj 1975.

¹⁶ V svojem dnevniku je ob komentiranju Kocbekovega intervjuja partizan (politkomisar) in pisatelj ter literarni zgodovinar Dušan Pirjevec poboj domobrancev označil za zločin, zanj obsodil vodstvo Komunistične partije Slovenije ter imensko Edwarda Kardelja in Borisa Kidriča. Poleg tega je izrecno zapisal, da je med vojno šlo tudi za državljansko vojno in revolucijo, ki da jo je komunistična partija hotela namerno izzvati. Uredniki Pirjevečevega zbornika, ki je izšel leta 1982 (*Obzorja, Maribor*) teh Pirjevečevih zapisov vanj niso upali vključiti, izšla so šele v drugi polovici osemdesetih let v *Novi reviji* (*Magnetogram posveta Žrtve vojne in revolucije* 1. del, 11. november 2004, pričevanje dr. Tineta Hribarja).

vsem mrtvim med drugo svetovno vojno.¹⁷ Na obelisku naj bi pisalo: »Umrli za domovino.« Njene teze so v osrednjem časopisu *Delo* kritizirali še preden je spis sploh izšel, ostro je reagiral del politike, borčevska organizacija in del javnosti, besedilo pa je lahko izšlo šele kasneje. Tudi nekateri pisatelji in v svojih literarnih delih začeli prikazovati dotedanje »tabu« teme. Bivši zaporniki, obsojeni na dachauskih procesih so začeli zahtevati rehabilitacijo in so jo tudi dosegli. Podobne zahteve so se začele postavljati v zvez z informburojenci in nekaterimi drugimi kategorijami zapornikov, pa tudi v zvezi z vračanjem zaplenjenega premoženja. Še pred zamenjavo oblasti spomladi 1990 sta izjavi v zvezi z vojnim in povojnim dogajanjem in spravo dala najprej kolektivno predsedstvo Slovenije, ki priznalo odgovornost države za povojno dogajanje in se zavzelo za »državljsko umiritev«¹⁸ nato pa še škofovska konferenca, ki je izjavo predsedstva pozdravilo in se prav tako zavzelo za narodno spravo.¹⁹ Konstituiranje večstrankarske skupščine maja 1990 je njen predsednik France Bučar označil za »konec državljske vojne.«²⁰

O nekaterih so bile zgodovinske raziskave opravljene že v osemdesetih letih, druge (npr. o Nemcih na Slovenskem, povojnih sodnih procesih in drugih oblikah nasilja po vojni) pa v devetdesetih. Rezultati teh raziskav so se v zadnjih letih odrazili v učbeniški literaturi in pri pouku.

Ob prehodu v večstrankarski sistem so se v društvo Nova slovenska zaveza organizirali nekdanji domobranci, začeli so sestavljati spiske pobitih domobrancev in postavljati spominske plošče in spomenike padlim in pobitim. Javni tožilec (nekdanji domobranec) je pred iztekom mandata konec devetdesetih let skušal doseči revizijo procesa proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu, medvojnemu škofu, ki je bil po vojni v odsotnosti obsojen zaradi kolaboracije. Zahtevo je njegova naslednica umaknila. Opazna je bila težnja da bi »partizansko resnico« zamenjali z »domobranksko resnico«, namesto da bi do preteklosti vzpostavili bolj uravnotežen odnos. Do izraza prihaja problem identitete: kako medvojni in povojno ideološko identiteto čim bolj izenačiti z nacionalno. Tu imata težave obe strani, čeprav je domobrankska pozicija glede na izid vojne in dokazano kolaboracijo bistveno manj prepričljiva. Domobranci trdijo, da je bil njihov boj proti partizanskemu gibanju (komunistom) boj za vero in za slovensko domovino (v skladu z geslom, da je »pravi« Slovenec lahko le katoličan). Dokaz za upravičenost tega boja (in hkrati opravičilo za kolaboracijo) naj bi bili povojni poboji in drugo nasilje ter uvedba komunizma, v končni posledici pa naj bi njihovo »daljnovidnost« dokazal tudi propad komunizma v Vzhodni Evropi nekaj desetletij kasneje. Partizani so se resnično borili za osvoboditev, Jugoslavijo in Slovenijo so pripeljali na stran protifašističnih, zmagovalnih sil, dosegli priključitev tretjine slovenskega ozemlja in federalni status Slovenije v Jugoslaviji. Težave pa imajo z odgovarjanjem na očitke, zakaj so uvedli oz. omogočili uvedbo (»anacionalnega«) komunizma po sovjetskem vzoru in zakaj je prišlo do povojnih pobojev in drugih oblik represije.

¹⁷ *Spomenka Hribar, Krivda in greh, ZAT, Maribor 1990.*

¹⁸ *Izjava predsedstva Socialistične Republike Slovenije o narodni in državljanski umiritvi z dne 5. marca 1990, časopis Delo, 6. marec 1990.*

¹⁹ *Izjava slovenske škofovske konference 13. marca 1990 o narodni spravi, Resnici na Ljubo, Družina, Ljubljana 1998.*

²⁰ *France Bučar: Prehod čez rdeče morje, Mihelač, Ljubljana, 1993.*

Prehod v večstrankarski sistem, formalna spravna slovesnost do katere je prišlo 8. julija 1990 v Kočevskem Rogu (pri pripravi in izvedbi sta sodelovala sta predsednik predsedstva Milan Kučan, nadškof in metropolit dr. Alojzij Šuštar ter skupina kulturnih delavcev), na kraju kjer so bili po vojni pobiti domobranci in proces osamosvojitve so ideološke boje povezane s preteklostjo, za nekaj časa potisnili v ozadje. Na lokalni ravni je sicer ponekod prišlo do odstranjevanja spomenikov (zlasti Titovih) in drugih simbolov, povezanih s komunizmom in revolucijo ter drugo svetovno vojno. Ravnanje s spomeniki, preimenovanje ulic in drugih simbolov, povezanih s preteklostjo, je bilo in je še vedno odvisno predvsem od političnega razmerja sil na lokalni ravni (ponekod se ulice še vedno imenujejo po Titu in drugih revolucionarjih, ostali pa so tudi spomeniki). Še vedno pa trajajo polemike v zvezi z morebitno odstranitvijo spomenikov dveh vodilnih slovenskih revolucionarjev, Borisa Kidriča in Edvarda Kardelja v Ljubljani, prav tako ni jasna usoda spomenika revolucije v središču mesta.

Do politične delitve je prišlo ob določanju novih praznovanj, vendar je praznik, posvečen Osvobodilni fronti (sicer preimenovan v Dan odpora proti okupatorju) nazadnje ostal.²¹ Praznovanja (tako ob 50-letnici konca druge svetovne vojne kot sicer) so bila in so še predmet stalnih polemik in tudi bojkotov s strani posameznih (predvsem desnih) političnih strank kar prihaja do izraza tudi ob 60. obletnici konca druge svetovne vojne.

Leta 1995 je na zahtevo parlamenta skupina zgodovinarjev pripravila poročilo o novejši zgodovini Slovencev, ki naj bi bilo zgodovinopisna podlaga za opredeljevanje državnega zbora do nekaterih odprtih vprašanj bližnje preteklosti. Poročilo je naletelo na različne odzive, na odločitve politike pa ni imelo bistvenega vpliva. Sredi devetdesetih let je posebna skupina preiskovalcev začela iskati krivce za povojne poboje z namenom, najti osebe, ki so dale ukaz za posamezne umore na posameznih lokacijah. Po desetih letih, ko je s svojim delom zaključila, kljub velikemu številu zbranih ustnih pričevanj in drugega gradiva v okviru veljavnih kazensko-pravnih norm skupina nikomur ni uspela dokazati konkretne krivde. Ne glede na to pa je njen vodja Pavel Jamnik ocenil, da je bilo »... z začetkom policijske akcije oziroma policijskega raziskovanja dogodkov po drugi svetovni vojni... to početje priznано kot zločin.«²²

Zgodovinopisje večinoma ni sledilo zahtevam po reviziji zgodovine, ki so izhajale iz ideoloških in političnih zahtev ob zamenjavi oblasti. Ze v dokaj pluralnih osemdesetih letih, se je uveljavila mlajša generacija zgodovinarjev, ki potem, ko se je otresla enega tutorstva, ni hotela pod drugega, poleg tega pa je bila večina dosežkov starejše generacije, vsaj v faktografskem smislu korektna, obstajale pa so seveda neraziskane oz. t.i. tabu teme.

Pripombe v zvezi s prikazovanjem zgodovine so letela na zasnovo Enciklopedije Slovenije, ki je začela nastajati konec sedemdesetih let in se postopoma zaključuje z dodatnim zvezkom, ki skuša uravnotežiti prejšnje pomanjkljivosti. Ena od večjih kritik na račun prikazovanja sodobne zgodovine je zadevala zlasti razstavo Slovenci v dvajsetem stoletju, ki jo je pripravil

²¹ Franc Rozman, Vasilij Melik, Božo Repe: *Zastave vibrajo. Spominski dnevi in praznovanja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes*, Modrijan, Ljubljana, 1999.

²² *Magnetogram posveta žrtve vojne in revolucije (II. del)*, 12. november 2004, razprava Pavla Jamnika

Muzej novejše zgodovine v Ljubljani. Očitali so ji, češ da prikazuje samo »svetlo« stran preteklosti. Na pobudo pisatelja Draga Jančarja (in s pomočjo istega muzeja) je nato nastala »dopolnilna« razstava z naslovom *Temna stran meseca*. Ta se je osredotočila zlasti na povojno nasilje, njeno osnovno izhodišče pa je bilo, da je od časa, ko je komunistična partija prevzela oblast in med vojno in po njej obračunala z nasprotniki, pa do leta 1990 v Sloveniji vladal totalitarni sistem, ki je v bistvu ostal nespremenjen. Tudi domobranci so dobili svojo razstavo s katalogom v osrednjem slovenskem muzeju novejše zgodovine.²³

Leta 1996 je z delom končala Preiskovalna komisija Državnega zbora Republike Slovenije o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti. Poročila komisija in parlament nista sprejela. Komisija se je strinjala, da pravno in moralno odgovornost za povojne poboje, še posebej poboje domobrancev nosi prejšnja državna oblast in da je treba krivice v okviru možnosti popraviti. Do razhajanja pa je prišlo ob neposredni opredelitvi krivde (manjšinski del komisije je za poboje obtožil neposredno komunistično partijo Slovenije oz. njeno vodstvo, večinski del se s tem ni strinjal.²⁴ Ker so v kasnejših letih še odkrivali posamezna grobišča pobitih (npr. grobišče v bližini Slovenske Bistrice kjer je bilo v začetku leta 1946 pobitih okrog 400 ljudi, tudi civilistov), polemike o neposredni odgovornosti še potekajo, tožilstvo in policija pa iščeta odgovorne za poboje. V letih 1997 in 1998 je nastalo več resolucij in deklaracij o narodni spravi, ki so jih napisale razne stranke, nekatere so tudi zahtevale sprejem lustracijskega zakona po češkem vzoru. V letih 2001 in 2002 so se razplamtele polemike v zvezi z zakonom o grobiščih, ki naj bi »izenačil« vse mrtve med drugo svetovno vojno in po njej. Sporen je bil zlasti napis, ki naj bi bil zapisan na tipskih spomenikih v obliki zvona na večjih množičnih grobiščih. Junija 2003 sprejeti zakon predvideva napis »Žrtvam vojne in povojnih usmrtilcev.«²⁵ Del javnosti in političnih strank je zagovarjal napis »Žrtvam vojne in revolucije«, zato so se že kmalu po sprejetju zakona, tudi s strani vladne komisije za grobišča (ta je bila sicer leta 2004 razpuščena) pojavile zahteve po spremembi zakona. Prvi velik spomenik povojnim žrtvam je bil sicer odkrit na enem najbolj množičnih grobišč v Teharjah oktobra 2004, tokrat brez navzočnosti politikov z desne strani in zagovornikov domobranstva (Nove slovenske zaveze).

Če kot pomembnemu dejavniku pri opredeljevanju do vojnega in povojnega nasilja sledimo krivulji pisanja o narodni spravi v osrednjih slovenskih časopisih med leti 1984 in 1997,²⁶ ugotovimo, da je bilo leta 1984, ko je Spomenka Hribar napisala spis *Krivda in greh* o tej tematiki objavljenih 12 člankov (osem piscev se je opredelilo proti spravi, tri od štirih člankov, ki so bili za, pa je kot odgovor napisala Spomenka Hribar sama). V naslednjem letu je bilo objavljenih 27 člankov, 15 kritičnih in osem takih, ki so idejo sprave

²³ *Monika Kokalj: Mati, Domovina, Bog, Muzej novejše zgodovine, Ljubljana 1999. Domobranstvo je sicer natančno raziskal Boris Mlakar (Slovensko domobranstvo 1943–1945, Slovenska matica, Ljubljana 2003).*

²⁴ *Poročevalec državnega zbora Republike Slovenije, 16. oktober 1996.*

²⁵ *Na zakon je pristala tudi vladna komisija za grobišča, predvsem zato, ker sicer (zelo verjetno) ne bi bil sprejet, zakon sam pa sicer ureja mnogo širšo in bolj kompleksno problematiko povezano z urejanjem grobov.*

²⁶ *Janja Slabe, Slovenska narodna sprava v časopisju (1984–1997). Diplomatska naloga. Oddelek za zgodovino FF v Ljubljani, Ljubljana 2004.*

zagovarjali. V naslednjih letih je število člankov manjše, višek pa pisanje o spravi doživi leta 1990 (188 člankov), v letu 1991 zaradi osamosvojitvenega procesa pade na 23, se v naslednjih letih postopoma vzpenja in nov višek doživi leta 1995 (156 člankov), nato pa znova strmo pade (1997 je objavljenih le 5 člankov). Vsebinsko se prvotni negativni trend obrne in večina piscev spravo zagovarja, seveda pa si jo zelo različno predstavlja. Leta 1995 je bila po nekaterih javnomnenjskih anketah za postavitev skupnega spomenika že več kot polovica anketirancev. Na lestvici najpogostejših avtorjev so v navedenem obdobju Stanislav Klep, ustanovitelj Združenih ob lipi sprave (55 člankov), Spomenka Hribar (22), Ivo Žajdela (18), Franc Blatnik (14) in Zdenko Roter (13). Relativno obsežna knjižna produkcija o partizanskih zločinih in povojnih pobojih (sprva predvsem prej prepovedana emigrantska literatura) se je sicer v javnosti začela pojavljati v drugi polovici osemdesetih let.

V celoti vzeto je obdobje druge svetovne vojne in dogajanje neposredno po njej še vedno aktualna politična tema, ki ljudi deli in razdvaja, stranke pa so jo izrabljale za pridobivanje političnih točk.²⁷ Na vseh demokratičnih večstrankarskih volitvah: 1990, 1992, 1996 in 2000 je bila preteklost (kljub drugačnim napovedim analitikov) ena od osrednjih predvolilnih tem.

Morebitni pozitivni premik pa je bilo zaznati na volitvah leta 2004, ko so se stranke izogibale polemikam v zvezi s preteklostjo.

Koliko večletno postopno odkrivanje »temne plati«²⁸ povojne preteklosti, politične in druge polemike, mediji, pisma bralcev v časopisih, šola in knjige vplivajo na spremembe v kolektivni zavesti Slovencev, je težko presoditi. Reprezentativne javnomnenjske ankete²⁸ kažejo, da večina ljudi sicer povojne poboje in druge oblike nasilja obsoja in jih označuje za strahoten zločin, vendar pozitivno vrednoti odpor proti okupatorju in vlogo komunistične partije v njem (zameri pa ji, da je odpor izrabila za prevzem oblasti). Ravnanje z Nemci po drugi svetovni vojni je razumljeno kot reakcija na nacifikacijo in njihovo medvojno sodelovanje v okupacijskem aparatu. Domobranstvo je večinoma ocenjeno kot negativno, prav tako vloga katoliške cerkve med vojno. Relativizacija kolaboracije in zmanjševanje pomena odpora zaradi revolucionarnih ukrepov, povojnih pobojev in drugih oblik nasilja, ima vpliv predvsem na tiste že prepričane ljudi oz. njihove sorodnike, ki so bili neposredno prizadeti. Osebna oz. družinska izkušnja je pri večini anketirancev glavni dejavnik pri opredeljevanju do preteklosti in s tem tudi najmočnejši element v kolektivnem spominu Slovencev. Zato večina meni, da sta jima osvobodilni boj in sprememba sistema (z izjemo prvega povojnega desetletja, za katerega sta značilna nasilje in vsesplošno pomanjkanje) prinesla relativno ugodne možnosti za življenje. Tudi srednja generacija na socializem nima izrazito slabih spominov, prej obratno. Mlajše generacije se večinoma želijo od preteklosti distancirati,

²⁷ Božo Repe: *Mesto druge svetovne vojne v notranjem razvoju Slovenije in Jugoslavije, Prispevki za novejšo zgodovino letnik 2000, št. 2 (The Place of the Second World War in the Internal Evolution of Post-War Slovenia and Yugoslavia; The Second World War in 20th Century History, 19th International Congress of Historical Sciences, Bulletin of the International Committee for the History of the Second World War, No. 30/31, 1999/2000).*

²⁸ Božo Repe, *Kaj Slovenci vemo o svoji preteklosti, zbornik Slovenska država, družba in javnost, Ljubljana 1996. Anketa SJM je leta 1995 prvič izvedla obsežno raziskavo o poznavanju in razumevanju preteklost pri Slovencih, v kasnejših letih se je raziskava ciklično ponavljala in pokazala določena (ne zelo velika odstopanja) od prvega merjenja. Dodatno raziskavo o odnosu slovenskih srednješolcev do preteklosti je leta 2003 in 2004 izvedel dr. Vlado Miheljak s sodelavci.*

vojno in povojno dogajanje in sploh vse obdobje socializma imajo za problem svojih staršev in dedov, ne pa za svoj problem. Dovolj trdna je tako lahko le ugotovitev, da nekdanjega ideološko ustvarjenega homogenega kolektivnega spomina na vojno in povojno dogajanje ni več. Na podlagi novih, prej prikritih spoznanj pa tudi ni bil ustvarjen nov, nasprotni pogled oz. je bil (skozi del medijev in politike) ustvarjen le deloma. Na splošno bi lahko ocenili, da je sprava pojmovana predvsem kot možnost in pravica do izražanja in zagovarjanja lastnega mnenja ter izkazovanja spoštovanja mrtvim ne glede na zgodovinsko krivdo in odgovornost, ki jo (morda) nosijo.

POVZETEK

Travmatična vprašanja iz vojnega in povojnega obdobja so se začela odpirati po Titovi smrti (1980), ko se je postopno širil prostor javne besede. Do tedaj je v šolskih učbenikih, literaturi in javnih medijih prevladovala črno-bela resnica o partizanstvu in kolaboraciji, povojni poboji so bili zamolčevani, revolucionarno nasilje (kolikor je bilo sploh obravnavano) pa prikazovano kot upravičeno. Prehod v večstrankarski sistem, formalna pravna slovesnost do katere je prišlo 8. julija 1990 v Kočevskem Rogu, na kraju kjer so bili po vojni pobiti domobranci in proces osamosvojitve so ideološke boje povezane s preteklostjo, za nekaj časa potisnili v ozadje. Do politične delitve je prišlo ob določanju novih praznovanj, vendar je praznik, posvečen Osvobodilni fronti (sicer preimenovan v Dan odpora proti okupatorju) nazadnje ostal. Leta 1995 je na zahtevo parlamenta skupina zgodovinarjev pripravila poročilo o novejši zgodovini Slovencev, ki naj bi bilo zgodovinska podlaga za opredeljevanje državnega zbora do nekaterih odprtih vprašanj bližnje preteklosti. Leta 1996 je z delom končala Preiskovalna komisija Državnega zbora Republike Slovenije o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti. Komisija in parlament nista sprejela poročila. V letih 2001 in 2002 so se razplamtele polemike v zvezi z zakonom o grobiščih, ki naj bi »izenačil« vse mrtve med drugo svetovno vojno in po njej. Sporen je bil zlasti napis, ki naj bi bil zapisan na tipskih spomenikih.

V celoti vzeto je obdobje druge svetovne vojne in dogajanje neposredno po njej še vedno aktualna politična tema, ki ljudi deli in razdvaja, stranke pa so jo izrabljale za pridobivanje političnih točk. Na vseh demokratičnih večstrankarskih volitvah: 1990, 1992, 1996 in 2000 je bila preteklost (kljub drugačnim napovedim analitikov) ena od osrednjih predvolilnih tem. Morebitni pozitivni premiki pa je bilo zaznati na volitvah leta 2004, ko so se stranke izogibale polemikam v zvezi s preteklostjo.

Nekdanjega ideološko ustvarjenega homogenega kolektivnega spomina na vojno in povojno dogajanje ni več. Na podlagi novih, prej prikritih spoznanj pa tudi ni bil ustvarjen nov, popolnoma nasprotni pogled oz. je bil (skozi del medijev in politike) ustvarjen le deloma. Na splošno bi lahko ocenili, da je sprava pojmovana predvsem kot možnost in pravica do izražanja in zagovarjanja lastnega mnenja ter izkazovanja spoštovanja mrtvim ne glede na zgodovinsko krivdo in odgovornost, ki jo (morda) nosijo.

SINOPSIS

Avtor v prispevku prikazuje kako se je v nacionalni identiteti in kolektivnem spominu Slovencev oblikoval odnos do represije po drugi svetovni vojni. Ugotavlja, da nekdanjega ideološko ustvarjenega homogenega kolektivnega spomina na vojno in povojno dogajanje ni več. Na podlagi novih, prej prikritih spoznanj pa tudi ni bil ustvarjen nov, popolnoma nasprotni pogled oz. je bil (skozi del medijev in politike) ustvarjen le deloma. Ocenjuje, da je sprava pojmovana predvsem kot možnost in pravica do izražanja in zagovarjanja lastnega mnenja ter izkazovanja spoštovanja mrtvim ne glede na zgodovinsko krivdo in odgovornost, ki jo (morda) nosijo.

II. DEL

ŽRTVE VOJNE IN REVOLUCIJE

DUHOVNIKI V PRIMEŽU REVOLUCIJE

Dr. France Martin Dolinar

Medvojni odnos na ravni slovenska duhovščina in revolucija je podrobno analiziral Viktor Blažič v svoji knjigi *Semena razdora*.¹ Kljub manjšim spodbudam² je na primeru dveh ključnih osebnosti katoliškega tabora, koroških rojakov, ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana (1930–1945/1959 in univerzitetnega profesorja na Teološki fakulteti v Ljubljani dr. Lamberta Erlicha (1878–1942) opozoril na temeljne dileme katoliškega tabora v primežu med prisilo okupacijskih oblasti in naraščajočim nasiljem porajajoče se revolucije. Deloma se teh dilem dotakne tudi Tamara Griesser Pečar v svoji knjigi *Razdvojeni narod*.³ Dragocena je zlasti Blažičeva analiza izsiljenega prehoda iz ideološkega predvojnega nasprotovanja katoličanov komunizmu v oborožen spopad z nosilci revolucije. Monopolizacija oboroženega upora proti okupatorju s strani komunistične partije in revolucionarno nasilje nad katoliško elito v samem začetku druge svetovne vojne, je protirevolucionarno stran prisililo, da se je odpovedala oboroženemu boju proti okupatorju in se, vsaj na začetku, v obrambo lastnega življenja in lastne imovine osredotočila na boj proti revoluciji. To pa jo je potisnilo v kolaboracijo z okupatorjem. Državljska vojna, ki je sledila, je žal v svoje mreže ujela tudi del slovenske duhovščine zlasti v tim. Ljubljanski pokrajini.⁴

V odnosu do državne oblasti je bila katoliška Cerkev še iz časov habsburške monarhije v Sloveniji izrazito legalistična. V obravnavanem obdobju sta se oba slovenska škofa, dr. Gregorij Rožman v Ljubljani in dr. Jožef Tomažič (1933–1949) v Mariboru, držala načela, ki ga je zapisal apostol Pavel v pismu Rimljanov: »Vsak naj se podreja oblastem, ki so nad njim. Ni je namreč oblasti, ki ne bi bila od Boga. In te, ki so, so postavljene od Boga« (13,1). Pri tem morda ni odveč poudariti, da moremo navedeno vrstico pravilno razumeti le v kontekstu celotnega trinajstega poglavja pisma Rimljanov, v katerem apostol Pavel posebej izpostavi ljubezen do bližnjega kot edino in najvišje merilo medsebojnih odnosov.

Imenovana slovenska škofa sta v času svojega vladanja skladno z zgoraj navedenim stavkom iz pisma Rimljanov priznavala kot zakonito jugoslovansko kraljevo hišo. Izredne okoliščine druge svetovne vojne so narekovale, da sta zaradi vzdrževanja reda in delovanja javne uprave po istem načelu priznavala določeno legitimnost tudi okupacijski oblasti.⁵ Tako je razumeti lojalnost-

¹ Viktor BLAŽIČ, *Semena razdora. Politični umor kot začetek (Zbirka Korenine)*, Ljubljana, NR, 2003, 194 str.

² Ljubljanski škof Rožman se npr. ni šel v Rim osebno zahvaliti Mussoliniju za priključitev Ljubljanske pokrajine Italiji, oziroma za dopustitev kulturne avtonomije Slovencev (174). Ob tem dogodku je sicer Rožman res napisal vljudnostno pismo italijanskemu visokemu komisarju Emiliju Grazioliju, ki pa je Rožmanovo pismo zlorabil, ga »prepsnil« v nabrekel fašistični jezik, naslovil na Mussolinija in nato ta ponaredek kot Rožmanovo pismo objavil v dnevnem tisku.

³ Tamara GRIESSER PEČAR, *Razdvojeni narod. Slovenija 1941–1945. Okupacija-kolaboracija-državljska vojna-revolucija (Zbirka Premiki)*, Ljubljana, Mladinska knjiga, 2004, 174–199.

⁴ Ozadje dogajanja tik pred drugo svetovno vojno in med njo: France M. DOLINAR, *Katoliška Cerkev v Sloveniji v 20. stoletju, v: Slovensko avstrijski odnosi v 20. stoletju (Historia 8)*, Ljubljana 2004, 412–423.

⁵ Tamara GRIESSER PEČAR, *Razdvojeni narod*, 174–199.

no izjavo mariborskega škofa Tomažiča Hitlerju 16. aprila 1941 in njegove obiske pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko dr. Siegfriedu Uiberreiterju, pri policijcem pooblaščenca dr. Pfrimerju in zveznem vodji Heimatbunda Franzu Steindlu. Isto velja za Tomažičevo prošnjo za sprejem v Heimatbund, ki ga je priporočil tudi svojim duhovnikom. Med drugim je šlo tudi za poskus reševanja duhovnikov, ki jih je nemški okupator izgnal iz južne Štajerske (184 škofijskih in 81 redovnih duhovnikov), Gorenjske in Zasavja (205 duhovnikov). Nemcev Tomažičeva lojalnost ni prav nič zanimala in so ga na nek način konfinirali v njegovem škofijskem dvorcu v Mariboru.⁶

Drugačne razmere so vladale v italijanski okupacijski coni v Ljubljani. Ker Italijani vsaj v začetku vojne niso nastopili proti duhovnikom tako nasilno in so Slovencem obljubili celo kulturno avtonomijo, je ljubljanski škof Rožman to priložnost izkoristil in pri italijanskih okupacijskih oblasteh dosegel, da so smeli duhovniki, ki so pribežali iz nemške okupacijske cone, kasneje pa tudi tisti, ki so se v ljubljansko pokrajino vrnili iz izgnanstva na Hrvaškem, smeli ostati na ozemlju ljubljanske pokrajine. V tem duhu moramo brati tudi njegovo izjavo z dne 20. aprila 1941 visokemu komisarju Emiliju Grazioliju. Škof Rožman je v svoji izjavi zapisal: »Kar se tiče sodelovanja predstavnikov Cerkve z novo oblastjo fašistične Italije, je za nas katoličane merodajna božja beseda, ki pravi: 'Vsak človek bodi višjim oblastem pokoren; ni je namreč oblasti, razen od Boga, in te, ki so, so od Boga postavljene' (Rim 13, 1). S tega stališča priznavamo oblast, ki je nad nami, in bomo po svoji vesti radi sodelovali v časno in večno korist ljudstva, med katero nas je božja previdnost za duhovnike postavila.«⁷

Po istem načelu so predstavniki Cerkve na Slovenskem po drugi svetovni vojni priznali legitimnost novi revolucionarni oblasti. Petega maja 1945 je ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman zapustil svojo škofijo in se pred partizani umaknil na Koroško.⁸ Vodstvo škofije je na njegovo željo prevzel generalni vikar Ignacij Nadrah.⁹ Ko je nova revolucionarna oblast v Ljubljani 14. junija prelata Ignacija Nadraha brez konkretne obtožnice zaprla, je stolni kapitelj že naslednji dan za pooblaščenega generalnega vikarja potrdil stolnega kanonika Antona Vovka. Vovk je bil nato 15. septembra 1946 imenovan in 1. decembra istega leta posvečen za ljubljanskega pomožnega škofa.¹⁰ Njegovi sočasni zapisi, pisati jih je začel, ko je kot pooblaščen generalni vikar 15. junija 1945 prevzel upravo ljubljanske škofije, so izjemen vir o odnosih med Cerkvijo in državo v desetletju po drugi svetovni vojni.¹¹ Iz teh zapiskov je jasno razvidno, da pravi namen revolucionarne oblasti v Sloveniji ni bil kaznovati tiste duhov-

⁶ Miloš RYBÁŘ, *Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945, v: Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije, Maribor 1978, 44–102; Letopis Cerkve na Slovenskem 2000, Ljubljana 2000, 31.*

⁷ *Ljubljanski škofijski list, 31. julij 1941, št. 4–6, str. 35.*

⁸ Jakob KOLARIČ, *Škof Rožman. Duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časov, 3. del, Celovec, MD, 1977, 399–421.*

⁹ Škof Rožman je že dan po napadu na Jugoslavijo v skladu z Zakonom cerkvenega prava (člen 429) določil vrstni red pooblaščenih generalnih vikarjev, ki bi namesto njega prevzeli vodenje škofije, če bi se njemu zaradi izrednih razmer vojne kaj zgodilo. Ker sta v času vojne dva izmed določenih kanonikov umrla, je tik pred svojim odhodom na Koroško 5. maja 1945 škof Rožman seznan predvidenih generalnih vikarjev dopolnil. Anton Vovk je bil kot možni pooblaščen generalni vikar predviden že na prvem Rožmanovem seznamu. NŠAL, ŠAL, *Škofje, fasc. 73; Anton VOVK, V spomin in opomin, Ljubljana 2003, 41.*

¹⁰ *Slovenski biografski leksikon, 3. knjiga, Ljubljana 1980–1991, 592–593.*

¹¹ *Anton VOVK, V spomin in opomin, Ljubljana, Družina, 2003.*

nike, ki so se domnevno kompromitirali med drugo svetovno vojno, ampak spraviti katoliško Cerkev v Sloveniji na kolena. Cerkev je bila namreč še edina organizirana ustanova, ki si jo komunistična partija in revolucionarni režim nista uspela podrediti. Cerkev je zato za komunistično partijo predstavljala najvplivnejšega in s tem najnevarnejšega konkurenta v slovenski družbi, ki je bila pretežno še vedno globoko verna.

Podobno kot škof Rožman v začetku vojne, se je na citat iz pisma Rimljanov skliceval tudi **prelat Ignacij Nadrah** v svoji lojalnostni izjavi 15. maja 1945, vendar ga je razširil še na drugo vrstico. Takole je zapisal: »Slovenija ima sedaj svojo zakonito vlado. Dolžni smo ji po nauku katoliške Cerkve spoštovanje, pokorščino in zvestobo. Sv. Pavel pravi v listu Rimljanov: 'Vsak človek bodi višjim oblastem pokoren; ni je namreč oblasti razen od Boga, in te, ki so, so od Boga postavljene. Kdor se torej ustavlja oblasti, se upira božji naredbi; kateri pa se upirajo, si bodo sodbo nakopali' (Rim 13, 1-2) ... Kot dobri katoličani bomo novo vlado podpirali v njeni skrbi za blaginjo našega naroda, pri tem pa ne bomo pozabili na tisto, o čemer pravi Jezus. Le eno je potrebno: to je, da izpolnjujemo v vsem božjo voljo in tako zveličamo svoje duše«. ¹²

Ker je oblast izjavo lojalnosti generalnega vikarja Ignacija Nadraha ignorirala in ga po vrhu kmalu zatem še zaprla, so predstavniki **duhovščine ljubljanske škofije** s prvopodpisanim pooblaščenim generalnim vikarjem Antonom Vovkom narodni vladi v Ljubljani 11. julija istega leta posredovali daljšo spomenico, v kateri so še enkrat izrazili svojo lojalnost novi oblasti in se dotaknili nekaterih perečih problemov, s katerimi se je soočila Cerkev na Slovenskem neposredno po drugi svetovni vojni. V njej so med drugim zapisali: »Podpisani zastopniki svetne in redovne duhovščine ljubljanske škofije čutimo za svojo dolžnost, da ob zgodovinsko važnih dogodkih poslednjih mesecev, ko je naša ožja in širša domovina osvobodjena vstala in se na novih temeljih hitro gradi in ureja, s pričujočo spomenico izrazimo svojemu patriotičnemu čustvovanju in naši narodni vladi v Ljubljani ter naši Osrednji vladi v Beogradu javno izpovevmo svojo iskreno pripravljenost, da delo naših narodnih oblasti za vsakršno blaginjo naroda v svojem poklicnem delu odločno podpremo in v svojem območju s prepričanjem in zvesto izpolnjujemo narodne in državljanske dolžnosti, kar nam tudi naša vera ukazuje. To pripravljenost izrekamo tem bolj, ker bi neposredna preteklost in ravnanje nekaterih duhovnikov v dobi okupacije mogla vzbuditi dvom o našem iskrenem patriotizmu in o naši resnični volji, podpirati našo narodno oblast, kar nam pa že sama po sebi narekuje naša slovenska narodnost in strogo ukazuje naša vest«. In nekoliko naprej: »Naši Narodni vladi pa izjavljamo svojo iskreno vdanost, spoštovanje, pokorščino in zvestobo, ki nam jo velewa naravno etična in posebej božja zapoved, a nam jo spontano prebujata in neti naša narodna zavest ... Enako vdanost, spoštovanje, pokorščino in zvestobo izrekamo naši Zvezni vladi demokratične federativne Jugoslavije v Beogradu. Tudi to nam ne narekuje le krščanska vest, temveč tudi naše živo in neomajno prepričanje, da more biti združeni Sloveniji zagotovljeno življenje, samostojnost ter narodni, gospodarski in kulturni razvoj le v družbi z bratskimi narodi Jugoslavije. Tudi tu hočemo po svoji

naravni in poklicni dolžnosti na svojem področju uveljavljati tako pristno krščanska načela popolne enakosti, medsebojnega spoštovanja, ljubezni in bratstva ter tako spolnjevati svojo dolžnost do demokratične federativne Jugoslavije.¹³

V drugem delu spomenice podpisani duhovniki obsojajo »zavestno izdajstvo nad narodom«, obžalujejo, da so »take in podobne napake v usodni dobi okupacije zagrešili tudi nekateri duhovniki in nekateri katoličani« in obljublja-jo, da bodo opominjali vernike, »da so kot verniki še posebno in tudi zaradi Boga dolžni spolnjevati svoje dolžnosti do naroda in države«.¹⁴

V tretjem delu spomenice pa izražajo svoje zaupanje, »da bo naša Narodna in naša Zvezna vlada prav zaradi naše iskrene pripravljenosti, da z vestnim ravnanjem po gornjih izjavah doprinesemo svoj dolžni delež k izgradnji naše domovine, ne le priznavala, temveč katoličanom v naši državi tudi z veseljem omogočala versko vzgojo otrok, cerkveno poroko, potreben verski tisk, vzgojo duhovniškega naraščaja in za cerkvene namene potrebno imovino. To smo prepričani tem bolj, ker je Narodna vlada svobodo vesti, bogoslužja ter ude-
stvomovanja verskega življenja ponovno zagotovila.«¹⁵

Vendar **Narodne vlade v Ljubljani** in ne Zvezne vlade v Beogradu lojalnost katoliške Cerkve v Sloveniji ni zanimala. Obe navedeni povojni izjavi lojalnosti slovenske duhovščine je v celoti ignorirala. Na prošnjo, da bi se smeli cerkveni predstavniki pokloniti Titu ob njegovem obisku v Ljubljani, cerkvenemu vodstvo obeh škofij ni dobilo odgovora. Kljub drugačnim namigovanjem Ranke Ivelja v Ljubljanskem dnevniku, ob izidu knjižice Resnici na ljubo leta 1998, v kateri so zbrane izjave ljubljanskih škofov o medvojnih dogodkih, je bila spomenica duhovnikov ljubljanske škofije mišljena iskreno. To dokazuje tudi **Vovkovo pastirsko pismo** duhovnikom ljubljanske škofije za novo leto 1946. V prvem delu pastirskega pisma se namreč Vovk dotakne dogajanja med vojno in med drugim zapiše: »Žal so tudi nekateri duhovniki v neki napačni, slepi gorečnosti izgubili pravi krščanski čut in so, ne le da niso nastopili proti takemu postopanju in svarili pred njim, celo opravičevali, če ne še bodrili k takemu delu in se ga udeleževali. Ni jih vodilo potrpežljivo in vztrajno zaupanje v božjo previdnost, ampak bolj predrzna misel, kakor da je predvsem od njihovega lastnega posvetnega in s strankarskim mišljenjem prepojenega prizadevanja odvisna ohranitev in rast božjega kraljestva med našim ljudstvom. Ljubezen, prva krščanska krepost, ki ne pozna mej ... se je sprevrgla v sovraštvo in posnemanje metod nevernikov.

Nismo sodniki nad subjektivno vestjo posameznika in voditeljev tega početja – Bog je sodnik; lahko pa danes vsakdo vidi, kako je bilo vse to početje usodno zgrešeno in kako kruto se je ta nenaravna, protinarodna, neiskrena in nemoralna zveza maščevala in koliko nepreglednega gorja je prizadejala tudi mnogim nedolžnim udom našega naroda«.¹⁶

Vendar oblasti očitno ni zadoščalo priznanje krivde za dogodke med vojno. Ni ji zadoščala slovesna izjava o lojalnem sodelovanju Cerkve pri izgradnji

¹³ *Spomenica duhovščine ljubljanske nadškofije, v: France M. DOLINAR, Resnici na ljubo, Ljubljana 1998, 17–19.*

¹⁴ *Prav tam, 19–20.*

¹⁵ *Prav tam, 20.*

¹⁶ *Nadškofijski arhiv, ŠAL, Škofje, fasc. 73.*

nove domovine. Od Cerkve na Slovenskem je zahtevala novo »dolomitsko izjavo«, če smem uporabiti to simbolično primerjavo. Hotela si je **podrediti Cerkev kot celoto** za doseg svojih političnih ciljev in preko nje obvladati celotno družbo na Slovenskem. Za doseg teh načrtov ji je na nek način predstavljal največjo oviro ljubljanski pomožni škof Anton Vovk, ki je bil za vernike tudi širom po Sloveniji ljudski škof v najlepšem pomenu besede. Oblast je še posebej jezilo, ker mu, kljub odgovornim nalogam, ki jih je opravljal kot ljubljanski kanonik med vojno, ni mogla očitati protinarodnega delovanja niti kolaboracije. Na razgovoru z notranjim ministrom Borisom Kraigherjem 23. oktobra 1946, ko se mu je predstavil kot novoimenovani ljubljanski pomožni škof, je Vovk samozavestno zatrdil: »Kar tiče mojega zadržanja v času okupacije, menda nihče ne najde sence na meni«. ¹⁷

Kljub temu slovenska oblast Vovka **ni priznala za škofa**, ker da je bil imenovan brez njihovega soglasja. Z njim so se vedno pogovarjali zgolj kot z »navadnim državljanom«, kot so mu z velikim veseljem vedno znova servirali zasliševalci Uprave državne varnosti. **Zahteve** slovenskih partijskih organov za morebitno priznanje Vovka kot škofa, so bile jasne in nedvoumne:

- Cerkev na Slovenskem naj se osvobodi vatikanskega varuštva in vpliva Jugoslovanske škofovske konference;
- Naj postane narodna ali z drugimi besedami voljno orodje v rokah nove oblasti;
- Vovk naj javno obsodi škofa Rožmana kot vojnega zločinca in zahteva od Vatikana, da ga odstrani kot ljubljanskega ordinarija;
- Duhovnikom naj priporoči, da se bodo vpisali v OF, oziroma od leta 1949 v Cirilmetodijsko društvo slovenskih duhovnikov;
- Bogoslovce naj času primerno vzgaja »bolj svobodno«, omogoči naj jim, da se bodo seznanili z »znanstvenim«, to je marksistično-leninističnim pogledom na svet, da bodo aktivno sodelovali v mladinskih organizacijah in pri udarniškem delu;
- Ker po mnenju partijskih organov trenutno semeniško vodstvo ni kos nalogam, ki jih od njega zahteva slovenska revolucionarna oblast, naj ga Vovk zamenja z novim.

Navedene zahteve so bile za generalnega vikarja, oziroma pomožnega škofa Antona Vovka docela **nesprejemljive**. Nezaupanje so vzbujali zlasti umori duhovnikov med vojno in po njej. Po podatkih Letopisa Cerkve na Slovenskem iz leta 2000, je statistika človeških žrtev med slovenskimi duhovniki in redovniki grozljiva. Od leta 1941 do 1947 je bilo s strani revolucionarne oblasti umorjenih 79 škofijskih in 9 redovnih duhovnikov iz vseh treh slovenskih škofij, od tega med vojno 46 škofijskih in 6 redovnih duhovnikov. Od roke okupatorja je bilo med vojno umorjenih 24 škofijskih in deset redovnih duhovnikov. ¹⁸ Razmerje torej 52 proti 34. V času vojne je izgubilo življenje 16 bogoslovcev, 54 pa je bilo likvidiranih po vojni. V to številko so všteti tudi

¹⁷ Anton VOVK, *V spomin in opomin*, 99–100.

¹⁸ Po izjavi pastirskega pisma jugoslovanskih škofov z dne 20. septembra 1945 je bilo v celi Jugoslaviji do takrat umorjenih 243 duhovnikov in 9 bogoslovcev, kar pomeni, da je bil procentualno delež umorjenih duhovnikov v Sloveniji največji. Prim. Okrožnica ljubljanske škofije, september 1945. Priloga.

redovni bogoslovci. Od redovnih bratov laikov jih je sedem izgubilo življenje med vojno, po vojni pa je bilo likvidiranih še 27 in tri redovnice. Dve redovnici sta umrli med vojno od roke okupatorja. Skupni krvni davek je torej znašal 127 duhovnikov, 70 bogoslovcev in pet redovnic.¹⁹ Za večino umorjenih duhovnikov in bogoslovcev ni bilo mogoče ugotoviti, kje leže njihovi posmrtni ostanki. Dodaten madež revolucionarne oblasti pomeni onečaščenje grobov tistih, ki so bili med vojno spoštljivo pokopani, po vojni pa so njihovo truplo izkopali in odnesli neznano kam (npr. posmrtne ostanke dr. Lamberta Erlicha z ljubljanskih Žal).

Nezaupanje do oblasti je še utrjevalo fizično nasilje nad tistimi, ki so po vojni ostali v domovini, odslovitev redovnic in redovnikov iz javnih služb, zah-teva po »pristaneku« Notranjega ministrstva za bivanje in pastoralno delo duhovnikov v župnijah, od leta 1946 pa še poseben »pristanek« Prosvetnega ministrstva za poučevanje verouka v šolah (oba pristanka sta bila v veljavi samo v Sloveniji!), dalje ukinitvev cerkvenih šol in zavodov, omejitev cerkvenega tiska, zaplemba cerkvenih stavb, namenjenih vzgojni in izobraževani dejavnosti, nacionalizacija cerkvenega premoženja, oskrunjenje in podiranje križev in kapelic in še bi lahko našteval.

Vovkov odločni ne političnemu izsiljevanju Cerkve je še zaostрил gonjo oblasti proti duhovnikom. Komunistična partija je že takoj po vojni inscenirala »spontane« napade proti duhovnikom, od nagnusnega blatenja duhovnikov v sredstvih javnega obveščanja, do skrbno pripravljenih »mitingov« proti »klero-fašistom in tujim špijonom« ter fizičnih napadov na duhovnike. Za težko bolnega sladkornega bolnika Antona Vovka so bila izčrpavajoča že mučna nočna zasliševanja. V tujini sta negativno odmevali zlasti nasilna odstranitev prvega administratorja goriške nadškofije v Sloveniji, solkanskega župnika dr. Franca Močnika leta 1947 in kasneje atentat na ljubljanskega pomožnega škofa Antona Vovka leta 1952 v Novem mestu. Druga nasilna dejanja je oblast javnosti večinoma skrbno prikrivala. Verjetno ni potrebno posebej poudarjati, da oblast naročenih nasilnežev ni nikoli našla in kaznovala. V tem pogledu so več kot zgovorni dokumenti, ki jih je objavil Milko Mikola.²⁰ V tuji javnosti preveč razvpitem Vovkovem primeru pa je atentator dobil le simbolično pogojno kazen. Edvard Kardelj je namrerč barbarski napad na Vovka na VII. Razširjenem plenumu CK KPJ 27. januarja 1952 cinično označil zgolj kot »neljubi eksces«, ki naj bi ga pravzaprav povzročil Vovk sam s svojim izzivanjem.²¹

Zaradi pred in medvojnega ideološkega protikomunizma, so duhovnike kar **na splošno obtoževali** protinarodnega delovanja in kolaboracije, očitno zato, ker posameznim duhovnikom teh obtožb niso mogli dokazati.

¹⁹ *Letopis Cerkve na Slovenskem 2000, Ljubljana 2000, 1134–1149. Od teh podatkov se nekoliko razlikujejo številke v knjigi Palme mučeništva. Ubiti in pomorjeni slovenski duhovniki, redovniki in bogoslovci in nekateri verni laiki, (zbrali in uredili Anton PUST, Zdravko REVEN, Božidar SLAPŠAK) 2. dopolnjena izdaja, Celje 1995: »Pričujoča spominska knjiga dokazuje, da je zaradi nasilja v drugi svetovni vojni in v povojnih pobojih izgubilo življenje več kot 120 slovenskih duhovnikov, nad 60 bogoslovcev in novincev naših redovnih družb, in 43 redovnih bratov. Več kot polovica teh je bila umorjena po vojni« (str. 9–10). So pa uredniki v spremni besedi zapisali, da podatki o žrtvah, ki jih navajajo, še niso dokončni.*

²⁰ *Npr. v: Religija, Cerkev in šola v dokumentih občinskih komitejev ZKS Zgodovinskega arhiva Celje, Celje, 2 knjigi, Celje 2003.*

²¹ *Arhiv Republike Slovenije, Dislocirana enota II., GO AFŽ.*

Domnevno krivi so se po vojni itak umaknili v inozemstvo, v kolikor jih oblasti niso ujele na begu. Ker jih zavezniki niso vrnili, se je oblast znesla nad tistimi, ki so bili lojalni in so ostali v domovini. Prizaneseno ni bilo niti tistim, ki jih je nemški okupator v začetku vojne izgnal iz Štajerske in Gorenjske in so se po vojni želeli vrniti na svoje nekdanje župnije. Najbolj sramotno pa se je znesla nad tistimi, ki so preživeli nemška koncentracijska taborišča in so se po končani vojni polni upanja vrnili v domovino.²²

Tik pred izidom je obsežno delo dr. Tamare Griesser Pečar z naslovom *Cerkev na zatožni klopi*. Devetsto strani tipkopisa podrobno dokumentira sodne procese proti duhovnikom med in po 2. svetovni vojni. Avtorica je v interpretaciji procesov razmeroma skopa. Obširno pa navaja originalne dokumente, obtožnice in izreke sodb. Iz teh sodnih procesov je, podobno kot iz sodnih zapisov, jasno razvidno, da je bila **sodna oblast** v tem času v službi **komunistične partije**. Osebna krivda obtoženca sodstva ni zanimala. V »preiskovalnem postopku« je imela policija nalogo obtoženca fizično in psihično zlomiti in ga prisiliti k »priznanju« stvari, ki so mu bile očitane, čeprav jih ni storil. Postopek je domala pri vseh enak: aretacija, samica, mučna nočna zaslišanja, podtaknjeni in nato napihljeni dokazi, močna medijska propaganda, ki naj bi v očeh javnosti očrnila obtoženca. Obtoženci navadno niso imeli možnost obrambe. Branilci po službeni dolžnosti so večinoma spoznali šele na glavni obravnavi ob izreku sodbe. Branilci niso imeli priložnosti preveriti obtožb, kaj šele izpodbijati jih s pričami in dokazi v prid obtoženca. Vsak sodni proces je bil že vnaprej pripravljen z medijskim linčem. Na sojenju je bilo navzoče skrbno izbrano občinstvo, ki je vedno zahtevalo najstrožjo kazen. Višje sodišče je na pritožbe obsojenih na izrečeno kazen le-to z redkimi izjemami dolg navadno še povečalo. Namen takšnih montiranih političnih procesov je bil prozorno jasn: omadeževati duhovnike v očeh javnosti in vzbuditi pri vernih nezaupanje vanje.

Od konca vojne do leta 1961 je bilo na Slovenskem po podatkih Tamare Griesser Pečar od nekaj manj kot tisoč duhovnikov kar 429 duhovnikov v **sodnem postopku**, 339 duhovnikov je bilo kaznovanih z zaporno in 73 z denarno kaznijo. Po letu 1951 so prevladovale upravne kazni.²³ Do leta 1961 praktično ni bilo duhovnika, ki ni bil zaprt ali denarno kaznovan. Višek cinizma pa je, da so bili nekateri duhovniki tudi po več mesecih samice nato izpuščeni kot nekaznovani, npr. Anton Smerkolj leta 1948.²⁴ Kot nekaznovan je bil izpuščen tudi prvi pooblaščen generalni vikar ljubljanske škofije in stolni prošt Ignacij Nadrah.²⁵ Od sedmih izrečenih smrtnih kazni, so bile štiri dejansko tudi izvršene. Sprejetje novega kazenskega zakonika 1. julija 1951, s katerim so bile iz kazenskega zakonika izločene nekatere kazni, kot npr. pobiljševalno delo in izguba državljanstva,²⁶ pa je vsaj bežno nakazalo nekatere spremembe v kaznovalni politiki tudi do duhovnikov.

²² *Pretresljivo izpoved o tem nam je zapustil mariborski kanonik Franc HRASTELJ, Njegova pot, Ljubljana, Družina, 2004.*

²³ *Mateja REŽEK, Država in Katoliška cerkev v Jugoslaviji 1945–1966, v: Država in Cerkev. Izbrani zgodovinski in pravni vidiki (Mednarodni simpozij 21. in 22. junija 2001), Ljubljana, SAZU, 2002.*

²⁴ **1922 v Šentožboltu, duhovnik 1946, 1948 kaplan v Zagorju o/S, 1957 župnik prav tam, 1967 stolni župnik v Ljubljani, + 1986 na Golniku.*

²⁵ *+1868 Ivančna Gorica, duhovnik 1893, stolni prošt in generalni vikar, +1951 v Ljubljani.*

²⁶ *Tamara Griesser Pečar, Cerkev na zatožni klopi (tipkopis), Ljubljana 2004, 78–79.*

Vsa ta sodna farsa pa je očitno služila še enemu namenu: **zlomiti škofa Vovka**. Tega Vovkovi zasliševalci pravzaprav niti niso skrivali pred njim. Ko je prosil za zaprte duhovnike, so mu cinično predlagali: »Pristanite na naše zahteve, pa se bodo razmere uredile«. In ko zahteva: »Če sem kriv, me zaprite, duhovnike pa pustite pri miru«, mu sarkastično odgovarjajo: »Vas ne bomo zaprli. Posledice pa boste dobro čutili«. Na očitek zasliševalcev: »Zavedajte se, da ste za svoje izjave odgovorni ne samo pred Bogom, ampak tudi pred državo«, je Vovk mirno odgovoril: »Pred Bogom imam mirno vest. Država pa ima čezme prosto oblast. Nikdar pa ne bom trdil ali priznal tega, česar ni bilo«. ²⁷

Vsi **duhovniki** seveda niso imeli toliko moči, kot škof Vovk. Mnogi so klonili pod fizičnim, psihičnim in »pravnim« nasiljem nad njimi. Najbolj ponižujoče in odvratno je bilo t.im. »vrbovanje« duhovnikov za sodelavce UDV celo med najožjimi zaupniki obeh škofov. DA ne bo nesporazuma. Oblast se ni izživljala samo nad duhovniki ljubljanske škofije, ki naj bi bili po mnenju nekaterih piscev na to temo, upravičeno sodno preganjani zaradi domnevne kolaboracije z okupatorjem. Nasilje revolucionarnih oblasti je z enako brutalnostjo zadelo lavantinske duhovnike, ki jih je nemški okupator izgnal iz domovine in so se po vojni vrnili na svoje župnije, prav tako pa tudi primorske duhovnike, ki sicer v naši literaturi veljajo za nosilce slovenstva v fašistični Italiji, zagovornike priključitve Primorske matični Sloveniji in za simpatizerje narodnoosvobodilnega gibanja. Zato niti ni presenetljivo, da se je tudi med duhovščino uveljavilo prepričanje, da revolucija pač ne potrebuje lojalnih državljanov, ki mislijo s svojo glavo. Revolucionarna oblast zahteva popolno in brezpogojno predanost »višjim ciljem«, ki jih utelešajo njeni voditelji. Ti odločajo za ljudstvo in zanj mislijo. Kar jim stopi na pot, pa brezobzirno pohodijo, ne glede na ceno in žrtve.

Povzetek

Iz sočasnih zapiskov ljubljanskega pomožnega škofa Antona Vovka, pisati jih je začel 15. junija 1945, ko je kot pooblaščen generalni vikar prevzel upravo ljubljanske škofije, in iz sodnih procesov proti duhovnikom, ki jih je pravkar obdelala dr. Tamara Griesser Pečar v svoji knjigi *Cerkev na zatožni klopi*, je jasno razvidno, da pravi namen revolucionarne oblasti v Sloveniji ni bil kaznovati tiste duhovnike, ki so se domnevno kompromitirali med drugo svetovno vojno, ampak spraviti katoliško Cerkev v Sloveniji na kolena.

Duhovščina ljubljanske škofije s prvopodpisanim pooblaščenim generalnim vikarjem Antonom Vovkom je v Spomenici z dne 11. julija 1945 obsodila »ravnanje nekaterih duhovnikov v dobi okupacije« in izrazila »spoštovanje, pokorščino in zvestobo« Narodni vladi v Ljubljani in Zvezni vladi v Beogradu. Vendar oblasti lojalnost katoliške Cerkve v Sloveniji ni zanimala. Hotela si je podrediti Cerkev kot celoto za dosego svojih političnih ciljev. Zahtevala je, da se Cerkev otrese vatikanskega varuštva in vpliva Jugoslovanske škofovske konference in postane voljno orodje v rokah oblasti. Ker Vovk na takšne zahteve

²⁷ Anton VOVK, *V spomin in opomin*, 164.

ni pristal, je slovenska oblast s fizičnim, psihičnim in »pravnim« nasiljem skušala zlomiti škofa in slovenske duhovnike. Od konca druge svetovne vojne do leta 1961 je bilo po podatkih Tamare Griesser Pečar 429 duhovnikov v sodnem postopku. Ohranjena dokumentacija teh sodnih postopkov pa dokazuje, da je šlo v večini primerov za izrazito montirane procese.

LOČEVANJE DUHOV

Dr. Spomenka Hribar

Kdaj smo se začeli Slovenci sovražno ločevati med seboj?

Politični in družbeni spor, ki je med drugo svetovno vojno kulminiral do državljanskega razkola, seveda ni nastal čez noč niti ne spontano, nehot. Nasprotno, začel se je vsaj pol stoletja prej in bil je namerno injiciran. Tako z leve kot z desne. Vprašanje je, kdo je ločevanje duhov prvi začel in s kakšnimi metodami. In čemu?

Razkol je pri nas začela Rimskokatoliška cerkev, ideološko utemeljil pa ga je dr. Anton Mahnič.¹

Temeljni cilj vesoljne Rimskokatoliške cerkve

Temeljni cilj Rimskokatoliške cerkve (v nadaljevanju Cerkve!) naj bi bil pričevanje Boga. V ta namen mora biti Cerkev kar najbolj razširjena in imeti mora kar največjo posvetno, ekonomsko, politično in duhovno moč; prevlado. V fevdalizmu, do francoske revolucije je imela skorajda nepretrgano ves čas vse to, sama ali v spregi s fevdalno oblastjo, nad katero pa je tudi imela moralno (nad)oblast. Francoska revolucija je vse spremenila; Cerkev je izgubila večji del posvetne moči, revolucija je uvedla demokracijo, ki je spodkopavala politično moč Cerkve; začel se je liberalizem, začela se je sekularizacija na vseh področjih. Po šoku, ki ga je Cerkev doživela, se je nekaj desetletij »spravljala« k sebi. S papežem Pijem IX. pa je ponovno oživela in začela akcijo za pridobitev svoje nekdanje moči.

Najzvestejši služabnik Cerkve in papeža Pija IX. na Slovenskem je bil dr. Anton Mahnič, ki se je povsem in z osebnim žarom predal novi cerkveni politiki. Že sam naslov revije, ki jo je izdajal, **Rimski katolik**, »pove vse, kar name-rujemo«. (RK I, 1.) Rim, se pravi papež, je »naša zvezda«, v Rimu »nam bije srce«. (Prav tam.)

»Nova doba« (ideologija ločevanje duhov)

Papež Pij IX. je bil utemeljitelj boja, ki je pomenil »čiščenje katoliške zave-
sti, ločevanje duhov v dva tabra, v Kristusov, pod zastavo rimskega papeštva,
in v liberalen, pod zastavo masonstva.« (RK, I, 30, poudarjeno v originalu!)
S tem bojem se je za Cerkev začela nova doba. Najprej je bilo treba določiti cilj
tega »čiščenja«: »Mi se hočemo na vse načine truditi, da spet priborimo kato-
liški ideji vse, kar je izgubila po nesrečnem liberalizmu«, poudari dr. Mah-
nič. (RK III, 2.) Nato je bilo treba utemeljiti ideologijo tega boja, in nato uredi-
ti svoje vrste. Dr. Anton Mahnič je pri nas začrtal ne le katoliški Program boja
proti liberalizmu in komunizmu za dolga desetletja naprej, temveč tudi njego-
ve temeljne predpostavke.

¹ Dr. Anton Mahnič (1850–1920) je bil pisatelj, kritik, urednik več časopisov oziroma revij, 1896 je bil imenovan za škofa na Krku. Za namen te študije je posebno pomembna revija *Rimski katolik*, ki nam je dosegljiva v osmih knjigah (Gorica, Hilarijanska tiskarna, od 1889–1896). Citiramo: (RK, št. knj., str.!)

Temelj vsake akcije je kritika stanja, določiti je treba glavni problem oziroma glavnega »krivca«, v tem primeru krivca za izgubo nekdanjega privilegiranege in vzvišenega položaja Cerkve. To naj bi bil liberalizem, nasledek francoske revolucije. Iz Mahničeve kritike liberalizma uvidimo ne le razliko med prejšnjim političnim položajem Cerkve in po-revolucijskim, temveč tudi njeno prenovitveno ideologijo. V tem smislu je logično, da je dr. Mahnič svojo kritično ost najprej usmeril na temeljne pridobitve francoske revolucije. Na demokracijo.

Revolucija je proglasila nov princip oblasti, »princip ljudske suverenite« (RK VI, 35), s čimer je bil cerkveni hierarhiji spodmaknjen temelj njene oblasti, saj je bila pred tem sama »nositeljica najvišje avtoritete«. Tako se je začel uveljavljati liberalizem, ki je »iztuhtal ali bolje na državno politiko vporabil Rousseau-ovo teorijo o ljudski suvereniteti ter tako monarha ponižal do sluge, ki ga ljudstvo poljubno odstavi«. (RK VIII, 335.) Socialna demokracija, ki je naslednica liberalizma, pa tudi »hoče spraviti s sveta razloček med bogatimi in revnimi« (RK VIII, 342), Kristus pa »ni nikdar dejal, da bi na svetu ne smelo biti razlike med bogatimi in ubogimi«, nikdar tudi »ni učil demokratične enakosti, tudi neenakost je po Božji volji«. (RK VIII, 343.)

Drugi nesprejemljivi princip, ki ga je začel liberalizem, je bila zahteva po ločitvi Cerkve od države, kar pomeni, »da se vera nima mešati s politiko«. (RK VIII, 11.). Otroci se že v šoli naučijo liberalnega mišljenja in njegovih načel in vsa ta načela sama, »ako se dosledno izvajajo in v potrebljajo na življenje, peljejo v radikalizem in socializem«. To pa so »nauk o vsestranki enakosti ljudi, nauk o nebrzdani svobodi v besedi in pismu, nauk Rousseau-ov o družbeni pogodbi.« (RK VI, 10.)

Liberalni nauki so se med ljudmi hitro širili: »Pred desetletji je velika množica bila res še nekako mrtva masa – zdaj ni več, zdaj je oživljena, zdaj je prešinjena od idej bratstva, enakosti in svobode.« To pa pomeni: »Socijalistično vzgojenemu plebejcu sta grof in knez ko vsak drug človek. Sklicevati se na historijske pravice, na rojstvo, na naslove ga ne gane: talent, pest, delo – to so edini faktorji, ki kaj veljajo pri naših demokratih.« (RK VI, 12.) Nastopila je tako bistvena sprememba, za Cerkev povsem nesprejemljiva, da je bilo treba pripraviti protiudar, kajti »z aristokratskim bleskom ne vženete več socijalistov!« Še več: »Radikalstvo se je v ljudstvo globoko zarilo – s tem, faktorjem je treba računati, ako hočete začeti reakcijo proti socializmu.« (RK VI, 12.). Začeti je treba re-akcijo proti socializmu! In reči je treba, da se je Cerkev zelo hitro pripravila na reakcijo in da jo je neverjetno promptno prilagajala spremenjenim in spremenljivim razmeram.²

Cerkvena politika se na novo situacijo ni odzvala s širino in toleranco, z dialogom z liberalizmom oziroma z drugače mislečimi, ampak z ostrino, prepričana, da bo močnejša, če bo strnila svoje vrste, torej če se bo otresla vseh omahljivcev, vseh, ki naj bi ji stregli po življenju, se pravi po njeni oblasti oziroma nad-oblasti. Ločiti prave katoličane, otroke luči, povsem poslušne Cerkvi od nepravih, lažnivih, otrok teme je *conditio sine qua non* nove cerkvene politike.

² Tako je npr. – kakor smo videli – najprej zavračala demokracijo, kasneje je sprejela pravila demokratične igre političnih interesov, prilagajajoč jo seveda svojemu temeljnemu cilju.

Subjekt Cerkve – Cerkev kot subjekt

Pri ločevanju duhov naj bi šlo za vero, za njeno razširjenost in globino – toda ne za vsako ceno! Ni šlo za vero »kar tako« oziroma kot tako. To ocenjujemo prav na podlagi Mahničeve kritike liberalizma; liberalizem se je namreč (v začetku) zavzemal za idejo t.i. duhovne cerkve in je zato izhajal iz načela: »Bog in narod!« Mahnič je prav to načelno izjemno ostro kritiziral. Zakaj naj bi bilo to načelo napačno, saj postavlja Boga celo na prvo mesto? Zato, ker to geslo imenuje le Boga in narod, omenjena pa ni instanca avtoritete, avtoriteta pa se »podložnemu ljudstvu kaže v osebah, katere so nje nositelji v cerkvi in državi«. Gre za avtoriteto a priori pooblaščenih oseb: »Te osebe nadomeščajo Boga pred ljudstvom.« In v liberalnem geslu manjka ravno to: »Pa ravno ta srednji, Boga in ljudstvo vezujoči člen, se pogrēša v omenjenem geslu. Narod se stavi v neposredno zvezo z Bogom, kaker bi Bog ne imel na zemlji namestnikov, da v njegovem imenu, z njegovo oblastjo vladajo narode.« V tem vidi Mahnič bistvo liberalnega gesla, da se namreč »obrača proti vsakemu Boga zastopajočemu osovstvu, in ima čisto revolucionarno smisel«. (RK VI, 35.) V neposrednem odnosu vernika do Boga bi postali kleriki odveč.³ Šlo je torej za vprašanje smiselnosti klera kot takega, s tem pa tudi upravičenosti njenega obstoja. V t.i. duhovni cerkvi »pa izgubi hierarhija, obstoječa iz papeža, škofov in duhovnikov, ves pomen: ker ako je Kristus edini poglavar, mora vkazovati in vladati vernike le on. Teorija nevidne cerkve potisne cerkveno hierarhijo kot nepotrebno, kot nepostavno na stran ter spravi vernike v neposredno dotiko in občevanje z Jezusom Kristusom«. (RK IV, 5.) Vernike pa ne »vlada« le Kristus, temveč tudi Cerkev. Še več: Cerkev, duhovniki »nadomeščajo« Boga pred ljudstvom, nadomeščajo v dvojnem pomenu: duhovniki so na Zemlji in predstavljajo Boga, so na mestu Boga in **namesto** Boga, torej Bog-na-Zemlji. Kler je subjekt Cerkve, subjekt in temelj. Ali drugače: Cerkev=kler. Ker je kler=Cerkev.

Liberalizem pa je vztrajal na **razločevanju** med klerom in Cerkvijo kot občestvom vernikov oziroma med klerikalizmom in vero. Mahnič je z vzklikom nalil čistega vina tudi v tem vprašanju: »Kaker da bi katoliška cerkev kje drugje bivala nego v klerikalizmu, t.j. v papeži, škofih in duhovnih!« (RK VI, 30.) In to svojo definicijo še zaostri: »Da ločitev mej katolicizmom in klerikalizmom ni nič drugega nego past, ki so jo liberalci nastavili, da lovijo katoličane z besedo 'klerikalec' hoteč jih razvpiti za slepe sluge sovražnih duhovnov, je od masonov samih vže vradno pripoznano.« (Prav tam.)

Cerkev so njeni duhovni od najnižjega kaplana do papeža in »**oni edini so – sveta mati katoliška cerkev; izven teh oseb ne najdemo niti sence od tega, kar se zove mati cerkev**«. (RK IV, 4.) V principu je torej šlo za položaj, za »vladanje«, za oblast Cerkve kot institucije. Za oblast klera – ne za vernike, ne za njihovo poglobljeno vero, tudi verniki in njihova vera so v funkciji tako pojmovane Cerkve in njene oblasti.

Da je šlo za obrambo interesov cerkvene hierarhije, je najnatančneje opisal skoraj petdeset let kasneje dr. Janez Kraljič ob vprašanju, katera oblika je

³ Podoben problem je nastal z nastopom križarjev v dvajsetih letih prejšnjega stoletja. Križarji so tudi razglašali svobodno vero in neposredni odnos vernika do Boga. Tedaj je Edvard Kocbek prvič prišel v spor s Cerkvijo. (Glej mojo študijo *Eduard Kocbek in križarsko gibanje*, Obzorja Maribor, Maribor 1990.)

boljša, monarhija ali republika. Takole je zakoličil:

»Gre za teoretska razglabljanja političnega značaja, dokler ne zadenejo vprašanja interesov sv. Cerkve. Če pa nasprotniki pritirajo politiko do oltarja, takrat vprašanje neha biti teoretsko; ni več zasebno, marveč javno; takrat ima Cerkev pravico in dolžnost, da govori javno in obvezno za vse katoličane. **Dvomno preneha biti dvomno**, iz teoretskega okoliša preide v dejanskega; iz dejanskega v javnega. Iz navedenega sklepano, da si Cerkev prisvaja pravico v izvestnih okoliščinah veljavno odločati o političnih vprašanjih. Še s koliko večjo pravico torej odloča o narodnostnih, kulturnih in vzgojnih vprašanjih, kadar se pojavijo v istih okoliščinah.«⁴

Cerkev ima pravico in dolžnost **odločati** o vsem, če jo zadeva, če zadeva njene lastne interese. Vsa javna vprašanja – kaj in kdaj je kakšno vprašanje »javno«, odloča sama – so v njeni domeni: od gospodarstva, politike kot take, kulture do posameznih knjig, itd.⁵

Pravico do ločevanja vernikov na prave in ne prave (ljudi) je Cerkev utemeljevala z absolutno resnico, ki da jo ima po Božji volji svojih v svojih rokah, kajti »najvišje, absolutno bitje je Bog, zatorej je tudi ideja o Bogu, tj. verska ideja najviša. Kar je najvišje, je tudi absolutno eno«. (RK III, 266–267.) Ideja o Bogu in Bog sam naj bi bila eno-in-isto, brez znotraj-istovetnostne razlike. Ideja o Bogu naj bi bila dokaz za bivanje Boga.⁶ In Bog naj bi bil dokaz za resničnost ideje, ki jo zastopa Cerkev. Kdor veruje, veruje/verjame Cerkvi in obratno: kdor verjame Cerkvi, veruje. Kajti, to je aksiom: »Resnica, katero mi zagovarjamo, je sveta, kaker je svet nje izvor.« (RK V, 101.) Resnica, ki jo Mi zagovarjamo, je sveta, ker jo Mi zagovarjamo, saj Mi kot božji namestniki ne bi mogli zagovarjati nekaj, kar ne bi bilo božje. Merilo za resnico smo torej Mi kot nosilci katoliškega načela.

Katoliško načelo pa je načelo ene resnice, absolutne resnice, ki je pri Bogu oziroma Bog sam – toda ne brez Cerkve. Samo pri kleru je Resnica: »Prava, večna resnica je edino le tista, ko jo nas uči sv. mati katoliška cerkev, in vse, kar je s to resnico v nasprotju, ni resnično, kajti resnica je le ena«. (RK I, 503; poudarjeno v originalu!) Iz te perspektive je logično reči: »vse nam je dogmatika«, tako versko učenje kot interesi Cerkve, vse ima status absolutne, od Boga dane Resnice. Med božjo in cerkveno resnico je istovetnost – in to nerazporna istovetnost: znotraj-istovetnostna razlika med resnico klera in božjo resnico je prikrita, še več, samoumevno zanikana. **Merilo** resnice je Cerkev, kler, ali drugače: merilo Boga je človek, duhovnik. Resničnost njegove resnice se meri po mestu, ki ga zaseda v cerkveni hierarhiji: papež je nezmotljiv - ta zaključek in sam proglas papeža kot nezmotljivega je logična posledica na novo postavljenega odnosa človek-Bog: **človek** je priča in **garant** Boga. To je novoveška samopostavitev človeka kot subjekta. Med človekom in Bogom ni več primarna vez vera (s strani človeka) oziroma milost (s strani Boga), temveč (človekova, duhovnikova) ideja (o Bogu), tj. katoliška ideja. Tako je logično,

⁴ Dr. Janez Kraljič: *In dubiis libertas ...; Revija Katoliške akcije, l. I, Lj. 1940, str. 104 (poudarjeno v originalu!).*

⁵ *V tem smislu se je dr. Mahnič podrobno ukvarjal z vsemi velikani slovenskega duha 19. stoletja, posebej Stritarja, Gregorčiča (ki mu je povsem zagrenil življenje), Levstika, Tavčarja, itd.*

⁶ *Izjava samoumevno temelji na Descartesovem ontološkem dokazu za bivanje Boga, ki ga je »miniral« Kant – od tod izjemno Mahničovo nasprotovanje Kantu.*

da je »katoliška ideja (...) isto kot katoliška vera«. (RK II, 130). Vera je **reducirana** na idejo; širjenje vere pomeni širjenje katoliške ideje. Katoliška ideja pa je ideja širjenja njene posvetne moči.

Postavitev katoliške resnice kot Resnice, se pravi kot absolutne resnice (tudi v posvetnih zadevah) sama poraja razbitje sveta na pravi in lažni, na bistveni in navidezni, itd.: »Ako je v katolicizmu resnica, pomenja liberalizem isto kot laž. – Ako je v katolicizmu pravo kristjanstvo, pomenja liberalizem antikristjanstvo. – Ako je v katolicizmu Kristus, je v liberalizmu Antikrist.« (RK I, 138.) Izjava je principialne narave, kar pomeni: ne glede na to, ali so liberalci verni ali niso – oni so od Antikrista, ker oporekajo Cerkvi, da ima absolutno in v vsem prav. Zaradi prikrivanja znotraj-istovetnostne razlike je vse-eno: oporekanje cerkveni posvetni (nad)oblasti je napad na vero in Kristusa, nezmotljivost Cerkve v verskih zadevah je eo ipso nezmotljivost v posvetnih zadevah in njenih lastnih interesih, interesi Cerkve, tj. klera so **neposredno** božji interesi, priznanje božje avtoritete zahteva priznanje cerkvene avtoritete, ki se meri z brezpogojno pokorščino Cerkvi. Ker če odrekaš pokorščino Cerkvi, jo odrekaš neposredno Kristusu. Neizprosni »aut – aut« (RK III, 301.) vlada povsod.

Resnica je izenačena z lučjo, zmota ali laž s temo. Kar ni od Resnice, je od teme, od satana. »Otroci teme, katere dandanes imenujemo liberalce« (RK II, 24) se bojujejo z otroci luči: »boj med kraljestvom luči in teme« (RK III, 344) se odvija neusmiljeno. Ta boj poteka med večvrednim in manjvrednim človekom; liberallec je »kužljiv in »poguben«. (RK I, 458.) Je nekristjan, bolje rečeno: ne-katoličan, kar je glede na enačenje katoličan=človek oziroma **človek=katoličan**, isto kot ne-človek. Sovražnik. Izklican (zahtevan in opravičen) je bolj med **ljudmi** ene (svoje) skupnosti in ene vere.

Pravilnik ravnanja za ločevanja duhov

Napisan je pravi pravilnik o občevarju z liberalci:

»Edino sredstvo, ki človeka more čistega obvarovati liberalske herezije je: **Tankosrčna, rekel bi, skrupulozna opreznost, predno se ga okuži liberalna herezija.**«

Da se torej ne nalezeš »liberalne kuge, ravnaj po naslednjih pravilih: **»Ogibaj se občevarja z liberalci kakor kuge!«**

Če pa je že nujno, da imaš kakšen posel z njimi, »občuj ž njim, ako se smem tako izraziti, le – oficijalno, kakor zdravnik z okuženim človekom. – V to svrho ne bodi ž njim zaupen prijatelj; ne občuj ž njim familijarno; ne hodi jih obiskovat iz gole zabave, iz neke simpatije, tudi ne iz naklonjenosti, ki izvira iz narodnostnega čustva; ne hodi v njih hiše, društva, čitalnice. Sicer se nalezeš liberalizma kakor kuge tisti, ki je zašel v okuženo ozračje. (...) **Varuj se občevarja z liberalci, sicer ne bode imel tvoj narod nobene koristi od tebe.**« (RK V, 252-253, poudarjeno v originalu!)

Pa ne samo, da ne boš koristil svojemu narodu, samemu sebi boš škodoval, če boš občeval z liberalci: »Roke boš držal križem, mlade svoje moči bodeš pustil nerabljene sahneti. Brezcvetna, neplodna gnila ti bo mladost.« Vidimo, da so liberalci samoumevno izobčeni iz naroda. »Narod« so katoličani minus liberalci – kajti ne smemo spregledati, da so bili liberalci tudi večinoma verni ljudje.

»Ločitveni proces« je ločeval vernike, kristjane, katoličane na prave in nepravne *ljudi kot ljudi* – ne le kot katoličane, saj velja enačaj: **kato-ličan=človek** oziroma **človek=katoličan**. To je bil proces ločevanja Slovencev na desne in leve, na otroke luči in otroke teme. Ta proces je bil nameren in neprizanesljiv; metodologija tega ločevanja je bila izdelana do potankosti:

»Ne bodi z nobenim **liberalcem intimen prijatelj!** Sicer bo še potrjen v svoji zlobi.

Ne hvali liberalnih oseb! Sicer poreko, da hvališ njih nazore.

Ne veseli se zmag liberalcev! Sicer bodo tvoje veselje razlagali kot odobravanje svojih brezverskih principov.

Ne podpiraj podjetja, katero imajo liberalci v rokah. (...)

Ne bodi naročen na liberalne liste, tudi iz radovednosti ne. Kajti liberalci bi to izkoristili in rekli: naročen je, ker se ujema z našimi nazori! Isto tako bo o tebi tudi preprosto ljudstvo mislilo.

Ne bodi naročen na liberalne liste tudi zato, da ne bodeš z denarjem podpiral liberalne propagande, Kar ti je potreba, izveš o njih iz kat. listov.

Ne dopisuj v liberalne liste. Kajti liberalni vrednik bode tvoje dobre članke le kot zabelo porabil, da bodo njegove brezverske članke ljudje tem bolj brez skrbi požirali!

Ne voli nikdar liberalnega kandidata, naj bode sicer še tako umen in praktičen v posvetnih rečeh. (...)

Ne hvali liberalnih časopisov, knjig, tudi če je kaka drobtinica dobrega v njih. Kajti liberalci obrnejo tvojo hvalo tudi na vse slabo, ki je v njih.

Ne se vdeleževati liberalnih slavnosti, banketov, zabav, veselic, predstav, tudi ne iz gole radovednosti ali raztresenja. Sicer liberalci bodo razlagali tvojo navzočnost za odobravanje svojih namerov.

Nikdar se ne tako vesti, da bi liberalci vtegnili te smatrati za svojega pristaša, ali vsaj za moža, ki jih ne obsojaš. Barvo pokazati! Sicer bodo to izkoristili za svoje nazore rekoč: glejte, tudi ta je z nami! Torej naši nazori ne morejo biti tako protikatoliški! To bi si morali zapomniti posebno – duhovniki in sicer čim ugledniši so. Čim ugledniši so, tem več ljudij vlečejo za sabo.

Ne obsojaj katoliških bistveno dobrih pisateljev zaradi enega majhnega pogrška, kakor ne hvali liberalnih bistveno slabih zaradi ene drobtinice dobrega!

Ne zamolčuj, ko te kdo vpraša, kaj je liberalizem, katere knjige, časopisi so liberalni, katera oseba je pristaš liberalne sekte!

Liberalizem je herezija. Ljubezen do bližnjega tirja, da v tem nevednega v šoli, v cerkvi, v spovednici podučimo!« (RK V, 254–255; poudarjeno v originalu!)

O »ljubezni do bližnjega«, ki terja, da smo proti liberalcem, da jih sovražimo, bo še kasneje tekla beseda.

Naj opozorimo, kar je razvidno tudi iz citiranega pravilnika o obnašanju »pravih katoličanov« do liberalcev, da je bila glavna ost ločitvenega procesa usmerjena na katoliški liberalizem ali liberalni katolicizem, se pravi na liberal-

nejše vernike. Šlo je za injiciranje sovraštva do sovornikov. Za Cerkev je katoliški liberalizem oziroma liberalni katolicizem tako in tako »vse eno«, kajti to naj bi bila »neka spojba, zveza katoliških principov z liberalnimi«. (RK I, 26.) To dvoje pa je absolutno nespeljivo. Iz načelnega razloge in zaradi načela, principa, ki je popolna zmaga celote Resnice, zmaga luči, Cerkev nad temo, satanom: »To celoto rušijo liberalni katoličani, ki skušajo katoliško resnico spojiti z liberalizmom, luč s temo, Boga s hudičem.« Zakaj? Kako? »Katoliški liberalizem krha katoliško orožje, vlenoblja duhove; uči zaničevati boj za sveto stvar, zaničevati tisto vojsko, katero je Kristus prinesel na svet.« (RK IV, 259.) To so »poštimovci« (RK IV, 260), ki popravljajo katoliško načelnost, in ki hočejo »okrhati katoliške meče«. (Prav tam.) Sveta stvar pa so »koristi Cerkev«. Kdor jim oporeka ali v to le dvomi, je že na strani sovražnikov.

Lažje je celo s čistimi liberalci: »Liberalci je očiten sovražnik, kateri nosi vže na čelu vtisnjen znak brezverstva.« (RK IV, 257.) Teže pa je z liberalnim katoličanom ali katoliškim liberalcem, ki so verniki. Pa prav njih je treba izobčiti iz naroda kot občestva po načelu: »Kdor ni z nami, je proti nam!«

Prevrednotenje vrednot

Za utemeljitev takega boja zoper sonarodnjake, še več, zoper brate-po-veri, je bilo potrebno prevrednotiti temeljne postavke kristjanstva, predvsem pojmovanje krščanske ljubezni, ljubezni do bližnjega, v povezavi z ljubeznijo pa je šlo za *prevrednotenje* pojmovanja naroda, *sprave*, *domovine* in *vesti*.

a) Krščanska ljubezen

S kakšnim orožjem nastopa katoliški liberalizem, da je tako uspešen? Odgovor: »Katoliški liberalizem sploh ima le eno orožje, s katerim se bojuje, s katerim zmaga vse – to je krščanska ljubezen. S to vse posladkori, s to puščice leteče odvraca, s to polomlja najtrše rogove. **Zato je veri** neizmerno škodljiv, poguben vsem **odločnim** zagovornikom **katoliškega načela**.« (RK 4, 259; poudarjeno v originalu!) Cerkvi celo krvavo preganjanje v preteklosti ne škodi tako kot liberalci, kajti »kri mučeniška je seme kristjanov«. (Prav tam.) Ne, to kar Cerkvi bolj škodi, »je skazovanje tiste bedaste **krščanske** ljubezni, katere nič krščanskega nima nego ime«. (Prav tam.) Krščanska ljubezen do bližnjega je po prevrednotenju »bedasta krščanska ljubezen«.

Kakšna je potemtakem prava krščanska ljubezen? »Ljubezen izhaja iz volje, in se po volji dejstvuje.« (RK II, 4.) Po svoji volji se odločimo za popolno poslušnost Cerkvi in s tem izkazujemo svojo **pravo** vero. To pomeni, da je »vera podlaga in početni pogoj krščanske ljubezni«. Seveda moramo vero razumeti primerno tej ideologiji; ne gre namreč za verovanje kot tako – saj so bili liberalci, še posebej pa liberalni katoliki – tudi verni. Da je nekdo »veren«, mu Cerkev prizna, če ji je povsem poslušen, kakor sledi iz naslednje izjave. »Vera katoliška je cela ali je pa sploh ni, kaker resnica in Bog; ona izključuje nevero tako popolnoma, da ni absolutno ničesar, kar bi obe edinilo, posrejevalo.« (RK II, 5–6.) Vera nevero res izključuje, to je logično, – ali pa to pomeni, da med vernim in nevernim človekom ne sme biti nobene zveze, nobenega odnosa, sobivanja? Ali je kriterij vere, vernosti res absolutna **poslušnost**

Cerkvi? Zunaj vere, ki je izenačena s Cerkvijo kot institucijo, naj ne bi bilo absolutno ničesar – razen hudiča. Problem je seveda v tem, da ne gre zgolj za »ideje«, ampak za žive ljudi, ko se nekega dne ta obrazec dotakne njihovega čela. Kajti, »ideje, tudi katoliške, se ne bojujejo same, ampak le po osebah«. (RK IV, 263.) Vse to govorjenje o idejah in načelih je govorjenje o ljudeh in o tem, kako ravnati z njimi, če nimajo pravih idej!

Ljubezen, ki izhaja iz volje in se po volji udejestuje, pomeni, da ni sama temelj in smisel, ampak ju ima zunaj sebe, v *veri*. To pomeni: »Vera sicer lahko stoji brez krščanske ljubezni, a ta se brez vere ne da niti misliti, kaker ne bi bila brez temelja.« (RK II, 5–6.) Lahko veruješ, ne da bi ljubil bližnjika, ne moreš pa ljubiti bližnjika, ne da bi veroval, se pravi, ne da bi bil *pravi* katoličan, tj. povsem Cerkvi poslušen. Če ne veruješ v tem smislu, preprosto nimaš v sebi ljubezni, ne ljubiš.

Iz zadnjih citiranih misli je razvidno, da je pojmovanje resnice kot absolutne ideje tisto, kar *ipso facto* postavi temelj za **principialno sektaštvo** med ljudmi. Po tej temeljni postavitvi se **sovraštvo** lahko samo še širi in pogloblja, saj v »framasonski rog ljubezni, strpnosti itd. trobijo dandanes vsi liberalci po svetu«, trdi Mahnič. (RK II, 142.) Sklicevanje na krščansko ljubezen in prakticiranje strpnosti do sočloveka, sodržavljana, je framasonstvo.

Tako postavljena ljubezen pripelje do absurda: Liberalci, ki se v svojem spravljenem obnašanju do drugačen mislečih sklicujejo na krščansko ljubezen, so Antikristi! »Antikristi ste tedaj tudi liberalci, kateri nam oznanjujete ljubezen brez vere!« (RK III, 221) Pri tem naj opozorimo, da ni šlo za oznanjanje ljubezni brez vere ali proti veri, ampak za vprašanje primata ljubezni (tolerance) v tem smislu, da ljudi različnih nazorov ni treba sovražiti in izključevati iz družbe. Zato so bili liberalni katoliki cerkvenemu ekskluzivizmu, ki je *hotel ločitev duhov*, res nevarni ali vsaj sila neprijetni: »Kaderkoli se resnica pokaže na obzorju, razgrnejo pred nami širok plašč svoje ljubezni, da ni moč nikdar videti čiste, neskalgene resnice.« (RK IV, 195.) »Neskalgene resnice«, tj. »resnice katoliške«, tj. absolutne resnice, ki je pogoj oblasti Cerkve same. Tako se katoliška resnica in krščanska (morda bi bilo bolje reči kristjanska) ljubezen razhajata.

»Boj z liberalci bil nam je igrača - poudari dr. Mahnič – a naši pravi sovragi (...), s katerimi se nam bo s trikrat večjo vstrajnostjo, previdnostjo in požrtvovalnostjo bojevati, so naši gospodje katoliški liberalci.« Pravi, največji nasprotniki, sovražniki, **sovragi**, »zarjaveli grešniki« (RK IV, 264) so naši bratje-po-veri. Ker niso povsem z nami, smo proti njim, ker niso povsem z nami, so proti nam. Katoliški liberalci so »polmiš-poltič«, so »katoliško-liberalni polovičarji« (RK IV, 265), katerim se more posrečiti, česar niso zmogli liberalci sami: »vstaviti prost razvoj katoliške ideje na Slovenskem«. (Prav tam.)

Prišli smo do pravega sovražnika, do pravega mesta, kjer se mora začeti delovanje po logiki »ločitve duhov«. To, kar se nam zdi tako usodno za nadaljnje bivanje slovenskega naroda, ponovimo še enkrat: Ko gre za ločevanje duhov, gre – vsaj v začetku – za ločevanje med samimi kristjani, celo katoliki, saj so se vsi imeli za kristjane, za pripadnike katoliške cerkve. Vendar pa niso vsi – v skladu s sekularizacijo – mogli pristati na absolutno oblast Cerkve in na njen ekskluzivizem, ki se je izključeval z njihovo težnjo po večji prostosti duha.

Krščanska ljubezen, kakor so jo oznanjali in živeli liberalni katoliki, je ekskluzivizem Cerkve res zadevala v srčiko: »Liberalni katoličani delajo brezploden vsak trud, vsako zmagο. Komaj so katoliški borilci dosegli kaj vspeha, komaj so se sovražne čete osramočene jele vmikati, kar jim oni zastopijo pot zarotuje jih v imenu Kristusovih ran, v imenu ljubezni, naj pač nesrečnežev dalje ne preganjajo, naj jih ne ponižujejo, saj dobri stvari je vže tako zmaga zagotovljena od Boga! Ko bi se imel narediti zadnji korak, ko bi se zmagi dobre stvari imela postaviti krona – glejte hudiča v angeljevi podobi! – on je vedno pripravljen v imenu svojega lažnjivega krščanstva podati rešivno roko sovragu Božjemu!« (RK VI, 157-158)⁷ Kdor se sklicuje na krščansko ljubezen in usmiljenje, zganja lažno krščanstvo. Kdor iz krščanske ljubezni ne pristane na popolno ponižanje nasprotnika ali celo na njegovo uničenje, ta je sovražnik krščanstva=Cerkve. Kajti nasprotniki niso le nasprotniki Cerkve, so »sovragi Božji«. Njihova človeška manjvrednost naj bi bila tako metafizično utemeljena.

»Krščanska ljubezen je le ena iz rastlin, ki poganjajo iz **krščanske vere**; kdor poslednje ne izpoznava, je njegova krščanska ljubezen navidezna, ničeva«. (RK VI, 158; poudarjeno v originalu!) Krščanska ljubezen ni nekaj brezpogojnega, ki naj bi je bili deležni vsi ljudje, ali vsaj vsi verniki, kristjani. Krščanska *ljubezen* kot **veselo oznanilo** je le ena rastlina, veliko večja, tj. temeljnješa je vera oziroma njeno posebljenje, Cerkev.

Za tako ljubezen je prej ali slej nujno vprašanje: »**kdo je ta**, na katerem se mora dejansko skazovati naša ljubezen«. (RK II, 149; poudarjeno v originalu!) Sektaštvo je že implicirano v tako zastavljenem vprašanju samem, ob tako zastavljeni ljubezni: ni (prava) ljubezen tista, ki zajema vse ljudi, ampak je prava taka/tista, ki izbira in zametuje, izbere ene, druge zavrže. Katoliška ljubezen mahničevskega tipa je sektaška iz principa. Princip, kriterij, načelo pa je pristajanje na Cerkev in njene zahteve. Vprašanje, *kdo je tisti* ... namreč ni zgolj praktično, temveč načelno, »je **načelnostno**«. Če je načelnostno, je od odgovora nanj odvisno naše ravnanje: »In le po tem, kaker odgovorimo nanje, se določuje naša ljubezen, da jo izvršimo. **Pο načelih se spreminja ljubezen!**« (Prav tam; poudarjeno v originalu!) To pomeni: ne ljubiš, ker pač ljubiš, bližnjika ne ljubiš, ker je tak, kakršen pač je, temveč ga ljubiš glede na njegova (lahko spremenljiva) načela. Ljubiš ga, ker ti (Cerkvi) koristi. Dokler je z Nami, ga ljubimo, če spremeni svoje stališča, ga ne ljubimo več. Ga zavržemo. Ga sovražimo. Ljubezen tako ni **ljubezen**, ampak utilitarni kriterij **ločevanja**.

Kakšna pa naj bi bila krščanska ljubezen, da bi bila za katolištvo *prava*?

»Krščanska ljubezen **ne le, da ne prepoveduje, ampak vkazuje**, da se **odločno** vstavimo onemu, ki trdovratno sam neče priznati vere za največje dobro, ki jo drzno hoče vkrasti svojemu **bližnjemu**, ki vporoznanjuje proti **Bogu**.« (RK IV, 386; poudarjeno v originalu!)

Se pravi: krščanska ljubezen ti ne narekuje, da živiš v miru z drugimi, ampak nasprotno, **ukazuje** ti, da se bojuješ s tistimi, ki trdovratno noče priznati, da je entiteta vera=Cerkve največje dobro. Ni torej primarna ljubezen do

⁷ Nekaj podobnega je doživljala Slovenska demokratična zveza še posebej po osamosvojitvi Slovenije. SDZ je hotela biti sredinska stranka in je imela v svojem programu spravo – s tem pa je preprečevala »popolno zmago« radikalnih desničarjev znotraj Demosa in same SDZ nad sovražnikom – komunisti – oziroma njihov popolni poraz, se pravi politično in družbeno izolacijo in človeško ponižanje. Seveda je tak očitek veljal le ti. levemu dela SDZ.

bližnika,⁸ temveč vera, se pravi poosebljenje vere – Cerkev. Liberalci naj bi menili, da mora krščanska ljubezen »obsegaati vse in sicer z **jednako** gorečnostjo«. Toda kdor bi rekel »ljubiti vse«, bi pozabil, da Bog ni vse: »Poleg njega je tudi – hudič.« (RK IV, 386; poudarjeno v originalu!) »Hudič« ni le metafizično zlo, temveč poosebljeno zlo v človeka=sovražnika. Potemtakem ljubiti sovražnikov ni dovoljeno!⁹

Še več: »**največja katoliška odločnost, nestrpnost je največja katoliška ljubezen**«. Trdimo, da »**dandanes je zaradi tega tako malo odločnih, nestrpnih, ker jih je malo, koji bi v resnici ljubili**«. ¹⁰

In tako smo prišli do rezultata »ločitvenega procesa«, do nujne nestrpnosti do sovražnika, ki je sovrag. Pravilno ljubijo tisti, ki so odločni in nestrpni do drugače mislečih. To je principialno tako! Ne ljubiti »kakerkoli, ampak ljubiti, kaker Bog hoče«. (RK IV, 386) Take »ljubezni« naj ne bi zahtevala Cerkev, ampak sam Bog! Spet je Bog »kriv« za početje človeka (klera), za njegovo človeško nesposobnost in nepripravljenost na strpnost in ljubezen do sočloveka.

Kdor bi učil vero, da je treba vse ljubiti, naj bi zameglil **razliko** med Bogom in hudičem. Tako razumevanje se morda zdi čudno, vendar je logično znotraj te ideologije: katoliški liberalci in vsi, ki niso z nami, s Cerkvijo, so - hudiči. Hudiča ne smeš ljubiti. **Katoliška** ljubezen torej - paradoksalno - ukazuje, da svoje sovražnike sovražimo. Tisto o nastavitvi drugega lica, če si jo že dobil po prvem, se je že pozabilo

b) Narod in domovina

Razkol je totalen: »**mej katoliško resnico in liberalizmom ni sprave, ni miru! Non possumus!**« (RK I, 30; poudarjeno v originalu!) Med »pravimi katoliki« in liberalci ali liberalnimi katoliki ni sprave, ni miru!

To je samoumevno že na ravni naslovov člankov v Rimskem katoliku, npr.: »**Kako je tudi vernim Slovcem nemogoče skupno za narod delovati z brezverci – tudi slovenskimi!**« (RK II, 145; poudarjeno v originalu!) Kdaj pa se je kdo znašel na strani brezvercev, ni odločil sam, temveč Cerkev – saj je tudi liberalne **katoličane**, se pravi verne ljudi, izganjala kot brezverce in hudiče iz občestva vernikov.

Odnos med vero in ljubeznijo ter narodom, se v tej optiki glasi takole:

»Zatorej je pa po vsem nemogoče, da bi združeno ljubili narod in mu služili tisti, katerih nazori o Bogu, o človeku, katerih verska načela si nasprotujejo ali celo izključujejo. Nemogoče, da bi verni katoličani z liberalci sveto

⁸ Tako so križarji pojmovali ljubezen: za njih je bila ljubezen do bližnjika način ljubezni do Boga; ko ljubimo bližnjika, (že) ljubimo Boga.

⁹ Ta ideologija mimogrede spregleda, da zanika sam svoj temelj: Bog je vse, je vse-mogočen, saj naj bi bil premagal Zlo (Satana) samo.

¹⁰ Pod naslovom Raznoterosti je podpisani »Antiliberalce« citiral to slovenskemu katolištvu všečno misel D. Felixa Sarda y Salvanya. (Glej RK IV, 387; poudarjeno v originalu!)

¹¹ Podobno – z isto logiko, a seveda ne v enakih okoliščinah – je radikalno (desni) del Demosa odklanjal sodelovanje s takratno levico (ZSMS, prenovitelji in socialisti) pri osamosvojitvenih aktivnostih, delno zaradi nezaupanja delno zaradi »osamosvojitvenega kapitala«. In gledano z druge strani: tedanja opozicija je z največjim nezaupanjem spremljala prav vse aktivnosti Demosa, tudi osamosvojitvene. Potreben je bil največji napor, da je prišlo, »tik pred zdajci«, do tolikšne spravljalivosti, da smo zmogli skupni nastop in dejanja (levice in desnice) za osamosvojitve Slovenije.

služili sveti domovini.« (RK II, 149.)¹¹ Povedano pomeni: tako razbiti smo, katoličani in liberalci – in po logiki *ločitve duhov moramo* biti – da niti za lastno domovino ne moremo delati skupaj! Nimamo vsi ene domovine; nismo vsi tukaj, na tej zemlji, v tej kulturi *doma*. – Zakaj? Ker naša prava domovina ni tukaj, na Zemlji, temveč v nebesih; nebesa pa niso za vsakogar. Zato liberalci nimajo – tudi ne smejo imeti – (naše) zemske domovine! »Sveta« domovina je liberalcev očiščena »domovina«. »Domovina« so samo slovenski (Cerkvi poslušni) katoliki.

Sektaška vsebina »domovine« je razvidna tudi iz naslednjega zapisa:

»Slovinci, ako smo res katoliški, ako smo pravi rodoljubi, ne smemo mirovati, dokler ne priženemo naših liberalcev do te alternative: ali naj se brezpogojno podvržejo katoliški ideji ali pa naj javno prestopijo v tabor liberalnih Nemcev in Židov, kamor se vže zatekajo njih bratje po duhu – Mladočehi. Katoliško Slovenijo pa naj pustijo nam: **naša** je!« (RK I, 466; podčrtano v originalu!)

Če je domovina *naša*, ni »njihova«. Nimamo skupne domovine, ker je »oni« sploh nimajo. Liberalcem se tako odreka izvirna pravica vsakogar do domovine, se pravi pravica do tega, da bi legitimno, kot ljudje s svojimi prepričanji bivali v lastni domovini. »Oni« so Ne-slovinci, slabši kot Nemci, enaki Židom, ki so tudi brez domovine. In to ne le v empiričnem smislu, temveč principialno: oni so sovražniki (Boga).

Kakšna je torej katoliška ljubezen? »Kaj tedaj ostane katoličanom? Ločiti se od liberalcev. In to iz ljubezni do tiste domovine, kateri ne morejo v zvezi z liberalci služiti.« *Tista domovina* so katoliki minus liberalci minus katoliški liberalci, »tista« domovina je torej *katolištvo*, Cerkev. »Cerkev« pa je kler kot tak, ki obvladuje - ki ga brezpogojno posluša – »narod«.

Iz ljubezni do domovine se loči od so-narodnjakov!

Kakšna sreča, da smo se končno začeli ločevati! »Srečni Slovenci, da ste se začeli ločiti in odcepljati od liberalcev! Le odcepite se popolnoma, da liberalni hlod odpade od slovenskega drevesa; naj se posuši, potem vrzite ga v ogenj!« (RK I 589.) Živo, *slovensko drevo* je katolištvo, liberalstvo je suhi hlod, ki ga je treba brez obžalovanja odžagati in sežgati.¹²

Vprašanje sprave

In kako je potem s spravo?

Stvar je preprosta: »Komur ljubo, naj se še dalje ziblje v sladkih sanjah, da mu bo mir in sprava z liberalci prinesla zlato Slovenijo ... Nam pa naj ne zame-ri, ako nočemo z njim deliti takih sanj ...«. (RK II, 4.) S tistimi, ki sanjajo, da bi liberalci in »pravi katoličani« lahko kaj skupaj naredili za svojo domovino, ni mogoče **skupaj** niti sanjati, deliti svojih sanj, kaj šele delovati! »Ne, mi bomo **nad vse** visoko držali zastavo katoliškega načela. Kdor hoče v to priseči, mu podajamo roke v spravo, v skupno delovanje. Na podlagi katoliškega načela se

¹² »Kdor danes ostaja še izven Osvobodilne fronte, ta je suha veja na narodnem telesu.« (Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, IZDG, Ljubljana 1962, str. 66.) Logika je ista: Kdor ni z nami, je proti nam, ni član svoje skupnosti, svoje domovine, je iz nje izvržen oziroma se sam izključil iz nje: »Kdor pa kakor koli deluje proti Osvobodilni fronti in njeni enotnosti – ta je samega sebe izločil iz narodne skupnosti in bo nekoč še polagal račun pred narodom.« (Prav tam.) To je mahničevska logika v levi varianti.

hočemo objeti, ljubiti. Kdor tega načela ne priznava, ne išči zveze z nami, on je naš nasprotnik.« (Prav tam.) »Sprava« je v tem kontekstu sprava-podolocenimi-pogoji. Ta pogoj je pristajanje na nerazporno istovetnost krščanstvo=katolištvo=slovenstvo, kar je ideološka podlaga (želene) cerkvene nadoblasti. Preprosto rečeno: pristati moraš na naše zahteve, potem se bomo »spravili« s teboj! Sprava tako ni voljno sožitje vseh ne glede na vse razlike oziroma kljub vsej medsebojni ideološki in vsakršni **razlikovanosti** ljudi, ampak je **razločevalni princip**. To je principialno sektaštvo, načelnostno; katolištvo ne more brez načelnega razkola: »Toda brez načelnostnega razkola ne more biti.« (RK IV, 210.) Torej sprave ne more biti. (Načelnostni) *razkol* in sprava se načelno in praktično **izključujeta**. Temeljna naj bi bila razlika med ljudmi, **razkol**, ne pa so-pripadnost slovenstvu, se pravi identiteta različnosti.

Lahko bi prišlo do sprave, če bi bili vsi »kaker nekdanj, edini tudi v načelnem naziranju, ako bi bili vsi enega duha v veri«. (Prav tam.) *Sprava* je tukaj razumljena kot **poenotenje** na nekem brezpogojnem načelu, recimo če bi se vsi strinjali s cerkveno nadoblastjo. Takšna »sprava« pa nima s spravo kot spravo nobene zveze, ji je prav nasprotna; postavlja ji pogoje, umerja jo po neki *ideji* sprave – enako, kakor je bilo z idejo domovine, kar sledi iz naslednje misli: »Mi hočemo sveto, nesebično služiti sveti domovini. Zatorej ji hočemo v prvi vrsti braniti, kar ima najsvetejšega – katoliško vero! (RK III, 1) Domovina je sicer »sveta«, toda najsvetejše, tabernakelj je katoliška vera, katere poosebljenje je Cerkev. Tisti služi (naši!) domovini, ki brani katoliške vero, ki je bistvo naroda. Ni bistvo naroda so-pripadnost vseh njegovih ljudi s skupnim jezikom, kulturo, s skupno zgodovino, ampak krščanska vera. (Ki je sicer značilna za vrsto narodov!) In to ne vera kot čisto, »golo« verovanje, temveč poslušnost predstavnikom vere, Cerkvi. Zato se postavlja vprašanje, kaj je dejansko najsvetejše? »Najvišje, najsvetejše koristi – verske«. (RK VI, 21; poudčrtano v originalu!) Verske koristi pa artikulira in določa Cerkev, gre torej za cerkvene koristi. Le-te so prve, najsvetejše, čemur je treba podrediti vse drugo. Bistvo naroda se potem takem meri po koristih Cerkve

Kriterij človeške bližine je tukaj ideološki, politična pripadnost je temeljnija od narodnostne ali sočloveške. To naj bi veljalo enako za liberalce kot za klerikalce, kakor je povedal dr. Mahnič:

»Seveda ravno tako – ni nas sram izpovedati – so tudi nam sorodniši in ljubši **katoliški** Nemci nego liberalni Slovenci.« (RK VIII, 4-5; poudarjeno v originalu!)

»Sorodnost« ni več vezana na – rod ali narod, »preskočila« je v ideološko »sorodnost«: ljubši so nam Nemci, kakor ljudje našega rodu, a drugačnega pričanja. – Počasi se izrisuje logika medvojnega spopada med Slovenci.

Namesto narodnostnega ali krvnega sorodstva vpelje dr. Mahnič ideološko sintagmo »verski bratje«. (RK VI, 23.) In pravi, če bi med avstrijskimi narodi prenehala »narodnostna nezaupnost«, bi bilo mogoče ustanoviti »enoten katoliški centrum« – ne glede na narodnostno pripadnost – za boj proti liberalizmu, za kar si je Mahnič izrecno prizadeval. In pravi, da bi bilo zato dobro, da bi naši »verski bratje« dali v svoj program »narodno enakopravnost«. Ker če se to ne zgodi, »bo še dalje trajala mej nami mržnja in nezaupnost, naši liberalci pa bodo imeli povod očitati nam, da izdajamo v imenu vere Nemcem slovensko narodnost«. Če pa bi naši *verski bratje* dali narodno enakopravnost v svoj program?

»Ako se pa to zgodi, ako se nam v obrambo narodne individualnosti obljubi pomoč, **potem, bratje**, Nemci ali kateri koli ste, dobite v nas odločne, navdušene zaveznike, ki pojdejo z vami v ogenj za najsvetejša načela naše svete vere, potem ste nam bližji, ste nam ljubši, nego slovenski liberalci, ki z nami nimajo nič skupnega, nego mrtvo govorico, ker z vami nas bo vezalo načelo, z vami edinil duh Kristusov!« (RK VI, 23–24; poudarjeno v originalu!.)

Razdor, ki ga je izkliceval in udejanjal dr. Mahnič, je šele čez petdeset let postal meso in kri. Krvavo sodelovanje desnice z okupatorjem med vojno torej ni bilo nekaj naključnega, **vzrok** zanj tudi ni bilo revolucionarno nasilje¹³ – zraslo je iz lastnih korenin (slovenskega) katolištva in njegovega ekskluzivizma. - Le da okupator v svojem programu ni imel »narodne enakopravnosti«.

Kjer je nekaj »najsvetejše«, je vse drugo drugotno, nekaj manj-vrednega ali celo mrtvega, kakor je bilo rečeno za slovensko govorico, za slovenski jezik kot sicer temeljno narodnostno določilo. Zakaj »mrtva govorica«? Živa govorica je govorica najsvetejšega, govorica vere – ne glede na to, v kakšnem (naravnem) oziroma v katerem jeziku dejansko teče beseda. Kjer je vera bistvo, je jezik lahko samo (njena) »senca«. (RK VIII, 294.)

Boj za verske koristi, namreč »zatreti liberalizem ter katoliškim idejam pripomoči do zmage v vseh strokah javnega življenja«, je **sveta stvar**: »Posvetiti moramo sveti stvari svoje moči ter **organizovati se v najširšem pomenu besede**.« (RK III,4–5; poudarjeno v originalu!) Naš cilj sam, naš smoter je vzvišen, »je svet«. (RK III, 6.)

Mahniču gredo najbolj na živce »spravljivci«, »tisti zmerni, spravljivi Slovenci« – kakor jih posmehljivo imenuje – ki jim nikoli ni dovolj previdnosti, da ne bi kršili zapovedi krščanske ljubezni. Tem »apostolom miru in sprave« ni jasno, da se »načelnostna različnost« po lastni logiki vedno bolj »zaostruje in širi se vedno bolj v prepad, ki nespravljivo ločuje« obe strani. Oboje kristjane. Ta ločitev pelje v katastrofo. In to brez obžalovanja! »V tem boji gre tedaj za življenje in smrt mej katoličani in liberalci.« (RK II, 1–2.) **Za življenje in smrt!** Bolje: rečeno: Za življenje ali smrt.

Zato je vsak časopis in vsakdo, ki bi hotel razpeti »čez brezdno, ki loči liberalce in katoličane slovenske noči, most, most sprave« že vnaprej obsojen na neuspeh, pa četudi si še tako prizadeva, da »ako leti katera puščica s te strani na ono stran, jo skušajo že v zraku vloviti, nič ne de, če se jim zarije v lastno meso«. (RK III, 219–220.)

»Mostograditelji« požanjejo največ strelc z obeh strani in največ posmeha. So kot Don Kihot »slovenske noči«, kajti kdor »v imenu sprave ostane v sredi mej obema bojiščema, napada sveto ime Božje; kdor omahuje v imenu ljubezni, zasramuje, onečašča svojo domovino«. (RK IV, 260) Kdor se zavzema za spravo, je zoper Boga: »Aut – aut!« Kdor v imenu ljubezni do bližnjega omahuje in torej ne udari sovraga z vso silo, ta onečašča domovino, seveda katoliško, »našo« domovino, ki ni njihova ...

»Aut – aut«, ki na podlagi verske ali interesne pripadnosti ločuje ljudi, ni mogoče utemeljiti drugače kakor ideološko. In prav zato, ker je ni mogoče ute-

¹³ *Revolucionarno nasilje, ki se je še posebej razmahnilo od spomladi leta 1942 na »osvobojenem ozemlju«, je dalo povod za aktivno kolaboracijo desnice oziroma Cerkve z okupatorji in »pomasovljenje bele garde«.*

meljiti kot **naravne** delitve ljudi, se ločitveni proces prej ali slej ustavi, »utemelji« rasistično: zadnji »dokaz«, da je s kom kaj narobe, da so njegove misli, pričanja napačna, je pač njegova **neustrezna** kri.

Antisemitizem logično izhaja iz ekskluzivizma katoliške ideologije: na Judu, na sovražniku se utemeljuje celotna zgradba te ideologije. Tako Mahnič samoumevno pove:

»Antisemitizem nam je neobhodno potreben; in tu mi vsi, ki krščansko in avstrijsko mislimo, podajamo **antisemitom** roko v prijateljsko zvezo: naj vstrajno, naj krepko nadaljujejo vojsko proti židovstvu.« (RK VIII, 340; poudarjeno v originalu!)

Vsaka radikalna izključljivost mora nujno, v imenu lastnega samoutemeljevanja imeti svojega »žida«. »Žid« bistveno spada h katolištvu, kakor tudi k Mahničevemu sektaštvu na verski podlagi. Tako Mahniča veseli »konečna zmaga antisemitov na Dunaji«. (RK VIII, 295.) Z zadoščenjem gleda na »antisemitsko, socialno-politiško gibanje« v »konservativnih protestantskih krogih« (RK VIII, 297.) – čeprav so seveda protestanti sami razkolniki, »Židje« pa le niso!

V boju zoper Jude je vsakdo primeren za zaveznika: »Z veseljem pozdravljamo prve napore krščanskih bratov na Nemškem. Kedorkoli se z nami zaveže na boj proti židovskemu socializmu, mu radi sežemo v roko, s tako stranko bo tudi nemškim katoličanom mogoče složno nastopati proti socialni demokraciji.« (RK VIII, 298.)¹⁴ - Tudi tu se je Mahniču zapisala prihodnost, ki je nastopila čez petdeset let. Vse predpostavke državljanskega spopada med vojno pa so bile postavljene konec 19. stoletja, v Rimskem katoliku.¹⁵

Vse Mahničevo prizadevanje je bilo pravzaprav prizadevanje proti spravi. Kot najvišja vrednota medsebojnega občevanja sonarodnjakov in sovornikov je bila postavljena ekskluzivna logika: »Kdor ni s cerkvijo, je zoper njo.« (RK VI, Priloga, 31.) Nasprotnik Cerkve ni le nasprotnik, temveč sovražnik in to ne le sovražnik Cerkve, temveč »sovražnik Božji«. (RK VI, 443.) Boj zoper božjega sovražnika torej ni le legitimen, temveč je nadnaravno, metafizično utemeljen. Cerkev pa ni več glasnica ljubezni do bližnjega, »Cerkev Kristusova je cerkev vojskujoča.« (RK VI, 440.)

Za dogajanje med vojno samo pa je pomembno vzeti v obravnavo še Mahničevo pojmovanje naroda. Mahnič je narod pojmoval kot cerkveno dedno pravico, kar sledi iz naslednje izjave: »Ti pa nevesta Kristusova! Stopaj neomahljivo po poti zmage, dokler si popolnoma ne vpokoriš narodov, katere ti je Bog dal v dediščino!« (RK VII, 303.) »Dediščina«, to je lastnina, ki jo dobiš, ki ti je dana zastoj. Seveda načelno je tako, dejansko si jo moraš, nevesto Kristusovo, šele pokoriti, jo iztrgati sovragu.

Temeljna Mahničeva opredelitev slovenskega naroda se glasi: »Katoličani smo, to je naše ime, **potem** smo Slovenci, to je naš priimek.« (RK III, 2; poudarjeno v originalu!) Ime, osebno ime, se pravi tisto ime, ki nas individualizira, da smo, kdor smo – je »katoličani«, priimek pa »Slovenci«. Toda kato-

¹⁴ *Náš, slovenski antisemitizem je eskaliral med vojno, ko je govoril predusem skoz usta generala Rupnika. Marsikdo bi na to najraje pozabil ali opravičil, češ da je bilo to govorjenje pač davek okupatorju. Vendar je – kot je razvidno iz navedenih Mahničevih misli – tudi pri nas izšel iz katolištva oz. iz katoliškega ekskluzivizma – enako kakor je nemški izšel iz »poganske«, tj. sekularizirane religije (ideologije) Nadčloveka.*

¹⁵ *Gre seveda za ideološke predpostavke ravnanja desnice.*

ličani so tudi drugi narodi ... Dejansko je za katoliško ideologijo narod nekaj akcidentalnega, naključnega, bistvo pa je vera, katolištvo. Tej zastavitvi bistva naroda primerno je Cerkev med vojno vztrajala na tem, da je treba narodu ohraniti vero, torej je bil zanjo primaren boj zoper komunizem, ki je vero ogrožal – narod sam se bo pa že ohranil ... Naj le opozorimo, da ni šlo za vero kot tako, ampak za vero po cerkvenih kriterijih/koristih; namen Cerkve je prej ko slej: »čisto ohraniti Slovencem katoliško vero«. (RK III, 2.) Čisto – to pomeni očiščeno vsakega liberalizma, vsake neposlušnosti s strani vernikov in nevernikov. Kdor nima »čiste vere«, ni Slovenec.

Glede na **enačenje** vere in Cerkve oziroma Cerkve in klera je šlo vedno, tudi med vojno – v skrajni konsekvenci – v političnem smislu za ohranitev moči in koristi Cerkve kot institucije.

Kakor je Cerkev trdila, brezkompromisna pri cilju svoje akcije (moč Cerkve), pa je pri uveljavljanju svojega Prava izrazito pragmatična:¹⁶ »Cerkvi je vse na svetu le sredstvo, ne namen.« (RK VI, 437.) Vse – tudi narod! Tej logiki je samoumevna cinična izjava, da se bo Cerkev bojevala za »pravo srečo naroda, četudi jih nekaj odpade«. (RK VIII, 82.) Tistih »nekaj«, ki bodo odpadli, je samoumevno in brez obžalovanja – odpisanih! Tisti že (načelno!) niso »narod«, niso sestavni del svojega naroda.

Mahničeva pojmovanje naroda izhaja direktno iz njegovega pojmovanja razkola: »Globok prepad nas loči. Ne tvori ga razlika jezika, razlika prostosti, razlika državnih mej. Ta prepad sega tudi v narod, ki govori en jezik, v pokrajine, ki imajo isto zgodovino, v državo, ki jo obdajajo iste meje.« (Prav tam.) Prepad se širi in ločuje sosedo, sorodnike, člane družin ... Ta ločitev se Mahniču vidi kot vesoljna in večna: »Ločitev obsega človeštvo. Bila je pred nami in ostane za nami.« In ta ločitev »je ločitev po verskem načelu«. Ves svet tako razpade na narode luči in narode teme. – Tudi prava teža teh besed je bila »izmerjena« med drugo svetovno vojno.¹⁷

Cerkveni pragmatizem, že kar cinizem se kaže tudi v naslednjih izjavah: »Sveta cerkev odobruje vse mogoče vladne oblike, tudi najbolj demokratične in najradikalniše«. (RK VI, 191; poudarjeno v originalu!) Cerkev prenese – po načelu: Bogu kar je božjega, cesarju, kar je cesarjevega – celo demokratične vladavine, pa tudi najradikalnejše, da le niso okrnjene njene pravice in koristi. Pri čemer tisto, »kar je božjega«, pripada seveda Cerkvi.

Dr. Mahnič je to svojo izjavo še preciziral: »Dobra je oblast tudi tiranova, akoravno ni nič slabšega od tiranstva samega.« (RK VI, 260; poudarjeno v originalu!) Dobra je vsaka oblast, ki gre na roke Cerkvi.

Razlika med katoliškim ekskluzivizmom, kakor ga je utemeljil dr. Mahnič, in »križarji«, ki so v dvajsetih letih prejšnjega stoletja utemeljili svoj svetovni nazor, je razvidna še posebej prav pri pojmovanju odnosa vera-narod; za

¹⁶ To je tudi logično: bolj ko si neomajen v svojem cilju, več elastičnega taktiziranja se moraš posluževati. Znana je Stalimova »formula«: Vse je odvisno od kraja, časa in pogojev ...

»Formula« je stara najmanj dva tisoč let.

¹⁷ S tem seveda ne trdimo, da je tudi to »zakuhal« dr. Mahnič! Gre pa za »resnico časa«, ki jo je pri nas na desnici najbolj precizno ubesedil prav dr. Anton Mahnič. Zato je neprimerno omalovaževanje dr. Mahniča, češ, saj je bil le nek pisec, profesor, itd., ki so se mu mnogi tudi smejali. In res so se mu! Mnogi pa so se smejali tudi Hitlerju in Mussoliniju – pa kaj potem? So bila njuna dejanja zato kaj manj resnična?

Ali, rečeno drugače, če gledamo »resnico časa« v svetovnem merilu: evropska metafizika, ki ima sistemsko vgrajeno manijevstvo, je pripeljala svet do razkola na »luč« in »temo«, na »dobro« in »zlo«.

»križarje« je bil *narod posoda duše*. Kar je pomenilo: če bo obstal narod, se bo ohranila tudi njegova vera. Tisti, ki so bistvo naroda videli kot »posodo duše«, so bili »človeški rezervoar« bojevnikov proti okupatorjem, ki je narod kot tak ogrožal, tisti, ki so **bistvo naroda** videli v veri, ki da jo je treba ohraniti ne glede na »posodo«, v kateri je (saj krščanstvo je lahko tudi brez – slovenskega – naroda!), so bili bolj sprejemljivi za obrambo vere proti komunističnemu, ki naj bi jo najbolj ogrožal. Čeprav, seveda, do krščanske vere oziroma katolištva nacizem ni imel večje naklonjenosti kot do komunizma (prvi logoraši v koncentracijskih taboriščih so bili komunisti, katoliški duhovniki in drugi oporečniki). Šele kasneje, iz pragmatičnih razlogov seveda, je nacizem pri nas sodeloval s Cerkvijo.

+ + +

Poglobljanje katoliškega protikomunizma med obema vojnama

Med obema vojnama je Cerkev (najbolj) v reviji **Katoliška akcija** utrjevala svojo ideologijo, ki jo je v temeljih postavil dr. Mahnič s sodelavci *Rimskega katolika*. Sicer pa se je pripravljala na »odločivno uro« (RK VI, 22.) spopada na življenje in smrt. In to po organizacijski plati in z vzgojo vernikov, ljudstva.

Katoliška akcija predstavlja Cerkvi »pomožne vojščake«,¹⁸ to je »neka napadalna četa vojskujoče se Cerkve«. (KA, 19.) Organiziranost Katoliške akcije je bila vojaška, njen ustanovitelj papež Pij XI. naj bi dajal ukaze »o organiziranju in taktiziranju kot jih izdaja vojskovodja«. (KA, 11.) Komunistična partija je govorila o »avantgardi«, Cerkev o Katoliški akciji kot o »apostolski četi«. ¹⁹ Cerkev je *subjekt* tega vojskovanja, rabi pa seveda posebne ljudi: »Seveda mora za laiški apostolat rabiti le tiste, ki so ji zvesti, da jo v vsem poslušajo, ki ne išče sebe in svojega, ampak utrjujejo in širijo božje kraljestvo, so ji pokorni in jo ljubijo tudi v njeni zemeljski nepopolnosti in zanjo in skupno z njo delajo tako, da se tudi osebno žrtvujejo.« (KA, 482.) Ni dovolj ubogati, ni dovolj »telo«, tudi »duša« mora biti zraven. In tudi žrtev. Zanj, za Cerkev, ki predstavlja Boga, ki je Bog, se je treba tudi *žrtvovati*. Katoliška akcija je prednja četa boja. To je, navsezadnje, tudi nujno in Bog ne daj napadati Katoliške akcije: »Kdor udari Katoliško akcijo, ta udari cerkev. To je resnično. Zato vam papež pravi: Dobro premislite! V vaš lastni prid vas prosim, ne napadajte Katoliške akcije, kajti kdor udari Katoliško akcijo, ta udari papeža in kdor udari papeža, umrje.« (KA, 59.) Tako naj bi julija 1938. govoril papež Pij XI. Grožnja s smrtjo tistim, ki bi napadali Katoliško akcijo in s tem papeža samega, bi morala biti za vernike dovolj zgovorna.²⁰

Kot simbol priprav na »odločivno uro« omenimo organizacijo II. Evharistične kongresa za Jugoslavijo v Ljubljani, v dneh od 28. do 30. junija 1935.

V kongresnih pripravah, ki so bile pravo množično gibanje, je »ves narod

¹⁸ Citiramo po reviji *Katoliška akcija*, l. 1, (1940). (V nadaljevanju KA, str.)

¹⁹ *Morilci pod poveljstvom Petra Skalarja-Fraklja v tomišelski šoli so se imeli za apostole in so se sami tudi tako poimenovali.*

²⁰ *Dr. France Bučar, ki je bil ob začetku vojne dijak v škofijskih zavodih, mi je dejal: »Zamislite si, kako težko se je bilo odločiti za partizane, saj je bilo proti njim takratna politična, cerkvena in šolska oblast!« In seveda okupatorska!*

delal 6 mesecev.«²¹ (EK, 670.) Posebna značilnost gibanja še pred samim kongresom so bila posamezna zborovanja po stanovih ali poklicih. Ločeno so morali prisegati svojo zvestobo škofu, tj., Cerkvi: fantje, delavci, srednješolci, izobraženci, učitelji, ljudje akademskih poklicev, matere, dekleta, trgovske in obrtne nastavljenke, srednješolke, visokošolke, uradnice, učiteljice in služkinje, itd. Samo v besedilih kmečkih mož in fantov ter mater ni omenjen marksizem. Vse ostale prisege pa vsebujejo izrecno zaobljubo, da zaobljublenci ne bodo »nič popuščali zmotam marksizma ali kakšnegakoli materializma.« Bilo je leto 1935, v Nemčiji je nacizem že krepko dvigal glavo, fašizem tudi, vendar fašizem in nacizem v prisegah nista bila omenjena.

Sicer pa je Cerkev Mahničeve postavke še poglobljala, recimo z izjavo: »Cerkev ni le Kristusovo delo, ni le njegov čoln in njegova čreda, ampak je **Kristus** sam.« (EK, 336; poudarjeno v originalu!) Diference med Cerkvijo in Bogom ni več: boj za Cerkev je neposredno boj za Boga. Boj za Boga je neposredno in izključno boj za Cerkev. Tako je prihodnji boj tudi postavljen: »Ali za Boga ali proti njemu«. (EK, 385.) Ali za Cerkev-Kristusa ali proti njej/Njemu. Zato pa mora biti pravi kristjan »vojščak Kristusov«. (EK, 298.)

c) Vprašanje svobode vesti

Ideološke predpostavke, ki so utemeljevale nujnost boja »na življenje in smrt« proti sovražnikom (Boga) so postavljene. Ostaja pa še en element, ki ga je treba pripraviti na boj, to so bojevniki. Predvsem strah jim je treba ubiti, strah pred lastno vestjo. Se pravi, **utišati** jim je treba njihovo vest. *Svoboda* vesti je namreč tista, ki more bojevnika odvracati od tega, da bi se z vso močjo in srčno bojeval za Boga!

Že Mahnič je naslavljal enega svojih temeljnih očitkov liberalizmu, da se je pod njegovim vodstvom » uvedla 'svoboda vesti'.« (RK I, 105.) Kdor pa naj bi imel absolutno resnico v zakupu, ne more dopustiti svobode vesti. Absolutni resnico je treba samo brezpogojno poslušati: »Vernikom je zapovedano poslušati, vbogati, kratko in ponižno kaker ovcam, a ne soditi, ne zapovedati.« (RK III, 309.) Kaj sme sploh storiti vernik v odnosu do cerkvenih dostojanstvenikov? Mahnič odgovarja: »Zdi se potem takem, da prav nič nego k vsemu, kar činioj - molčati in radovoljno trpeti.« (RK III, 312.)

Vprašanje (ne)svobode vesti je revija Katoliška akcija razvijala še naprej. Dostop do vesti ima »samo Bog po veri in nramnosti«²² (KA, 279), kar pomeni: samo Cerkev ima dostop do vesti – prek vere in *nramnosti* – katere nosilka je spet ona sama. Tako je logično reči: »Nauk Cerkve je treba brezpogojno sprejeti, ne le po zunanje, ne samo s spoštljivim molkom, marveč tudi po notranje. Tudi glede na to ni nobenega kompromisa. Zato je nasprotno katoliškemu stališču, če bi kdo dejal, da bo učenje Cerkve proučil in 'zavzel svoje stališče do njega'.« (KA, 466) Ne, cerkvene zapovedi moraš notranje sprejeti, moraš verjeti vanje.

Poslušnost odzame breme dvoma: »Kjer govori Cerkev, tam katoličan

²¹ Citiram po zborniku kongresa: II. Euharistični kongres za Jugoslavijo v Ljubljani 1935; izdal Kongresni odbor. (Citiram: EK)

²² Stališča o Katoliški akciji bomo navajali iz revije Katoliška akcija, l. 1 (1940). (Pri citiranju bomo navajali okrajšavo: KA)

poslušna in uboga.« Ni se mu treba opredeljevati. Še več, ne sme se! Saj »javno kritiziranje – po škofovi besedi – ni dovoljeno. **Svoboda tukaj ni na mestu. Vsak dvom je izključen.**« (KA, 112; poudarjeno v originalu!) Cerkev pri tem nastopa kot oblast: »Za katoličane dvomno preneha, če je govorila Cerkev – oblast.« (KA, 105.) Cerkev=oblast.

Pokorščina ima načelno prednost pred kakršno koli svobodno izbiro, kakor sledi iz naslednje razlage: »Če si torej stojita nasproti pokorščina in osebno svobodno podrejevanje (odločevanje po lastnem boljšem spoznanju) obe enako oblečeni, moramo dati pokornosti prednost.« (KA, 230.) Se pravi: četudi bi se lahko za nekaj odločil po svojem lastnem **boljšem** spoznanju, se moraš odločiti – iz pokorščine Cerkvi. Svoboda je greh. To ni zunanje, to je notranje discipliniranje. Ne za vrednote, ampak za pokorščino.

Toda vsak človek vest ima! Kako to razložiti?

»Res je vest norma, vodilo, po katerem se je človek vedno dolžan ravnati – a tu se pravo mišljenje o vesti ne konča. Prav v isti svoji vesti je tudi dolžan skrbeti za **pravo vest**, to je za vest, ki odgovarja resnici, objektivnemu dejanskemu stanju. Vest je subjektivna norma, ki pa mora biti le glasilo objektivnega zakona in objektivne resnice, če hoče biti dokončno pravilna. Človek mora zato skrbeti, da bo vest orientiral po objektivnih normah. **Vest more biti zmotna**, zato ni logično zaključiti: vest mi pravi, da je to pravilno. Prav iz te zavesti človeške zmotljivosti me vest uči in nagiba, da moram iskati pomoči tudi pri avtoriteti, posebno oni, ki me v **vesti veže** in ki mi s svojo v Bogu osnovano nezmotljivost jamči za pravo oblikovanje vesti. V konfliktu med svojo sodbo in sodbo Cerkve bo oni, ki prizna avtoriteto Cerkve, ravno v imenu svoje vesti odstopil od svojega mnenja ali celo prepričanja, če ne bo hotel grešiti proti lastni vesti. V tem smislu je torej svoboda vesti omejena po zunanji stvarnosti.« (KA, 532–533; *poudarila S.H.!*)

Vse vsebine tega stališča na tem mestu ne moremo obravnavati, le bistveno: ne gre za vest kot tako, temveč za to, kakšna je vest; gre za **pravo vest**. Prava vest pa je tista, ki se orientira po objektivni resnici – le ta pa je tista, ki jo zagovarja, zapoveduje Cerkev.

Vest more biti zmotna, med tem ko se Cerkev nikoli ne moti. Obe postavki gresta z roko v roki: če je vest zmotna, je razumljivo, da mora katoličan imeti nekoga, ki ga bo poslušal in to je pač tisti, ki se ne moti. Še več: cerkvena avtoriteta katoličana v **vesti prav veže**. Se pravi: omejuje ga na »pravo resnico«.

Če se v konfliktu med vestjo in avtoriteto Cerkve **moraš** odločiti za avtoriteto, svobode vesti ni več. S tem pa tudi ne njene teže, dvoma, odločanja ... In tudi ne odgovornosti za lastna dejanja.

Takšno stališče do vesti je temeljno, ne le za katoliško pojmovanje »svobode« ustvarjanja, ki brez svobode vesti ni možna, temveč tudi za dogajanje med vojno pri nas: Cerkev je **prevzela nase odgovornost za krvavo sodelovanje protikomunistične strani z okupatorjem in s tem odgovornost za svojo lastno in za vpletenost katoličanov v državljanski spopad**. Ne le s svojimi stališči o brezpogojni nujnosti boja proti komunizmu v času okupacije in vojne, temveč **primarno zaradi zanikanja svobode vesti, zaradi česar je a priori, vnaprej odvezala krivde ljudi, ki so ravnali iz poslušnosti Cerkvi in morda celo proti svojemu prepričanju in v nasprotju s svojo vestjo**.

Zanikanje svobode vesti pa ima za posledico tudi nesposobnost Cerkve na spravo: če človeku ne priznaš svobode vesti, tudi ne moreš stopiti z njim v spravljen, spraven odnos. Zanikanje vesti je temelj cerkvene posesivnosti, njene ekspanzije duš in temelj njenega nihilizma. Hkrati je iz citirane misli razviden ne le obrat od vesti k dolžnosti, temveč tudi cinizem demagogije: prav v imenu vesti boš ubogal avtoriteto! V imenu vesti se boš svoji vesti odpovedal. Ali drugače: užival boš v svoji podrejenosti in poniž(a)nosti!

Prav pri vprašanju vesti in (katoliške) absolutne resnice manjka še nekaj, namreč *posvetitev* boja a za vero – proti komunizmu. Manjka žrtev za vero (Cerkev). Mučenik.

+ + +

Prva delitev duhov je obrodila svoj sad: slovenski ljudje so se ločevali in ločili na »levico« in »desnico«. Neposredna posledica prvega (Mahničeve) ločevanja duhov je bila – po petdesetih letih truda z »ločitvenim procesom« - druga ločitev duhov, ki je nastopila s Kocbekovim *Premišljevanjem o Španiji*.²³ Liberalni, bolje rečeno: svobodomiselnih katoličani so se vse bolj odvrčali od politike svoje Cerkve – ne pa od vere! Ločevalni proces je »zmagal«, med vojno so si stali nasproti »bratje po veri«.

Slika globine in intenzitete celotnega narodnega spora bi bila seveda še veliko bolj razvidna – in še strašnejša – če bi upoštevali tudi drugo, komunistično stran, ki je svojo politiko utemeljevala na »razrednem sovraštvu«, vendar nam je šlo za to, da predstavimo prvega, ki je ločitveni proces pri nas začel, proces, ki je pripeljal slovenski narod do katastrofe, kakršno smo doživeli med vojno in tik po njej.

Dr. Anton Mahnič je bil za dolga desetletja učitelj in vzor vsem katoliškim ekskluzivistom; bil je simbol »katoliške renesanse« (KA, 84), še desetletja po svoji smrti. Vsakič, ko je Cerkev nameravala »korak naprej« v smeri svojega cilja, se je »spomnila« nanj. Tako se ga je spomnil tudi ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman v uvodnem predavanju na tečaju, ki ga je organiziral Narodni odbor Katoliške akcije 19. avgusta 1940 v Kranju. Poročevalec, Franc Glavač je takole opisal njegov nastop: »Če so besede mariborskega škofa šle kot opomin ljubečega očeta sleherniku v srce, večje analizirale naše razmere ter dobrohotno pokazale izhod iz težav, pa je bil govor ljubljanskega vladike program kranjskega tečaja. Njegove besede so obsegale misel in hotenje vsega tečaja, v njihovi luči smo poslušali vse drug govornike.« Glavač poroča, da je škof govoril o upravičenosti katoliške kulture, ki naj bi jo mnogi že zatajili, zaradi česar je na tem področju »zavladala taka idejna nejasnost«, da je škof **moral** zaklicati zbrani katoliški inteligenci: »Trebam nam je novega Mahniča, četudi bi šel kje predaleč!« (KA, 369.) Dejstvo je, da so med vojno »šli predaleč« ne le »navadni« katoliki, laiki, temveč tudi in še posebej nekateri duhovniki, kapla-

²³ »Druga delitev duhov« poimenujemo dogajanje okrog tega Kocbekovega eseja, saj je povzročil pravi vihar v katoliškem občestvu (zaradi njega je bil ukinjen Dom in svet, škof Rožman pa je na podlagi iztrganega stavka iz spornega eseja v Škofijskem listu Kocbeka obsodil.) Po objavi tega eseja in ustanovitvi nove revije *Dejanje* se je katoliško občestvo začelo tudi dejansko politično deliti na tradicionalno katolištvo in – recimo poenostavljeno – sekularizirano krščanstvo. Pogojno rečeno: na desnico in levice. Ta delitev, ki je med vojno postala dejanski razkol, se je začela z dr. Mahničem, ideološke predpostavke levega dela katolištva pa so oblikovali že križarji v dvajsetih letih prejšnjega stoletja. (Glej op. 3!)

ni. Tako tudi poročevalec s kranjskega tečaja Franc Glavač! To dejstvo, ki se je seveda dogodilo in dogajalo kasneje, med vojno, je bilo že implicitno in simbolno »pokrito«, utemeljeno, upravičeno in opravičeno citiranimi Rožmanovimi besedami leta 1940, torej z besedami človeka, ki je bil tedaj prvi človek Cerkve, katoliški »vladika« na Slovenskem.

Vendar ni šlo zgolj za sklicevanje na Mahniča in priklicevanje njegovega duha, šlo je za formo mentis, za sam način mišljenja, ki je postal Cerkvi lasten in prevladujoč – kakor je razvidno tudi iz nadaljevanja Glavačevega poročila: »Prodorne in odločne besede ljubljanskega škofa so zaradi svoje jasnosti in nedvomljivosti tečajnikom vtilile veliko ognja. To tudi takrat, ko se je škof dotaknil vprašanja edinosti in pojasnil, da ni zadostna edinost v dogmah, biti mora tudi v disciplini, metodi in taktiki.« (Prav tam.) To je že povsem vojaški jezik. Seveda, že kdaj je bil izrekel dr. Alojzij Kuhar: »Križarska vojna je torej napovedana«, kar je pomenilo: »Cilji so postavljeni in pred vami se blešče v vsej svoji nadnaravni lepoti. Sredstva so vam dana v roke, vodje so izdali svoja povelja. V boj torej (...).« (EK, 264.) »Križarska vojska« se bo – podobno kot pred stoletji zoper brezbožnike na Jutrovem – zdaj vojskovala (samo) z liberalizmom/komunizmom. Proti komunistom. To pa so vsi, ki niso z Nami. Čeprav se je Cerkev zavedala, da je na eni strani »brezbožni komunizem«, na drugi pa »poganski nacionalizem«, je vendarle svojo križarsko ost pred vojno usmerila samo v boj proti komunizmu – med vojno pa sploh!

Prej ko slej je želeni cilj katolištva pokatoličenje vsega življenja. To je »svojevrsten totalitarizem katolicizma« (KA, 290.), ki »zahteva zase vsega človeka«. To pa ne pomeni le to, da mora biti kristjan povsod in vedno pravi, globoko verni človek, kristjan, temveč da mora »priznavati vrhovno Kristusovo oblast«. (EK, 290–291.) Kristusova oblast na zemlji je cerkvena oblast.

Ko je bila sintagma »totalitarizem katolicizma« izrečena, še ni imela slabšalnega pomena, kakor ga ima danes, po kritikah in propadu fašizma, nacizma in komunizma, zato je ta izjava povsem samoumevno izrekla bistvo stvari: šlo je za **totalitarizem katolicizma**. Totalitarizem in sprava se seveda izključujeta.

Desetletno prizadevanje in urjenje Cerkve je bilo uperjeno proti spravi.

Sprava »na podlagi enotnih, krščanskih načel« (RK IV, 279) ni možna, ker ta kriterij sam deli ljudi. Spravo z ljudmi drugih načel pa je Cerkev odločno odklanjala, bolje: izklicevala boj na življenje in smrt z njimi

+ + +

Vendar, začuda, ko so Slovenijo zasedli trije okupatorji, je Cerkev s svojo politiko ločitve duhov nehala! Tudi protikomunizma ni objavljala. Skupaj s posvetno »oblastjo« se je okupatorju vdinjala – za ljubi mir, za varnost ljudi in čim manjšo gmotno škodo.²⁴ Še več: celo spiskov komunistov, ki jih je imela, ni predala okupatorjem. Sodeč po lastnih izjavah komunistov, so se na začetku okupacije »svobodno« sprehajali po Ljubljani.

²⁴ *Udinjati se ali ne oziroma kako in v koliki meri, zadeva narodni ponos in je zato to vprašanje narodne časti. V Slovencih je bil odpor proti okupatorjem prisoten že od vsega začetka, zato je KPS toliko lažje uradno cerkveno in posvetno politiko označila za kapitulantstvo in narodno izdajstvo, čeprav v začetku s svojimi dejanji uradna in posvetna politika nista kršili mednarodnega prava o okupaciji in obnašanju ljudi na zasedenih ozemljih.*

Vse se je spremenilo potem, ko je VOS (Varnostno obveščevalna služba) kot udarna pest Komunistične partije začela z likvidacijami »belogardistov«. Tedaj se je vse spremenilo – toda to je že druga, skupna zgodba leveice in desnice v našem državljanskem sporu med vojno.

Mučenik narodovega razkola

Do vojne so bile domišljene vse ideološke postavke boja za vero/Cerkev, boja proti komunizmu, ki naj bi Cerkev (kler) najbolj ogrožal:

1. enačenje vere in Cerkve ter Cerkve s kleriki; boj za vero je boj za korist Cerkve/klera;
2. narod je »dediščina« Cerkve (njena lastnina, nad katero ima Cerkev patronat.);
3. v »narod« spadajo le pravi katoličani;
4. nasprotnik nima (naše) domovine;
5. nasprotnik je sovražnik (Boga);
6. sprava ni mogoča v in je načelno ne sme biti – ker s sovražniki ne moremo skupaj delovati za domovino (ker oni tako in tako nimajo »naše domovine«);
7. krščanska ljubezen do bližnjika zahteva, da sovražnika sovražimo in se bojujemo proti njemu;
8. vernik mora brezpogojno poslušati duhovne, od domačega župnika do škofa in papeža;
9. v precepu med lastno vestjo, ki je lahko zmotna, in cerkvenim učenjem mora vernik poslušati Cerkev;
10. v boju proti sovražnikom so potrebne tudi žrtve in samožrtvovanje.

To, kar je še manjkalo, je bila posvetitev delitvenega procesa in vsega boja proti sovražnikom (Cerkve). Tedaj, po komunističnih likvidacijah izdajalcev (ovaduhov) in »izdajalcev«²⁵ je bil »ločitveni proces« dejansko poškopljen s krvjo. S strani Komunistične partije. Cerkev pa je dobila »priložnost«, da svoj več desetletni boj utemelji/posveti.

To se je zgodilo na pogrebu Jaroslava Kiklja, mladega fanta, študenta, predsednika Katoliške akcije na ljubljanski univerzi, ki ga je VOS likvidirala 18. marca 1942. Njegovega pogreba se je udeležila več tisoč glava množica. Na pogrebu je govoril škof Rožman in med drugim dejal:

»Zahvaljen bodi, Gospod, za prvega mučenca, ki si ga blagovolil dati naši katoliški akciji, ker si nam s tem dal poroštvo blagoslovljenega uspeha. (...) To bodi prvi sad mučeniške krvi. – Še enkrat, Gospod, bodi tisočkrat zahvaljen za svojega zvestega služabnika, Jaroslava Kiklja, ki v Tebi živi na veke. Amen.«²⁶

Rožmanov izklic Kikljeve mučeniške smrti ni imel namena predstaviti in poimenovati smrt mladega Kiklja za tragedijo, ker je umrl neponovljivi človek, ampak poudariti, kako je Kikelj še vedno živ in kako bo odslej večno živel v

²⁵ »Izdajalce« dajemo v narekovaj, ker veliko krat ni šlo za dokazane izdajalce, ampak za ti. preventivne uboje ljudi, ki bi morda (nekega dne) postali ovaduhbi; običajno je šlo za člane KA ali vplivnejše ljudi oblasti; kriterij pri teh ubojih ni bil narodnostni (izdajalci), ampak »razredno-bojni«.

²⁶ Slovenec, 24. marec 1942.

naših delih po Nas in za Nas. Kako je njegova smrt smiselna za boj. Njegova smrt je posvetila naš boj – po logiki: »kri mučeniška je seme kristjanov«. (RK IV, 259.) Zdaj se vidi, zdaj se ve: **Naš boj proti komunistom je sveti boj, ker ga je posvetila kri mučenca Kiklja. Zdaj vemo, da imamo Prav!** Hvala Bogu, da je bil ubit Jaroslav Kikelj! On, mrtvi Kikelj bo živel večno – v nasprotju s komunisti, s katerimi se bojujemo; s Kikljevo smrtjo imamo »poroštvo blagoslovljenega uspeha«. Naš boj je **metafizično** (v Božji volji in z njo) utemeljen – s krvjo blagoslovljen.

Blagoslovitev/posvetitev Kikljeve smrti pomeni metafizično (v Božji volji) **utemeljitev upravičenosti** celotnega delitvenega procesa od Mahničevega začetka do »blagoslovljenega konca«, ki bo nujno prišel. Vse to je po božji volji. Preprost človek je najbrž razmišljal takole: »Pa so res imeli škof prav, ko so govorili o zločinskem komunizmu! Res komunisti, neverniki pobijajo mlade, nedolžne ljudi. Torej so komunisti resnično sovražniki vere in naroda. In če ima Cerkev prav v tem primeru, ima tudi v vsem drugem!«

Vsak totalitarizem principialno začne svoje samo-utemeljevanje z manipuliranjem, z instrumentaliziranjem smrti. *Smrt kot smrt* (drugega) je že »preskočena« in vračunana v našo Resnico: več ko bo smrti, več potrditev bo za naš Prav in Res. »Osmislitev smrti« je temelj vsake radikalne akcije, za revolucijo, protirevolucijo ... Krvava, nasilna smrt ni povod za zgrozitev nad človeško tragedijo, temveč je podlaga za Naše zmagoslavje, saj je seme prihodnjih zmag in Zmage same. Zmage Dobrega (Boga) nad Zlim (Satanom).

Šele s posvetitvijo svojega boja proti komunizmu je katoliška ideologija proti-komunizma postala kompletna, samo-utemeljena v lastnem smislu: boj proti komunizmu. Je torej metafizično »zaokrožena«. In pripravljena na dejanski boj, v katerega je desnica sicer vstopila s časovnim zamikom, zato pa nič manj strašno, neizprosno in krvavo: izdajanje ljudi okupatorju zato, da jih bodo pobili ali poslali v koncentracijska taborišča, konkretno sodelovanje v bojih in pobojih partizanskih ljudi ali celo samostojno nastopanje proti njim je nekaj, česar še nismo dovolj premislili in *vzeli nase*. Še posebej tega ne, da je Cerkev z indoktriniranjem svojega nauka o vesti kot poslušnosti – oziroma reduciranjem vesti na **poslušnost** Cerkvi - »uspela« prepričati svoje pripadnike, tudi tiste s krvavimi rokami, da je vse bilo prav in da jih nima za kaj peči vest. In jih najbrž tudi danes res ne!

Zato pa je – po mojem mnenju – toliko bolj upravičeno pričakovati jasno besedo, obsodbo kolaboracije²⁷ in opravičilo s strani Cerkve - najprej katolikom samim, ki jih je v svojem desetletja gojenem sovražstvu do so-rojakov potegnila za sabo in blagoslavljala ne le mrtvega Kiklja in druge žrtve komunizma, ampak je tudi krvavo posegla (kleriki) v državljanski spor med vernimi ljudmi. V tem duhu so nekateri duhovniki tudi blagoslavljali orožje, ki se je potem uporabilo za boj proti »domačemu sovražniku«. Škof Rožman pa je s svojo prisotnostjo in daritvijo maše blagoslovil zapisisego »velikemu vodji«, s čimer je bila **simbolno ukinjena** znotraj-istovetnostna diferenca med domobranstvom in okupatorsko vojsko.

²⁷ Pri tem imamo seveda v mislih aktivno, krvavo sodelovanje, se pravi tisto sodelovanje katolikov z okupatorji, ki je imelo za posledico trpljenje in smrt sorojakov – in ne pasivne kolaboracije, se pravi tiste, ki je nujna za to, da se življenje tudi pod okupacijo odvija kolikor mogoče normalno, znošno (delovanje javnih ustanov, bolnišnic, itd.)

Potem pa bi se spodobilo, da bi se Cerkev opravičila tudi žrtvam oziroma naslednikom žrtev svoje lastne, cerkvene vpletenosti v državljanski spopad med vojno.²⁸

Krvavi državljanski spor med drugo svetovno vojno je bil posledica *razkola med slovenskimi katoličani*, ki se je začel z radikalno, sovražno politiko Cerkve do drugače mislečih. Pač po ideologiji, da krščanska ljubezen prav *zapoveduje*, da *sovražiš* (politične) sovražnike, ki so bili v začetku »delitvenega procesa« zgolj drugače, bolj svobodoljubno misleči – a *verni* – ljudje.

+ + +

Zgodba, ki jo je pri nas začel dr. Anton Mahnič, se je dogodila, iztekla do konca - do roških in drugih brezen. Zgodba ima dva toka, ki sta se združila v eno tragedijo; tukaj smo obravnavali le enega.

Vendar je zelo verjetno, da bi ostalo zgolj pri besedah in grožnjah ... če ne bi bilo vojne. Isto velja tudi za komunistične revolucionarje, ki so grozili z revolucijo in smrtjo kapitalistom Vojna je odprla »prostor« za radikalno »reševanje« ideoloških in političnih vprašanj. Oboji so v vojni videli »priložnost« za radikalno, »dokončno ureditev« medsebojnih računov in sveta sploh.

+ + +

Opozorila:

1. Poskus predstaviti začetka nastajanja in značilnosti katoliškega totalitarizma je zgolj poskus predstavitve in nič več. Kje šele je analiza, in kje šele primerjalna analiza obeh ekskluzivizmov, katoliškega in komunističnega, ki sta trčila na našem ozemlju! Šele iz analize obeh bi se nam predstavila slika vrtničenja vzrokov in posledic v dejanskem dogajanju med drugo svetovno vojno pri nas. Prav tako se nismo ukvarjali s spreminjanjem cerkvenih ideoloških gesel in metamorfozami temeljne zasnove (recimo spremenjen odnos do demokracije, kar smo že omenili, ali spremenjen odnos do naroda – od zanikanja do sprejetja »naroda« v svoj besednjak, ali spremenjen odnos do uboštva, ki naj bi bilo po božji volji – do sprejetja svoje socialne ideologije ... Seveda vse s temeljnimi ciljem: koristiti Cerkev kot temelju naroda!);

2. Predstavitev katoliškega totalitarizma nima niti v najmanjši meri namena zmanjšati odgovornosti Komunistične partije²⁹ za izvajanje revolucije med vojno in za povojni pomor domobrancev ali za povojni totalitarizem sploh. Vsaka stran v državljanskem spopadu ima svojo **neprenosljivo** odgo-

²⁸ *Doslej je bilo s strani Cerkev izrečenih že nekaj besed obžalovanja – za analizo teh dejanj žal tukaj ni mesta. V splošnem pa lahko rečemo, da so te besede preveč izmikajoče se v smislu: žal nam je, da so nekateri kristjani počeli tudi kaj nedopustnega in celo zločinskega ... Ne kristjani, Cerkev kot institucija je soodgovorna za naš medvojni državljanski spopad, ki ga je ideološko, na ravni indoktrinacije pripravljala desetletja – kar do neke mere prikaže tudi ta poskus analize cerkvene protikomunistične ideologije.*

²⁹ *O ekskluzivizmu Komunistične partije sem pisala v drugih spisih; glej recimo študijo Dolomitska izjava Nova revija, zbirka Paradigme, Ljubljana 1991, Avantgardno sovraštvo in sprava, Nova revija št. 57 (»Pripjevki za slovenski nacionalni program«), Krivda in greh v: Kocbekov zbornik; Obzorja Maribor, Maribor 1987 in druge.*

vornost zanj, odgovornost, ki je ne more opravičiti s krivdo druge strani;

3. Predstavitev katoliške ideologije nima niti najmanjše namere diskvalificirati duhovniški stan kot tak ali Cerkve nasploh. Gre le za poskus uvidenja katoliške ideološke paradigme ločevanja duhov, ki pa je bistveno vplivala na dogajanje pri nas, še posebej med drugo svetovno vojno;

4. Pa tudi sicer ne gre primarno za iskanje krivcev, končno bo treba premisliti tudi to, da je medvojno dogajanje pri nas in sploh vse dogajanje dvajsetega stoletja dogajanje prav tega stoletja; je njegova značilnost. Je torej v epohalnem smislu nepoljubno dogajanje. Vsak narod je to »logiko« doživljal na svoj način. Pri Slovencih je medvojno dogajanje pomenilo »prelom v celotni biti« (Kocbek); z njim smo vstopili v moderno dobo in z njim smo končno dosegli osamosvojitve in postali samosvoja nacija.

S tem hočemo povedati, da nam ne gre za izklicevanje »Mahničeve krivde«, pač pa za uvid v ideologijo, ki je »meso in kri postala« v vojni – seveda potem, ko se je »srečala« z revolucionarnim ekskluzivizmom komunizma. Mahnič ni le začetnik »delitve duhov«, temveč je tudi najbolj natančno, najbolj neposredno izrekel formo mentis konca 19. stoletja, ki je opredelil še vse dvajseto stoletje. In še tudi današnji dan;

5. Končno bo treba resno vzeti poziv k spravi! Čas bi že bil, da bi se (mnogi) prenehali sprenevedati, kaj je sprava, češ, kdo naj se s kom »spravlja«. ...Pojmovati spravo kot pomiritev, »spravo« med partizani in domobranci, češ mi smo imeli prav, pa vi ste tudi imeli prav ali pa mi smo imeli malo narobe, pa vi ste tudi imeli malo narobe, je blasfemično. Kdor koli bi od njih zahteval, da se na **tak** način »spravijo« med seboj, bi svetoskrunsko posegal v njihovo mišljenje in še več, življenje. Saj je vsakdo od njih imel svoje prepričanje in verovanje, za katera je bil pripravljen tudi na žrtve in marsikdo je tudi bil žrtev. Upravičeno pa lahko pričakujemo od njih, še živih, da nehajo kasnejše generacije in vse naše politično in družbeno življenje obremenjevati s svojimi zamermi in sovraštvom!

Toda pri spravi ne gre za to, da bi se »pomirili« partizani in domobranci. Iz kratke predstavitve Mahničevega »ločitvenega procesa«, ki je prav nasproten spravi, je razvidno, zakaj pri pozivu za spravo gre. »Ločitveni proces« je bil injiciran »od zgoraj navzdol« in komunistični »razredni boj« tudi. Zakaj je bila Zveza komunistov tako zelo proti spravi, dokler je imela oblast? Ker ji je ideja sprave spodmikala temeljno predpostavko njene oblasti: razredni boj. Kdor ni z nami, je proti nam! Zakaj je (dejansko) bil proti spravi metropolit Rode? Ker je ideja sprave spodmikala temeljno predpostavko cerkvene oblasti: ločitveni proces. Kdor ni z nami, je proti nam! Kdor ni kristjan, ni Slovenec.

Zatorej ni dovolj, če naj tako rečemo, da bi apelirali zgolj na partizane in domobrance, naj se »spravijo« med seboj. Gre za **stanje duha** in posledično za **politični projekt** določene človeške skupnosti kot take. Saj so v socializmu živeli ljudje pomirjeni in »spravljeni med seboj«, poročali so se mladi iz politično nasprotnih družin ... vendar ne moremo reči, da bi bila tedaj sprava temeljni odnos med ljudmi.

Po **sto letih zavestne delitve duhov** – od mahničevske, klerikalne prek boljševiške razrednobojne do poosamosvojitvene protikomunistične – je skrajni čas, da to obdobje naše zgodovine zaključimo.³⁰ Seveda se ob tem »lomijo kopja«. Vsi Slovenci, ki danes živimo, smo se rodili pod obnebjem delitve

duhov. To je bila naša »resnica« in navada ... Zato je *spravo* tako težko razumeti ... Pa jo bomo morali – v lastnem eksistencialnem interesu!

Sprava na **politični** ravni je torej **družbeni projekt, odločitev** - danes, ko imamo svojo državo, lahko rečemo – **nacije** kot take, da z ločevanjem, izobčevanjem ali celo pobijanjem ne bo »reševala« svojih problemov. Svoboda političnega, verskega in vsakršnega prepričanja mora biti zagotovljena vsem, desnim, levim in vsem drugim. Vsa so legitimna in morajo biti legalna, vsa imajo domovinsko pravico *tukaj in zdaj* – seveda pa ne smejo zagovarjati nasilja, ki je kot tako nasprotno spravi!

Na **družbeni** ravni pomeni sprava **voljno pristajanje ljudi** na medsebojno toleranco in na spoštovanje drugega, sočloveka. Eksistencialni temelj sprave je **zavedanje in priznanje dostojanstva** vsakega človeka, njegove *enkratnosti* in *nezamenljivosti* – na podlagi smrti, ki je ne moreš prenesti na nikogar in je tudi z nobeno idejo ne moreš osmisliti - in naravne pravice vsakogar, da ima – da mu je nihče ne oporeka – *domovino*.

Na **osebni** ravni, na katero nima vstopa nihče, ne država ne Cerkev, pa je sprava sposobnost in **prizadevanje posameznika** za premagovanje svojega sovraštva zaradi zamer, prestanega trpljenja, krivic ... V tem smislu je sprava dopuščanje če je mogoče, tudi odpuščanje krivcem.

Sprava je možna v političnem sistemu (formalne) *demokracije*, kjer veljajo človekove pravice in državljanske svoboščine in – gledano z druge strani – sprava kot *voljni pristanek* ljudi na medsebojno toleranco in dopuščanje, (formalno) demokracijo sploh šele **omogoča**.

»Vsebinska demokracija« je sama po sebi »ločitveni proces«.

Ker sprava temelji na zavedanju človekove končnosti, se nov, drugačen začetek naših medsebojnih odnosov lahko začne le s pieteto do mrtvih. Do vseh mrtvih, **žrtev vojne in revolucije**. Kajti še se mrtvih »drži« bolečina živih.

³⁰ Zato je toliko bolj absurdno, da je levica preprečila sprejem ocene polpretekle zgodovine in izjavo o narodni spravi. Tisti, ki so jo preprečili, so nam preprečili, da bi *hote, zavestno* začeli *novi začetek*. Tako preteklost še kar traja nad nami.

POPULACIJSKE POSLEDICE DRUGE SVETOVNE VOJNE IN POVOJNEGA NASILJA NA SLOVENSLEM

Dr. Peter Vodopivec

Sredi in konec osemdesetih let preteklega stoletja sta izšli dve knjigi, ki sta poskušali na podlagi popisov prebivalstva, demografskih analiz in v strokovni literaturi dostopnih podatkov o žrtvah medvojnega nasilja izračunati »demografske izgube« med drugo svetovno vojno na ozemlju Jugoslavije.¹ Avtorja obeh študij, Hrvat Vladimir Žerjavić in Srb Bogoljub Kočović, sta svoje izračune – prvi v Zagrebu in drugi v emigraciji v Londonu – objavila v času, ko se je jugoslovanska kriza bližala vrhuncu in je postalo manipuliranje z mrtvimi in pretiravanje z žrtvami vojne in medvojnih mednacionalnih spopadov priljubljeno propagandno orožje v vse bolj brezobzirnem in nestrpnem obračunavanju med hrvaškimi in srbskimi nacionalisti. Žerjavić in Kočović sta, čeprav podatkov v času raziskovanja nista izmenjevala in primerjala, prišla, kar se ocen žrtev za Jugoslavijo tiče, do podobnih rezultatov. Oba sta ugotovila, da je bilo število žrtev druge svetovne vojne na jugoslovanskem ozemlju ne le bistveno manjše, kot so trdili nacionalistični manipulatorji, temveč tudi krepko nižje kot so po letu 1945 dokazovali uradni jugoslovanski statistiki in demografi. Po podatkih Žerjavića kot Kočovića naj bi bila tako demografska izguba na ozemlju Jugoslavije v letih 1941–1945 okoli dva milijona ljudi, okoli polovico – nekaj več kot 1 milijon – pa naj bi bilo neposrednih vojnih žrtev. Njune ocene žrtev po posameznih jugoslovanskih republikah so se bolj razlikovale. Žerjavić je za Slovence izračunal demografsko izgubo 76.000 ljudi (z izseljenimi Nemci vred) na ozemlju nekdanje Dravske banovine in 56.000 na po vojni priključenih notranjskih in primorskih področjih (z izseljenimi Italijani vred in brez Koprškega okraja, ki je bil priključen šele po ukinitvi STO leta 1954), kar naj bi zneslo skupaj 132.000 ljudi na ozemlju poveljne republike Slovenije.² Neposrednih žrtev vojne naj bi v tem sklopu bilo le 38.000 (za ozemlje Dravske banovine, za novo, po vojni priključenca ozemlja Žerjavić žrtev ni posebej računal), po vojni izseljenih Slovencev pa naj bi bilo le 5.000 (prav tako le za ozemlje Dravske banovine); Kočović novo priključenih primorskih ozemelj pri izračunavanju demografskih izgub in žrtev na slovenskem ozemlju ni vključil v obravnavo, vseeno pa je pri tem že za ozemlje bivše Dravske banovine prišel do demografske izgube 97.000 ljudi; število neposrednih žrtev vojne na področju predvojne Dravske banovine naj bi po Kočoviću ne presegllo niti 35.000.³

Že tedaj, ko sta obe študiji – Žerjavićeva in Kočovićeve – izšli, so nekateri slovenski raziskovalci opozarjali, da so njune ocene stvarnih žrtev vojne na slo-

¹ Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb 1989; DR. Bogoljub Kočović, *Zrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Biblioteka naše delo, London 1985.

² V. Žerjavić, *nav. delo*, str. 65 in 76.

³ B. Kočović, *nav. delo*, str. 59.61.

venskem ozemlju prenizke. V razpravi z Žerjavićem, ki jo je leta 1990 organiziral revija *Borec*, je to stališče zastopal zlasti dr. Damjan Guštin, ki je opozoril, da je bilo julija 1945 – po podatkih Ljudske pravice – samo v Dravski banovini 70 do 80.000 ljudi manj kot na začetku v vojne.⁴ Danes na osnovi raziskav, ki jih je opravila posebna skupina raziskovalk Inštituta za novejšo zgodovino vemo, da so bile kritike Žerjavićevih in Kočevićovih izračunov za Slovenijo utemeljene. Z mnogo višjim številom žrtev vojne, kot sta ga ugotovila oba avtorja, pa se, čeprav v manjši meri spreminjajo tudi njuni izračuni demografske izgube. Izračun, ki temelji v stvarnih številkah in zaenkrat še ne dokončnih ocenah o žrtvah vojne in povojnem izseljevanju Slovencev, hkrati pa v literaturi objavljenih podatkih o izseljenih Nemcih in Italijanih ter čisti demografski izgubi (tj. padcu prirastka zaradi posebnih vojnih razmer), kaže naslednje:

Približna ocena neposrednih žrtev vojne	90.000
Iz političnih in ideoloških vzrokov emigrirali v inozemstvo (v času do leta 1950)	17.000
Nemci – populacijska izguba	25.000
Število Italijanov in Slovencev izseljenih iz Primorske, zmanjšano za število slovenskih priseljencev	22.000
Čista demografska izguba (po Žerjaviću za Dravsko banovino)	4.000

Tako (seveda zelo približno) ocenjena demografska izguba za ozemlje povojne republike Slovenije (brez Koprškega okraja, ki je bil Sloveniji priključen šele leta 1954), znaša 157 – 158.000 ljudi (iz Koprškega okraja je v letih 1945–1947 odšlo nekaj več kot 2.100 oseb). Število 17.000 oseb, ki so se v letih 1945–1950 izselile iz političnih in ideoloških razlogov, je izračunano na podlagi podatkov o povojnih slovenskih priseljenicah, ki so se od konca štiridesetih in v začetku petdesetih let priseljevali v ZDA, Argentino, Kanado, Veliko Britanijo in Avstralijo, upošteval pa sem tudi, da jih je nekaj sto ostalo v Italiji in Avstriji oziroma so se razselili po Evropi.⁵ Število izseljenih Nemcev, ki jih je – kot je bilo večkrat ugotovljeno – prav tako treba šteti v demografsko izgubo se ujema tudi s podatki najnovejše raziskave o Nemcih na Slovenskem, ki jo je pripravil profesor Nečak s sodelavci.⁶ V zgornjih postavkah se zde z vidika daljšega populacijskega razvoja – kot opozarja Nevenka Troha – še najbolj problematične ocene izseljevanja iz Primorske oziroma Julijske krajine, saj so se iz teh področij delno že med vojno in nato po vojni zvečini izseljevali Italijani, ki so se preselili šele leta 1918 oziroma po potrditvi rapalske meje⁷ in

⁴ *Žrtve druge svetovne vojne pri nas (Okrogla miza), Borec št. 3–4, Letnik XLII, str. 438–463, Guštinova diskusija str. 449–451*

⁵ *V število izseljencev (17 000) niso všteti Slovenci, ki so se v Italijo preselili z bivšega ozemlja Julijske krajine. Ti so vključeni v podatek o izseljenih iz Primorske (22 000).*

⁶ *Zbornik »Nemci« na Slovenskem 1941–1945, Vodja projekta in urednik dr. Dušan Nečak, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1998, str. 173–183. Nečak navaja, da je bilo po uradnem štetju leta 1931 na Slovenskem (tj. v Dravski banovini) nekaj manj kot 29 000 Nemcev, leta 1948 pa so jih našle le še 2405. Če predpostavljamo, da se jih je okoli 2000 zaradi skrajno nenaklonjenih razmer asimiliralo v Slovence (to je tudi Žerjavićeva predpostavka) je demografska izguba nemškega prebivalstva (skupaj s 13 000 izseljenimi Kočevarji) 25.000.*

⁷ *Nevenka Troha, Preselitve v Julijski krajini po 2. svetovni vojni (do konca 1947), Prispevki za novejšo zgodovino, letnik 40/2000, št. 1, str. 255–268.*

so torej na Primorskem oz. v Julijski krajini prebivali le dobri dve desetletji. Pri Nemcih je bila pač zadeva drugačna, saj so na Štajerskem in Kočevskem spadali med t.i. avtohtone naseljence. Bržčas pa je treba, če računamo demografsko izgubo za današnje ozemlje slovenske države k ocenam izgube dodati še izseljene iz Koprškega okraja.

Če poskušamo dobljene izračune primerjati s podatki o izseljevanju pred prvo svetovno vojno, ki je po mnenju demografov posebej usodno in dolgoročno vplivalo na razvoj prebivalstva na Slovenskem v 20. stoletju, lahko ugotovimo, da so demografske izgube v drugi svetovni vojni tudi v primerjavi z izseljenkim saldonom prebivalstva v letih 1857–1914 zelo visoke. Po ugotovitvah Živka Šifrerja je bil izselitveni saldo z ozemlja današnje republike Slovenije v 57 letih – od leta 1857 do 1914 – 293.897 oseb (od katerih se jih je zlasti od zgodnjih izseljencev kar nekaj tudi vrnilo). Če povzamemo statistične izračune, ki jih je objavil Bogo Grafenauer, se je samo v dvajsetih letih 1890–1910, torej v zadnjih dveh desetletjih pred prvo svetovno vojno, ko je bilo izseljevanje iz slovenskega prostora najživahnejše, iz dežel s slovenskim prebivalstvom (brez Istre in Trsta) izselilo okoli 148.000 oseb.⁸ Med drugo svetovno vojno pa je slovensko ozemlje samo v sedmih letih od leta 1941–1948 definitivno izgubilo več kot 146.000 oseb, (če odštejemo Italijane, ki so po prvi svetovni vojni prišli in po drugi odšli in predpostavljamo, da jih je bilo okoli 70% vseh izseljencev iz Primorske), kar je vsekakor svojevrstna demografska katastrofa, ki je demografi pri ocenjevanju razvoja prebivalstva v slovenskem 20. stoletju doslej niso dovolj upoštevali. Če opisanim ocenam demografskih izgub v letih 1850–1950 dodamo še približni izračun populacijskih izgub med prvo svetovno vojno in zaradi nje, lahko podatke v povzetku zapišemo takole:

Izseljevanje 1857–1914	293.897
Izseljevanje 1890–1914	148.000
Prva svetovna vojna	70.000
Druga svetovna vojna in po njej	146.000

Če izračune izgub prebivalstva v času druge svetovne vojne in neposredno po njej, ki jih za druge jugoslovanske republike objavlja Žerjavič, primerjamo z novo izračunano demografsko izgubo v slovenskem prostoru, dobimo v odnosu na pričakovano število prebivalstva leta 1948, po odstotkih naslednjo tabelo:

Demografske izgube v % glede na pričakovano število prebivalstva leta 1948 (Žerjavičevi izračuni in projekcije⁹ ter naše dopolnilo)

BiH	15,1%	Slovenija (Žerjavič)	5,9% ¹⁰
Črna gora	11,2%	Slovenija (naš izračun)	9,8%
Hrvatska	12,4%	Srbija (s pokrajinami)	11,9%
Makedonija	5,1%		

⁸ B. Grafenauer, *Populacija in agrarno gospodarstvo od srede 18. stoletja do druge svetovne vojne, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek Agrarno gospodarstvo, Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Državna založba Slovenije, Ljubljana 1970, str. 105.*

⁹ Žerjavič, *nav. delo, str. 33.*

¹⁰ Žerjavič je pri tem izračunu upošteval le ozemlje Dravske banovine. Vsekakor pa bi bilo za natančnejšo primerjavo problematizirati tudi druge Žerjavičeve izračune, saj je možno, da se je kot pri Sloveniji uračunal še kje.

Demografske izgube v času druge svetovne vojne na slovenskem ozemlju bi znali bolje oceniti, če bi jih primerjali z demografskimi izgubami v zahodno-srednje- in vzhodnoevropskih državah. Zlasti iz Srednje in Vzhodne Evrope je bilo izseljevanje že pred, še bolj pa po prihodu Rdeče armade in Sovjetov prav tako visoko. Toda zgodovinska literatura o tej temi je zaenkrat še skromna. Ameriški zgodovinar Benjamin Frommer v pravkar izdani knjigi o »povračilnih ukrepih«¹¹ proti nacističnim kolaborantom na Češkem ugotavlja, da število Čehov, ki so jih spomladi leta 1945 zaradi suma ali obtožb o sodelovanju z okupatorji brez sojenja – torej pred vzpostavitvijo ljudskih sodišč – pobili na Češkem ni znano, med sudetskimi Nemci pa naj bi bilo žrtev med 19.000 in 30.000.¹¹ Demografskih izgub zaradi vojne in »povojnega poravnavanja računov«¹² tako na Češkem še ni nihče natančneje izračunal. V Sloveniji tudi za druge srednje in vzhodnoevropske države nisem uspel dobiti natančnejših podatkov (razen za migracije Nemcev in Judov), zato lahko na osnovi izračunov, ki jih je leta 1996 objavil Boris Mlakar,¹² primerjalno opozorim le na število žrtev vojne ter povojnih pobojev in usmrtitev. V tej luči se mi zdi posebej pomembna primerjava zunajsodnih pobojev v času, ko je bilo vojskovanje že konec in se je že konstituirala nova, povojna oblast, saj poboja beguncev, ki so jih iz Koroške vrnili Angleži in domobranci v Sloveniji – kot je že leta 2001 – prepričljivo opozoril Mlakar,¹³ ni mogoče preprosto in brez upoštevanja konkretnih okoliščin, primerjati ali enačiti s pobjem »kvizlingov«¹⁴ v Zahodni Evropi. V Zahodni Evropi (zlasti v Franciji – za katero se pogosto navaja številka 10.000 zunaj sodno usmrčenih) je prihajalo do »spontanosti«¹⁴ obračunov z nasprotniki rezistence brez sodnikov in sodišč predvsem v »vmesnem«¹⁴ času, preden je bila vzpostavljena nova, povojna oblast, medtem ko je v Sloveniji in Jugoslaviji množično pobijanje brez sojenja in dokazovanja krivde zapovedala prav nova oblastna komunistična elita, in to brez posvetovanja ali dogovora s koalicijskimi partnerji (vlada Tito-Šubašič), s katerimi je bila za »mednarodne potrebe«¹⁴ in zato, da si je pridobila zahodno podporo, še vedno povezana.

Država	Število preb.	Žrtve vojne	Po vojni usmrčeni	% vseh žrtev na št. prebivalstva
Norveška	3.300.000	4.000	28	0,14%
Danska	3.850.000	4.000	46	0,11%
Nizozemska	9.000.000	248.000	53	2,8%
Belgija	8.000.000	111.000	277	1,4%
Francija	42.000.000	358.000	2.250 ¹⁴	0,85%
Grčija	6.000.000	420.000	5.000	7,1%
Madžarska	14.500.000	900.000 ¹⁵	7.000	6,2%
Poljska	35.000.000	6.000.000	3.000 ¹⁶	17,0%
Slovenija	1.492.000 ¹⁷	90.000	13.600	6,0% ¹⁸

¹¹ Benjamin Frommer, *National Cleansing, Retribution against Nazi collaborators in Postwar Czechoslovakia*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, str. 34.

¹² Boris Mlakar, *Obračun s kolaboracijo v Evropi*, Delo, 17. 9. 1996–25. 9. 1996., isti, *Epuracija in povojne žrtve v Zahodni Evropi*, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 36/1996, str. 201–216

¹³ Večer, 8. novembra 2001.

¹⁴ To so le številke za zunajsodne in sodne povojne usmrtitve, ko je bila že vzpostavljena povojna francoska oblast. Zunaj sodnih pobojev pred končanimi boji je bilo precej več.

Žerjavić se je torej, če se ozremo po naših številkah, z izračunom slovenskih demografskih izgub med drugo svetovno vojno, ki jih je ocenil na 132.000 oseb, bolj približal sodobnim podatkom, kot mu je to uspelo pri ocenah neposrednih žrtev vojne. Razmeroma majhna razlika 14.000 oseb med našim in Žerjavićevim izračunom populacijske izgube je predvsem posledica Žerjavićevih (pre)visokih ocen demografskih izgub na Primorskem zaradi izseljevanja Italijanov. Približno 146.000 oseb demografske izgube na ozemlju današnje države Slovenije, ki jo navajam na podlagi novih podatkov in ocen, se močno približuje oceni Organizacijskega Vestnika Cirilmetodijskega društva za leto 1958, po kateri je bila demografska izguba slovenskega narodnega prostora med drugo svetovno vojno 150.000 ljudi, medtem ko se leta 1986 zapisana ocena Matjaža Kmecla o 171.400 izgubljenih prebivalcih slovenskega prostora zdi tudi danes previsoka (tež številki bi se lahko približno približali le, če bi našim ocenam o demografski izgubi prišteli še vse izseljene, na slovenskem ozemlju samo med obema vojnama in vojno prebivajoče Italijane).

Demografska izguba okoli 146.000 ljudi v vojnih in neposrednih povojnih letih je nedvomno imela daljnosežne populacijske, socialne, gospodarske in kulturne posledice in kar presenetljivo je, da te še niso bile predmet podrobnejšega raziskovanja. Po podatkih raziskave Inštituta za novejšo zgodovino o žrtvah druge svetovne vojne so med ubitimi in umrlimi zaradi vojnega nasilja in vojskovanja prevladovali moški, po podatkih za nekatere dežele, kamor so se izseljevali slovenski izseljenci pa so med priseljenimi prevladovale ženske (za Argentino naj bi tako veljalo, da je bilo med 1.000 priseljenimi Slovenci konec štiridesetih in v začetku petdesetih let 544 žensk). Kako so ta dejstva vplivala na reprodukcijsko sposobnost prebivalstva, ki je ostalo doma, lahko zaenkrat le ugibamo. Tudi ocene socialnih, gospodarskih in kulturnih posledic vojne in nasilnega obračunavanja po njej so lahko le približne. Ni pa mogoče prezreti, da je slovenski prostor med vojno in po njej (med drugim zaradi emigracije) izgubil velik del svoje inteligence ter meščanskih elit, hkrati pa tudi nemajhen del podjetniškega sloja (med drugim zaradi odhoda štajerskih Nemcev, ki so imeli med obema vojnama v rokah pomemben del spodnje-štajerskega gospodarstva). Če primerjamo demografsko izgubo iz časa druge svetovne vojne in neposredno po njej, je bila glede na svoje dolgoročne socialne in gospodarske posledice po vsej verjetnosti še usodnejša, kot demografska izguba zaradi izseljevanja v zadnjih dveh desetletjih pred prvo svetovno vojno.

Ponuditi ta sklep in to spoznanje v razmislek in razpravo pa je bil tudi glavni namen mojega prispevka.

¹⁵ Ignac Romics, *Hungary in 20th Century*, Corvina, Budapest 1999. Veliko število smrtnih žrtev na Madžarskem je predvsem posledica poboja madžarskih Judov.

¹⁶ Ta številka je verjetno prenizka.

¹⁷ Leta 1941

¹⁸ Številka nekaj nad 13550 zunaj sodno ubitih, ki jo navajajo kolegice iz inštituta, skoraj gotovo ni dokončno, vsekakor pa treba k njej prišteti še obsojene na smrt in justificirane.

¹⁹ Boris Mlakar, *Nekaj števil k problematiki žrtev druge svetovne vojna na Slovenskem*, Borec št. 5–6, letnik XLII/1989, str. 637.

PRAVO IN NEPRAVO PO LETU 1941

Dr. Lovro Šturm

1. Pravo in nepravo med drugo svetovno vojno.

Po napadu na Jugoslavijo po 6. aprilu 1941 so bile sile Osi (Nemčija, Italija, Madžarska) dolžne spoštovati *ius in bello*, še posebej humanitarno vojno pravo. Bistveni del teh pravnih predpisov je zaobsežen v vojaškem zasedbenem pravu (*ius bellica*) po haških konvencijah z dne 29. julija 1899 in z dne 18. oktobra 1907 ter po ženevskih konvencijah z dne 27. in 29. julija 1929.¹ Po zasedbi jugoslovanskega teritorija ni prišlo do popolne podreditve (debelacije), kajti mednarodnopravno kontinuiteto Jugoslavije je zagotavljala eksilna vlada v Londonu s kraljem Petrom na podlagi Diplomatic Privileges Act z dne 6. marca 1941.² Mednarodno humanitarno vojno pravo je v enaki meri zavezovalo sile Osi kot sile legitimnega odpora proti zasedbi države. V vsebinskem pogledu minimalni mednarodnopravni standardi vojnega prava skladno s splošnimi, od civiliziranih narodov priznanimi pravnimi načeli, zagotavljajo vsakomur pravico do življenja, do osebne nedotakljivosti, do verske svobode, do osebne svobode (vključno s prepovedjo samovoljne aretacije, mučenja in človeka nevednega ravnjanja), do nepristranskega sojenja in do poštenega postopka, kakor tudi pravico do lastnine – skratka, ne nastane brezpravno stanje.³ Glede zakonodaje velja načelo, da se civilni in kazenski zakoni zasedene države v zasedenem prostoru še dalje uporabljajo.⁴ V slovenskem kulturnem in pravnem prostoru je bil katalog temeljnih človekovih pravic, ki jih priznavajo civilizirani narodi, znan že dolgo pred drugo svetovno vojno; že leta 1927 ga je razgrnil Pitamic.⁵ Katalog minimalnih pravic ne velja samo, kadar traja *ius in bello*, ampak tudi pred začetkom in po koncu vojne. Sistematične kršitve naštetih pravic med vojno so sankcionirane kot vojni zločini, v mirnem času pa kot zločini proti človečnosti.

2. Medvojni slovenski revolucionarni zakoni.

Med najpomembnejše pravne akte, ki so neizbrisno vtisnili pečat nadaljnjemu zgodovinskemu dogajanju na Slovenskem in ki so bili tudi poglobitna podlaga za izvajanje revolucionarnega kazenskega sodstva, po svoji stvarni uveljavitvi sodijo akti Vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte slovenskega naroda oziroma Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora z dne 16. septembra 1941 (t.i. revolucionarni zakoni).⁶ Najbolj daljnosežni pomen med njimi so imele zlasti posamezne določbe Sklepa Vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte slovenskega naroda, da se konstituira v Slovenski narodnoosvobodilni odbor (v nadaljnjem besedilu: sklep) in Odlok Slovenskega narodnoosvobodil-

¹ Adam Roberts – Richard Guelff (ed.), *Documents on the laws of war*, Oxford 1982

² Dokler državna oblast pravno še obstoji, ni debelacije. Ivan Tomšič, *Vojno in nevtralnostno pravo*, Ljubljana 1942, str. 67

³ Ivan Tomšič, *Vojno in nevtralnostno pravo*, Ljubljana 1942, str. 24

⁴ Ivan Tomšič, *Vojno in nevtralnostno pravo*, Ljubljana 1942, str. 74 in 75

⁵ Leonid Pitamic, *Država, Družba sv. Mohorja, Celje* 1927, str. 188–233

nega odbora (SNOO) glede zaščite slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitve (v nadaljnjem besedilu: zaščitni odlok).⁷

V Sklepu je protipraven 2. člen, ki proglašča, da SNOO za časa osvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju. Vsako organiziranje izven okvira OF definira kot škodljivo borbi za narodno svobodo. V zaščitnem odloku, ki ima elemente kazenskega zakonika in kazenskega postopnika, so na prvi pogled sporne določbe iz 3. tč. 2. odst. 1. člena – »Izdajalec je: kdor zaradi svoje ali sebične skupinske koristi zbira in odvaja narodne sile za borbo proti osvoboditvi slovenskega naroda ali nudi za tako borbo pomoč s kakršnimikoli sredstvi« in postopkovne določbe iz 7. člena, ki ustanavlja posebna tajna, nagla sodišča, proti njihovi razsodbi ni pritožbe, osebno zasliševanje krivca ni potrebno. Podrobnejša analiza odpira tudi vprašanja spornosti zaradi nedoločenosti pri definiranju posameznih dejanskih stanov iz odloka in pretiranosti v odloku določenih kaznovanih sankcij. Posebno vprašanje predstavlja ugotavljanje morebitnega normodajalčevega skritega motiva pri obeh odlokih zlasti vprašanje, ali je imel normodajalec namen doseči zgolj izgon okupatorja in vzpostavitev svobode vsemu prebivalstvu na slovenskem ozemlju, ali pa je morebiti z njim zasledoval tudi druge cilje, tj. izvedbo revolucije.

Pravna analiza s standardnim pravnim instrumentarijem za presojo o vsebinski pravni pravilnosti obeh revolucionarnih pravnih aktov SNOO nas ob upoštevanju historičnih dejstev, kot rezultat dognanj zgodovinske stroke, pripelje do naslednjih spoznanj. Oba akta, tako Sklep SNOO kot zaščitni odlok sta bila v svojih bistvenih sestavinah že ob njunem nastanku v očitnem nasprotju s splošnimi, od civiliziranih narodov priznanimi pravnimi načeli, ki jih je človeštvo strnilo v kodeks etičnih vrednot in pravil družbenega sožitja. Presoja njune dejanske uporabe v resničnem življenju tako oceno ne samo potrjuje, ampak jo še dodatno zaostri. Ključne določbe iz obeh aktov so bile v nasprotju z deklariranim ciljem uporabljene v skladu s skritim sprevrženim motivom normodajalca. Gre za tipičen primer zlorabe prava. Oba akta nista bila namenjena zagotavljanju svobode in vzpostavitvi svobodne demokratične družbe, ampak sta bila uporabljena kot sredstvo za ustrahovanje ljudi in za izvedbo komunistične revolucije in za vzpostavitev totalitarnega družbenega sistema pod monopolno oblastjo komunistične partije.⁸

3. Retrospektivni pogled na prepoved delovanja Komunistične partije Jugoslavije

Ministrski svet Kraljevine SHS je dne 29. decembra 1920 s posebnim raz-

⁶ To so bili štirje odloki sprejeti na tretjem zasedanju Vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte oziroma na prvem zasedanju Slovenskega narodno-osvobodilnega odbora (SNOO), ki jih Mikuž imenuje »revolucionarni zakoni« (Mikuž, str. 249). Seja je bila 16. septembra 1941 v Dobrilovi ulici v Ljubljani. Navzočih je bilo 15 članov. Glavni referent je bil Boris Kidrič. V procesu nastajanja nove oblasti med NOB je bila sodna oblast najprej organizirana v obliki kazenskega sodstva, in sicer na okupiranem ozemlju v obliki posebnega tajnega sodišča, na ozemlju pod nadzorom enot NOV v obliki vojaških kazenskih sodišč. Temelje kazenskega sodstva je položil SNOO z zaščitnim odlokom. Kasnejši Pravilnik Glavnega štaba NOV in PO Slovenije iz leta 1943 se je pri določitvi kaznivih dejanj v glavnem opiral na zaščitni odlok (gl. Anton Kržišnik, Kočevski proces, njegov zgodovinski okvir in pomen, str. 382 in 383).

⁷ Glej Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1, marec 1941, marec 1942, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Ljubljana 1962, str. 116 in str. 119–120

⁸ Louro Sturm, Podjetje in delo, 24, 6–7/1998, str. 1089–1097

glasom številka 29282, znanim kot Obznana, prepovedal komunistično propagando in komunistične organizacije, njihov tisk in vse druge spise, ki bi motili mir države znotraj in zunaj, opravičevali in odobraval diktaturo, revolucijo ali kakršnokoli nasilje. Jugoslovanska skupščina je sedem mesecev kasneje 1. avgusta 1921 sprejela zakon Kraljevine SHS o zaščiti javne varnosti in reda v državi.⁹ Ta zakon je pomenil potrditev razglasa z dne 29. decembra 1920.

Tedanji Statut Komunistične partije Jugoslavije iz leta 1920 je v 1. členu opredelil cilj KPJ. Izrecno pravi, da ima KPJ kot član Tretje komunistične Internacionalne za cilj, da s pomočjo nepopustljive razredne borbe in z diktaturo proletariata izvrši popolno osvoboditev delavskega razreda in vseh zatiranih slojev delavskega ljudstva z vzpostavitvijo komunistične ureditve namesto kapitalistične.¹⁰

Program KPJ v prvem poglavju navaja, da je končni cilj celotne dejavnosti mednarodne komunistične partije, kot zavestnega izraza razrednega gibanja, socialna revolucija, to je zamenjava kapitalističnih proizvodjalnih razmerij s komunističnimi. Neizogiben pogoj za to socialno revolucijo je diktatura proletariata.¹¹ Program KPJ v drugem poglavju poudarja, da je prišla nova doba, razpadanje kapitalizma in doba svetovne proletarske revolucije. Drugo poglavje zaključuje z ugotovitvijo, da mora proletariati voditi trajno gospodarsko in politično borbo za svojo končno osvoboditev in to z vsemi v poštev prihajajočimi sredstvi, ki se določajo glede na socialno stanje in z razmerji sil med proletariatom in buržoazijo. V tretjem poglavju poudarja, da KPJ kot član Tretje komunistične Internacionalne sprejema pretendence za svetovno revolucijo kot izhodiščno točko svoje borbe. Zato je naloga delavskega razreda vsega sveta, da vzpostavi socialistično ureditev. V ta namen mora proletariati predhodno uničiti politično oblast buržoazije in prevzeti politično oblast v svoje roke. Prevzema državne oblasti ni mogoče omejiti le na spremembo oseb v sestavi državnih organov, ampak mora pomeniti uničenje tujega državnega aparata, uničenje vseh buržoaznih in organiziranje proleterskih sodišč, uničenje reakcionarne birokracije in ustanovitev novih proleterskih organov oblasti.¹²

V svojem četrtem poglavju Program KPJ poudarja, da je nauk ruske revolucije pokazal, da se nova družbena ureditev lahko uresniči samo v socialni vojni proti vladajočim oblastem.

V šestem poglavju¹³ svojega Programa KPJ izrecno izjavlja, da se bori za sovjetsko republiko, to je za prehod k socializmu s pomočjo diktature proletariata v obliki sovjetske oblasti.¹⁴ V sedmem poglavju Program KPJ določa, da revolucionarna doba zahteva od proletariata, da uporablja takšna borbena sredstva, s katerimi se pritegne široke proleterske množice v velike borbe in akcije, ki se zaključijo z odprtim spopadom z meščansko državo. KPJ je načeloma nasprotnik parlamentarizma kot sredstva svoje razredne vladavine. Po osvojitvi politične oblasti parlamentarizem ni več mogoč.¹⁵

⁹ *Službene Novine Kraljevine SHS*, št. 170 A z dne 3. avgusta 1921

¹⁰ *Drugi kongres KPJ: Drugi (Vukovarski) kongres KPJ, Izvori za istoriju SKJ, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1983, str. 118*

¹¹ *Drugi kongres KPJ, str. 74–76*

¹² *gl. Drugi kongres KPJ, str. 78–80*

¹³ *gl. Drugi kongres KPJ, str. 81*

¹⁴ *gl. Drugi kongres KPJ, str. 84*

¹⁵ *gl. Drugi kongres KPJ, str. 85–86*

Sklepna analiza pokaže, da bi bila politična stranka s takim ali podobnim programom in obliko svojega delovanja kot nekdanja KPJ (izvedba atentata na notranjega ministra leta 1920) v neskladju tudi z današnjimi merili in načeli svobodne demokratične družbene ureditve, ki so do svobode delovanja političnih strank zelo tolerantna in z dandanes uveljavljenimi demokratičnimi evropskimi ustavnimi sistemi. V tej luči se pokaže kot pravno dopustna tudi takratna prepoved stranke KPJ kot celote in vseh oblik njenega delovanja.

4. Pravna veljava predvojnih pravnih predpisov.

Odlok AVNOJ o odpravi in razveljavljanju vseh pravnih predpisov izdanih med okupacijo po okupatorjih in njihovih pomagačih; o veljavnosti odločb izdanih v tej dobi; o odpravi pravnih predpisov, ki so veljali v trenutku okupacije po sovražniku (Uradni list DFJ. št. 4/45), s svojim naslovom zaveja, kajti po svoji vsebini je ta Odlok potrdil in ohranil v veljavi pravne predpise, ki so veljali pred 6. aprilom 1941, to je predpise predvojne Jugoslavije za večji del območja povojne Republike Slovenije ter deloma predpise Italije za manjši del, ki je bil pred vojno v območju italijanske države. V tem pogledu je ključen 2. člen Odloka, ki se glasi: »**Pravni predpisi** (zakoni, uredbe, naredbe, pravilniki itd.), ki so veljali v trenutku okupacije po sovražnikih (pred 6. aprilom 1941) se odpravljajo, kolikor nasprotujejo pridobitvam narodno osvobodilne borbe, ter deklaracijam in Odlokom protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije in deželnih protifašističnih predstavniških zborov posameznih federalnih enot ter njih predsedništev, kakor tudi pravnim predpisom, izdanim po nacionalnem komitetu osvoboditve Jugoslavije in njegovih poverjeništev ter po vladah in posameznikih poverjeništev federalnih enot«.

Iz citiranega člena je razvidno, da je Odlok dne 3. februarja 1945 odpravil le tiste predpise, ki so nasprotovali plemenitim pridobitvam NOB ter protifašističnemu odporu. Te pridobitve NOB so pomenile izgon okupatorja in zlom okupatorske oblasti, pridobitve protifašističnega odpora pa so povsod po demokratični Evropi pomenile zlom totalitarnega sistema in njegovega nasilja nad človekom in začetek svobodnega demokratičnega reda, ki temelji na evropski pravni kulturi in civilizaciji. Te določbe Odloka so nesporne in če so bili zaradi teh določb morebiti izločeni nekateri pravni predpisi predvojne Jugoslavije, so bili odpravljani upravičeno. Vendar se ni mogoče izogniti ugotovitvi, da je tedanja revolucionarna oblast ta člen brala in razumela drugače. Tudi njeni tedanji in novejši ideologi oz. avtorji so očitno smatrali, da je treba enačiti pridobitve NOB in protifašističnega odpora s pridobitvami revolucije (gl. Šnuderl¹⁶ in Kristan).¹⁷ Mnogi primeri uporabe pravnih predpisov v tedanjem času opravičujejo tako sklepanje, o čemer najdemo prepričljivo doku-

¹⁶ Makso Šnuderl, *Politični sistem Jugoslavije*, Ljubljana 1965. Avtor zaključuje poglavje – *Revolucija med NOB* (str. 11–16) z naslednjimi sklepnimi ugotovitvami: »Pri vsem tem revolucionarnem dogajanju pa je prevevala sleherni dejavnost ideološko politična ideja marksizma in leninizma, ki jo je med NOB širila, uveljavljala in utrjevala KPJ. Ideja o diktaturi proletariata je bilo osnovno revolucionarno vodilo. Odpraviti meščansko oblast, osvojiti politično oblast za ljudske množice ter porušiti gospodarske položaje meščanstva, pa na tem izgraditi državo proletarskega tipa, to so bili cilji in duh, ki je prežemal NOB. Pri tem so velika oktobrska revolucija in razvoj Sovjetske zveze močno vplivali na duhove in razvoj v NOB. Eno je bilo vsem jasno: NOV se ne bojuje ... zato, da bi se pojavile ... prejšnje politične stranke... Revolucija je rušila vse... in gradila osnove za nov družbeni red, novo obliko države in novo oblast. Na tej ideološki politični ideji so se ustvarjali prvi revolucionarni socialistični ustavni temelji nove Jugoslavije« (str. 16).

mentacijo v novejših delih, zlasti zgodovinskih avtorjev.¹⁸ Razvidno je tudi iz utemeljevanja tedanjih pravnih avtorjev, ki ga najdemo tudi v kasejših interpretacijah o izenačevanju NOB in revolucije (gl. poleg avtorjev pod op. 2 in op. 3 tudi Pašića¹⁹ in o tem, kako razlagati 2. člen Odloka. Avtorji brez izjeme trdijo, da je Odlok odpravil vse predpise predvojne Jugoslavije (gl. navedbe

¹⁷ Strobl-Kristan-Ribičič, *Ustavno pravo SFR Jugoslavije*, IV. izdaja, Ljubljana 1986. V drugem poglavju *Ustavni razvoj Jugoslavije* avtor Ivan Kristan v podpoglavju 2. *Dvojni značaj NOB ugotavlja*: »Med narodnoosvobodilnim bojem sta potekala omenjena dva procesa: - narod noosvobodilni boj zoper okupatorja...«, - »boj za oblast delavskega razreda...« (str. 28–29). »Oba omenjena procesa, osvobodilni boj zoper okupatorja in socialna revolucija, sta se med seboj prepletala in pogojevala drug drugega« (str. 29). »Tako se je revolucija med NOB kazala v več elementih«. Prvi element revolucije je zamenjava starih organov oblasti z novimi. Tu je šlo za uresničenje ene izmed zahtev marksistične teorije v zvezi z osvajanjem oblasti po delavskem razredu, to je, da mora delavski razred razbiti stari državni aparat in namesto njega postaviti svoj aparat« (str. 29). »Drugi element revolucije je graditev novega pravnega reda z revolucionarnimi dekreti organov revolucije in pozneje s pravnimi predpisi. Ta proces se zaključuje s formalnim razveljavljanjem predpisov iz bivše Jugoslavije in pa predpisov okupatorja (Odlok predsedstva AVNOJ z dne 3. februarja 1945). S tem je bila tudi pravno pretrgana notranje politična kontinuiteta s stariim pravnim redom. V samem značaju revolucije je, da ruši stari pravni red in da razveljavlja predpise, ki jih je izdala prejšnja oblast« (str. 30).

¹⁸ Jera Vodušek-Starič: *Ozadje sodnih procesov v Sloveniji v prvem povojnem letu. Prispevki za novosejšo zgodovino XXXII–1992*, str. 139–153 – »namen procesov je bil strahovati ljudi«; »likvidacija vse potencialne pozicije s psevdo-juridičnimi metodami se nadaljuje«, »glavni motiv (sodnih procesov) je bil revolucionaren – podržaviti privatno lastnino – ne pa selekcionirano kaznovati vojne zločince«, vse navedbe iz strani 152. »Zvezno ministrtvo za pravosodje je zato 11. in 12. januarja (1946) sklicalo konferenco o sodstvu... Sodišča naj bodo bič v rokah ljudstva«, str. 149.

Jera Vodušek-Starič: *Prevzem oblasti 1944–1946, Cankarjeva založba, Ljubljana 1992* – »Prevzem (oblasti) sam pa je temeljil na ustrahovanju ljudi, skratka začel se je revolucionarni teror«, str. 5. Pisarna glavnega javnega tožilca (Vita Kraigherja) je prepisala prevod kazenskega zakonika Ruske SFSR v toliko izvodih, da je dobil vsak javni tožilec svojega. Kot razlog je Kraigher navajal predsem, da »Sovjetski kazenski zakonik vsebuje vrsto najmodernejših kazensko pravnih načel., ki so za našo sedanjo sodno prakso mnogo primernejša kakor načela starega Jugoslovankega kazenskega zakonika«. »Prednost pa je videl v tem, da je Sovjetski zakonik dopuščal uporabo načela analogije«, str. 18. Glej tudi poglavja: *Sodstvo: vojaški procesi in drugi postopki*, str. 266–272, *Spreminjanje zakonodaje*, str. 280–283, *Druga faza revolucije*, str. 371–391 in: *Ostrejši ukrepi v sodstvu*, str. 407–426.

Milko Mikola: *Sodni procesi na Celjskem 1944–1951, publikacija Zgodovinskega arhiva v Celju, Celje 1995* »Če se izrazimo z besedami, ki jih je leta 1948 zapisal takratni predsednik Celjskega Okrožnega sodišča je sodišče v tistem času predstavljalo "borbeni organ, ki se mora boriti zoper razredne sovražnike«.

»Takšna vloga sodišč je prišla do izraza predsem v izvajanju političnih in zrežiranih sodnih procesov, ki so bili v Sloveniji množični zlasti od 1948 do 1951, kar pa nikakor ni bilo slučajno, saj je to tisto obdobje v slovenski povojni zgodovini, ki ga lahko označimo kot obdobje stalinizma«, str. 1, glej več o revolucionarnem sodstvu v pogl.: *Nekatere značilnosti delovanja Okrožnega in Okrajnega sodišča v Celju na področju kazenskega sodstva v prvih povojnih letih*, str. 102–111 in v pogl. *Pregled nekaterih pomembnejših procesov pred Okrožnim in Okrajnim sodiščem v Celju v letih 1945–1951*, str. 116–216.

Ljubo Bavcon, *Materialno kazensko pravo v času dachauskih procesov*, str. 118–124, v publikaciji: *Dachauski procesi (Raziskovalno poročilo z dokumenti)*, Ljubljana 1990: »...spričo tega, da je šlo v tistem času za uveljavitev nove socialistične družbenoekonomske in politične ureditve, ki je znana kot diktatura proletariata, je razumljivo, da je slonela celokupna državna ureditev na ideološki in politični represiji, katere poglavitni instrument sta bila kazensko pravo in organi represije«.

¹⁹ Jovan Djordjević (ured.), *Društveno politički sistem SFRJ, Beograd 1979*. V drugem poglavju avtor dr. Najdan Pašić v poglavju *Revolucionarne osnove družbenopolitičnega sistema razčlenjuje delavsko razredne in socialistične značilnosti političnega sistema, nastale »v revoluciji z vodilno vlogo revolucionarne avantgarde delavskega razreda pri organiziranju in splošnem usmerjanju NOB in revolucije«* (str. 55). »Nastanek narodnoosvobodilnih odborov je izražal zgodovinsko

Androjne²⁰, Šnuderla pod op. 2, Kristana pod op. 3 in Bavcona pod op. 21). Najbrž je v resnici tudi tako bilo (prim. Kobe op. 22). Vendar je bilo takšno ravnanje v nasprotju z Odlokom in zato tudi v nasprotju s tedanjim pravom.

Predpisi, ki so jih izdali tedanji državni organi, so sicer lahko v vsebinskem ali proceduralnem pogledu spremenili ali razveljavili predpise nekdanje Jugoslavije, kolikor sami po sebi iz razlogov, ki smo jih na kratko omenili, niso bili protipravni v svojih bistvenih določbah. Kolikor novi predpisi niso bili sprejeti, je veljal pravni red nekdanje Jugoslavije.

Odlok je torej z določbo 2. člena odpravil pravne predpise, izdane pred okupacijo le, kolikor so nasprotovali povojnim predpisom. Na tej podlagi ni mogoče trditi, da so bili že s to določbo Odloka razveljavljeni vsi predpisi, vključno nematerialni in procesni predpisi s področja kazenskega prava in predpisi o upravnem postopku.

Ustava FLRJ iz leta 1946 je določila v drugem odstavku 136. člena, da ostanejo odloki, zakoni in uredbe, potrjene z odločbo Ustavodajne skupščine z dne 1. decembra 1945, v veljavi, dokler ne bo o njih izdana dokončna odločba. Dokončna odločitev je bila za Odlok sprejeta s sprejemom posebnega zakona, ki je bil v skladu s tretjim odstavkom 136. člena Ustave FLRJ izdan kot Zakon o potrditvi in spremembah Odloka in sprejet v prečiščenem besedilu z

dejstvo največjega pomena: dejansko preraščanje narodnoosvobodilne borbe v socialistično revolucijo, bistveno spremembo značaja in razredne narave oblasti» (str. 56).

»Narodnoosvobodilna borba je bila po svoji razredni vsebini posebna oblika socialistične revolucije in v njej je upravljanje oblasti trajno in dokončno odločeno v prid delavskega razreda. Politični sistem, izgrajen na tej podlagi, je bil lahko samo sistem diktature proletariata«, str. 57.

²⁰ Vilko Androjna: *Upravni postopek in upravni spor*, Ljubljana 1977. V poglavju - *Razvoj splošnega upravnega postopka v novi Jugoslaviji* avtor navaja: »Po Odloku predsedstva AVNOJ z dne 3. februarja 1945 je izgubil pravno moč poleg drugih predpisov bivše Jugoslavije tudi Zakon o splošnem upravnem postopku iz leta 1930«, str. 16.

²¹ Ljubo Bavcon – Alenka Šelih: *Kazensko pravo, splošni del*, Ljubljana 1978, I. del – *Kriminalitet* in kazensko pravo (avtor Ljubo Bavcon): »Ob postopnem osvobajanju ozemlja Jugoslavije in ob koncu vojne so nastale nekatere težave v sodstvu spričo tega, da je na področju kazenskega prava veljala samo Uredba o vojaških sodiščih, ki ni mogla zajeti vseh družbi nevarnih dejanj, ki so se dejansko pojavljala. Položaj je bil urejen z Odlokom AVNOJ (3. 2. 1945), ki je postal leta 1946 Zakon o neveljavnosti pravnih predpisov iz časa pred 6. aprilom 1941 in iz dobe sovražne okupacije. Ta zakon je dopuščal uporabo posameznih pravnih meril, ki jih je vsebovalo pravo stare Jugoslavije, če ta pravila niso bila v nasprotju z Ustavo FLRJ in ustavami ljudskih republik, z zakoni in drugimi veljavnimi predpisi, kot tudi z načeli ustavnega reda FLRJ. Zakon pa tudi izrecno določa, da se smejo taka pravila samo uporabljati, ne smejo pa državni organi svojih odločb s temi predpisi utemeljevati. Na tej podlagi je poslovalo tudi kazensko pravosodje«, str. 64.

²² Peter Kobe: *Kazensko pravni sistem, organi kazenskega pregona in pravosodja v času dachauskih procesov*, str. 91–124, v publikaciji: *Dachauski procesi* (Raziskovalno poročilo z dokumenti), Ljubljana 1990: »Za postopno izgrajevanje pravnega sistema pa sta pomembni dve predvsem ideološko politični izbodišči, prevzeti iz arzenala marksistične koncepcije o revoluciji in izgradnji novega reda po prevzemu oblasti v leninistično-stalinistični različici. Tu je najprej ideja o diskontinuiteti pravnega reda ali drugače rečeno, treba je v načelu odpraviti vse predpise, ... ki so dediščina preteklosti oz. prejšnje eksploatorske oblasti in jih nadomestiti z lastnimi novimi, izpeljanimi iz tistih temeljev, ki so nastajali in se razvijali že med NOB. Drugo izbodišče pa je koncepcija, da revolucionarni in zmagoviti razred, ki je zrušil prejšnjo oblast, ne more preprosto prevzeti aparat države, ki je prenehala, temveč si mora ustvariti lastnega, takšnega, ki bo neobremenjen s preteklostjo, sposoben izvrševati svoje naloge v novi državi. Obe omenjeni koncepciji sta bili vsebovani že v ukrepih, ki jih je sprejelo predsedstvo AVNOJ-a še pred koncem vojne. t.j. 3. 2. 1945, po končani vojni pa v poletnih mesecih začasni zakonodajni organ. Med prvimi je pomemben Odlok AVNOJ o odpravi in razveljavljanju vseh pravnih predpisov (Ur. list DFJ 4/45)«, str. 91–92.

naslovom: Zakon o razveljavljanju pravnih predpisov, izdanih pred 6. aprilom 1941 in med sovražno okupacijo (Uradni list FLRJ, št. 86/46): v nadaljevanju: ZRPP-46. Od uveljavitve ZRPP-46 je bilo vprašanje, ki ga je urejal Odlok, urejeno na drug način. Določba 2. člena Odloka je bila nadomeščena s tremi novimi določbami (2. do 5. člen ZRPP-46).

Po ureditvi od 26. oktobra 1946 naprej so pravni predpisi, izdani pred 6. aprilom 1941, izgubili pravno moč, pravna pravila v teh predpisih, ki niso bila v skladu z določbo 3. člena ZRPP-46 izrecno proglašena za obvezujoča, pa so se po določbi 4. člena ZRPP-46 lahko uporabljala, kolikor niso nasprotovala Ustavi in veljavnim predpisom. Na tej podlagi se nekatera pravna pravila s področja civilnega prava na podlagi prvega odstavka 4. člena Ustavnega zakona za izvedbo Temeljne ustavne listine v Republiki Sloveniji še vedno uporabljajo.

Če se uporaba Odloka oziroma ZRPP-46 nanaša na kazenske postopke, izvedene v povojnem obdobju, gre le za vprašanje, v kakšnem obsegu so se lahko predvojni kazenski materialni in procesni predpisi uporabljali v kazenskih postopkih. O namenu in smislu kazenskega pravosodja ter o njegovi družbeni podlagi podaja prepričljivo podobo Bavcon.²³ Do uveljavitve ZRPP-46 so se lahko uporabljali kot predpisi, kolikor niso bili z novejšimi v nasprotju, po uveljavitvi tega so se lahko glede posameznih vprašanj uporabljali kot pravno pravilo, vendar le glede splošnih materialnih kazenskih vprašanj ter glede uporabe pravil procesnega prava. Ta pravna pravila so sodišča sicer lahko uporabljala, niso pa mogla nanje neposredno opirati svojih odločb (drugi odstavek 4. člena ZRPP-46). Tako se ta pravna pravila tudi niso mogla uporabljati glede vprašanja, ali je neko ravnanje določeno kot kaznivo dejanje. Kazniva dejanja so bila določena v posameznih zakonih, kot so Zakon o zatiranju nedovoljene trgovine, nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže (Uradni list DFJ, št. 26/45 in Uradni list FLRJ, št. 56/46), Zakon o konfiskaciji imovine in izvrševanju konfiskacije (Uradni list DFJ, št. 40/45) oziroma Zakon o zaplembi premoženja in izvrševanju zaplembe (Uradni list FLRJ, št. 61/46), Zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo (Uradni list DFJ, št. 66/45 in Uradni list FLRJ, št. 59/46) in Zakon o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast (Uradni list SNOS in NVS, št. 7/45).

5. Stališča Ustavnega sodišča RS do nekdanjega političnega sistema.

Ustavno sodišče RS se je do nekdanjega političnega sistema opredelilo v številnih pomembnih odločitvah.²⁴ Ustavno sodišče ugotavlja, da so bili vsi, ki so živeli v nekdanji državi v tedanjem komunističnem sistemu, desetletja »podvrženi trajnemu in sistematičnemu ogrožanju človekovih pravic in temeljnih svoboščin« in vseskozi »prikrajšani za uživanje temeljnih človekovih pravic in

²³ Ljubo Bavcon–Alenka Šelih: *Kazensko pravo, splošni del*, Ljubljana 1978, I. del-Kriminaliteta in kazensko pravo (avtor Ljubo Bavcon): »Kazensko pravo je najprej sredstvo za obvarovanje obstoječe družbene ureditve...«, str. 26. ...V tem smislu je kazensko pravo sredstvo za zatiranje in za sistematičen boj proti določenemu delu prebivalstva« (Lenin I. str. 256–257), torej za boj proti razredu, ki se zaradi svojih drugačnih pogledov upira celovitosti obstoječe družbene ureditve ali njenim sestavnim delom. Gre za podrejanje posameznikov in družbenih skupin splošnim zahtevam proizvodnje, delitve in menjave«, str. 26.

²⁴ Glej Odločbe in sklepi Ustavnega sodišča - OdlUS (uradna zbirka), letniki I, II, III, IV, V, VI, VII, Ljubljana, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, zvezki OdlUS I, 102, OdlUS III, 33, OdlUS, III, 123, OdlUS IV, 20, OdlUS IV, 54, OdlUS V, 31, OdlUS V, 174, OdlUS V, 184, OdlUS VI, 43, OdlUS VI, 158, OdlUS VII, 47, OdlUS VII, 98, OdlUS VII, 150, OdlUS VII, 176, OdlUS VII, 195.

svoboščin, zlasti za svobodo izražanja, pravico do političnega združevanja, pravico do svobodne gospodarske pobude in druge pravice.«²⁵

Ustavno sodišče ugotavlja, da je tedaj (to je po letu 1945) šlo za državo, »katere tedanja oblast je po končani vojni izvedla množične poboje bivših vojaških in takratnih političnih nasprotnikov, pravno nesprejemljive kazenske procese s smrtnimi kaznimi, nezakonite zaplembe premoženja, onemogočanje in likvidacijo političnih strank v nasprotju z lastnim pravnim redom itd., s čimer je povzročila pri prizadetih utemeljen strah za življenje v primeru bivanja v taki državi l...l. Splošno znane in že prej kratko omenjene okoliščine v takratni Jugoslaviji (popolna pravna negotovost vseh politično sumljivih oseb, vključno z življenjsko nevarnostjo; odstranjevanje političnih nasprotnikov s psevdolegalnimi postopki in z izmaličenimi pravnimi sredstvi; sistematično in brezobzirno izvajanje ustrahovanja prizadetih in podobnih represivnih ukrepov s strani tedanje politične oblasti in njenega državnega aparata ne samo na politične nasprotnike, ampak tudi na posamezne državne uradnike, posredno pa na celotno prebivalstvo) so pomenile za prizadete, da se niso upali vrniti v domovino ali da so iz nje pobegnili.«²⁶

Ni sprejemljiva teza o zavestnem prelaganju odgovornosti na nekaj izpostavljenih posameznikov ali teza, da je šlo za posamezne ekscese. Ustavno sodišče decidirano ugotavlja, da ni šlo za posamezne ekscese s strani državnih organov, ampak za usklajeno in politično delovanje tedanjih kazenskih sodišč in upravnih organov. Sodišča so bila podrejena upravnemu aparatu in monopolni komunistični partiji.²⁷

Ustavno sodišče razmejuje dogajanja po drugi svetovni vojni v Zahodni Evropi in pri nas in podaja stališče do obdobja po 9. maju 1945:

»Sojenja zaradi ravnanj zoper narodno čast so se odvijala tudi v drugih državah Zahodne Evrope v času po drugi svetovni vojni. Tako na primer tudi v Franciji (Kar podrobno opisuje Robert Aron v delu: *Histoire de l'épuration*, Fayard, Paris 1969), kjer je leta 1953 prišlo do amnestije za takšna kazniva dejanja. Le da je pri tem treba upoštevati, da so pridobitve protifašističnega odpora povsod po demokratični Evropi pomenile zlom totalitarnega sistema in njegovega nasilja nad človekom in začetek svobodnega demokratičnega reda, ki je temeljil na evropski pravni kulturi in civilizaciji. Nove oblasti v zahodnoevropskih državah so spoštovale temelje svobodne demokratične družbe. Te temelje pa po stališču Ustavnega sodišča, ki je bilo že sprejeto v zadevi OdlUS VII, 98, spoštuje le ureditev, ki ob izključitvi vsakršnega nasilja in samovolje predstavlja družbeni red pravne države na podlagi samoodločbe ljudstva glede na voljo večine ter svobodo in enakost. K temeljnim načelom takega reda je treba šteti vsaj še naslednje ključne predpostavke: spoštovanje človekovih pravic, določenih v Ustavi, pravico posameznika do življenja, nedotakljivost osebnostnih pravic, suverenost ljudstva, delitev oblasti, odgovornost Vlade in zakonitost delovanja izvršilne oblasti, neodvisnost sodišč, večstrankarski politični sistem in enake možnosti za vse politične stranke s pravico do oblikovanja opozicije in delovanja v njej v skladu z Ustavo. Izražene so že v V. točki Deklaracije o

²⁵ OdlUS V, 174, Ur. l. RS, št. 1/97 (U-I-107/96) v točki 35 in OdlUS VI, 43, Ur. l. RS, št. 23/97 (U-I-23/93) v točki 40

²⁶ OdlUS I, 102, Ur. l. RS, št. 61/92 (U-I-69/92)

²⁷ OdlUS V, 174, Ur. l. RS, št. 1/97 (U-I-107/96) v točki 29

neodvisnosti, ki jo je prvi slovenski večstrankarski parlament sprejel 25. junija 1991 (Uradni list RS-I, št. 1/91). V državah, v katerih ti pogoji niso bili izpolnjeni, tudi odrešitev od tako strasnega in krivičnega režima, kot je bil nemški nacistični režim med drugo svetovno vojno, sama po sebi ni mogla voditi do resnične osvoboditve. V Sloveniji je bila nova oblast pripravljena uveljavljati svojo oblast tudi z nasiljem, z zlorabami prava v kazenskih postopkih in s sistemskostrukturnim grobim kršenjem človekovih pravic. Zakoni niso bili uporabljeni le z namenom kaznovanja kolaboracije, ampak tudi z namenom izločitve razrednega sovražnika, prevzema oblasti in utrditve totalitarnega sistema. Do vzpostavitve svobodne družbene ureditve je v Sloveniji prišlo šele leta 1990 po prvih svobodnih volitvah v večstrankarski parlament. «²⁸

6. Zloraba kazenske represije v politične namene.

O prvem kaznovalnopravnem predpisu z zakonsko močjo, to je o Uredbi o vojaških sodiščih iz leta 1944 Ustavno sodišče ugotavlja, da so tedanji predpisi oblasti omogočali zlorabo kazenske represije v politične namene.²⁹ V izreku je Ustavno sodišče določilo:

»V nasprotju z Ustavo so vsi tisti elementi določb Uredbe o vojaških sodiščih z dne 24/5-1944, ki so bili že v času nastanka in uporabe uredbe v nasprotju s splošnimi, od civiliziranih narodov priznanimi pravnimi načeli in so tudi v nasprotju z ustavo Republike Slovenije, zlasti:

a) vsi tisti elementi določb, ki so in kolikor so v konkretnih kazenskih postopkih bili uporabljeni kot gola inkriminacija statusa in se niso nanašali na določeno opredeljena dejanja obtožencev;

b) vsi tisti elementi določb, ki so in kolikor so v konkretnih kazenskih postopkih zaradi svoje premajhne določnosti predstavljali podlago za samovoljno takratnih sodišč;

c) vsi tisti elementi določb, ki so omogočili sojenje za dejanja, storjena pred uveljavitvijo uredbe, pa ta niso bila kazniva po splošnih, od civiliziranih narodov priznanih pravnih načelih.

Veljavna zakonska ureditev kazenskega postopka je v nasprotju z Ustavo, ker ne omogoča odprave vseh, v procesnem in vsebinskem pogledu krivičnih odločb, izdanih na podlagi predpisov revolucionarne medvojne in povojne oblasti, in odprave posledic teh odločb z izrednimi pravnimi sredstvi. «

Identičen pristop je Ustavno sodišče uporabilo pri ustavni presoji drugih podobnih povojnih revolucionarnih kazenskih zakonov. Tako je prepovedalo uporabo Zakona o zatiranju nedovoljene trgovine, nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže iz leta 1945. Obrazložitev te odločbe navaja tudi nekatere najhujše primere takratnih kazenskih postopkov po tem zakonu. Ta zakon se je uporabljal še dolgo po njegovi izdaji kot sredstvo razrednega boja za odstranjevanje razrednih sovražnikov. Pri ustavni presoji Zakona o konfiskaciji premoženja in izvrševanju konfiskacije iz leta 1945 je Ustavno sodišče

²⁵ OdIUS V, 174, Ur. l. RS, št. 1/97 (U-I-107/96) v točki 35 in OdIUS VI, 43, Ur. l. RS, št. 23/97 (U-I-23/93) v točki 40

²⁶ OdIUS I, 102, Ur. l. RS, št. 61/92 (U-I-69/92)

²⁷ OdIUS V, 174, Ur. l. RS, št. 1/97 (U-I-107/96) v točki 29

²⁸ OdIUS VII, 176, Ur. l. RS, št. 76/98, (U-I-248/96) v točki 16

²⁹ OdIUS III, 33, Ur. l. RS, št. 23/94, (U-I-6/93) točka B-III, 5

³⁰ OdIUS V, 31, Ur. l. RS, št. 24/96, (U-I-67/94)

povsem prepovedalo uporabo odločbe 28. člena tega zakona. Ta določba ni bila v skladu s splošnimi pravnimi načeli, ki so jih že v času njene uveljavitve priznavali civilizirani narodi, niti s tedanjimi ustavnimi načeli, kolikor je omogočala, da so bile na njeni podlagi brez pravnomočne kazenske sodbe posamezne osebe proglašene za vojne zločince ali narodne sovražnike. Njena uporaba v današnjih sodnih postopkih bi bila v neskladju z Ustavo.³¹

Iz istih razlogov je Ustavno sodišče prepovedalo uporabo Zakona o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast iz leta 1945, kolikor so te določbe zaradi svoje nedoločenosti predstavljale podlago za arbitrarno uporabo zakona – kar je bil tedaj vsesplošen pojav.³²

7. Stališča Ustavnega sodišča do povojnega sodstva.

Po oceni povojnih kazenskih predpisov je pomembna tudi ocena povojnega komunističnega sodstva.³³ Ustavno sodišče ugotavlja, »da novejšje pravne in zgodovinske raziskave primarnih virov iz zgodovinskih arhivov izkazujejo, da tedanja sodišča niso bila samostojna, neodvisna in nepristranska oblast. Bila so orodje za izvajanje revolucije, bič v rokah ljudstva, učinkovito sredstvo za uničenje ljudskih škodljivcev, borbena organ za preganjanje razrednega souvažnika, podrejena upravnemu aparatu in monopolni komunistični partiji, ... orodje v rokah komunistične partije za sistematičen odvzem lastnine v skladu z njenim revolucionarnim programom.«³⁴

Ob presoji določb in postopkov po Zakonu o kaznivih dejanjih zoper narod in državo (ZKND) iz leta 1945 Ustavno sodišče ugotavlja: »Na podlagi določb ZKND je prišlo v času njegove veljavnosti do številnih zlorab prava v kazenskih postopkih. O tem se je mogoče prepričati tako iz podatkov kazenskih spisov in kazenskih sodb tistega časa, kakor tudi iz že narejenih zgodovinskih študij obdobja, v katerem se je uporabljal ZKND. Iz njih je mogoče nedvomno skleniti, da so se na podlagi določb ZKND odvijali številni politični procesi proti industrialcem in trgovcem, katerih namen je bil zapleniti njihovo premoženje, pa tudi večje število procesov proti duhovnikom in redovnikom, proti informburojcem ter procesi, v katerih se je preganjalo verbalno kritiziranje oblasti. Posebno skupino političnih procesov pa nedvomno predstavljajo tako imenovani dachauski procesi – stalinistični kazenski postopki na slovenskem ozemlju.«³⁵

Ustavno sodišče nadalje ugotavlja: »Udba in slovenska partija sta videli v krščanskem socializmu nevarnost. Udba je leta 1949 izdelala dva elaborata o krščanskem socializmu in začela zelo natančno spremljati dejavnosti posameznikov iz krščansko-socialistične skupine (prav tam, str. 100). O Kocbeku so zbirali podatke že od leta 1946. V letu 1951 je slovenski partijski vrh sklenil »odstraniti« Teološko fakulteto z Univerze. Na poti v Novo mesto so 20. januarja 1951 polili z bencinom ljubljanskega nadškofa Antona Vovka in ga zažgali). Na partijskem plenumu leta 1952 je tedanji minister za notranje zadeve Boris Kraigher in član Politbiroja med reakcionarne kroge, 'kar predstavlja po

³¹ OdlUS VII, 47, Ur. l. RS, št. 29/98, (U-I-249/96)

³² OdlUS VII, 176, Ur. l. RS, št. 76/98, (U-I-248/96)

³³ Glej monografijo Gašper Dovčan – Urška Tekavec, *Temne strani slovenske pravne preteklosti v luči slovenske ustave, Dignitas*, 11–12, Ljubljana 2001, str. 1–200

³⁴ OdlUS V, 174, točka 29, Ur. l. RS, št. 1/97, (U-I-107/96)

³⁵ OdlUS VII, 195, Ur. l. RS, št. 76/98, (U-I-247/96), točka 20

mojem najnevarnejši poskus organiziranega delovanja proti nam', prišteval advokate, razne katoliško usmerjene kroge med književniki in umetniki ter znanstveniki (Akademija znanosti, Univerza, Inštituti, zlasti humanistično usmerjeni) ter 'špijonski center naše predusem buržoazne emigracije v Trstu in v Celovcu'. Na slovenski UDV so 19. julija 1952 pripravili načrt postopka proti dr. Jakobu Šolarju na SAZU. Obtožili so ga narodnega izdajstva. Aretacijo je temeljito pripravil referat za ostanke meščanskih strank (OMS) slovenske UDV. Udba je 24. novembra 1952 aretirala najprej dr. Janeza Fabijana in nato 11. decembra 1952 dr. Jakoba Šolarja zaradi namena zrušitve državne in družbene ureditve FLRJ. Sodišče je dr. Šolarja obsodilo na deset let in dr. Fabijana na šest let strogega zapora. V tistem času so z vseh političnih funkcij odstavili Eduarda Kocbeka). S tem je bil zaključen obračun s krščanskimi socialisti kot politično skupino«. ³⁶

8. Presoja Ustavnega sodišča RS povojnih kaznovalnopравnih predpisov in rehabilitacija obsojenih oseb.

Odločitve Ustavnega sodišča v zadevah OdlUS V,31, OdlUS VII, 47 in OdlUS VII, 176 predstavljajo, poleg že omenjene odločitve OdlUS III, 33 glede na navedeno, pravno podlago za zahtevo po spremembi pravnomočne obsodilne sodbe. V zadevi OdlUS V, 31, je Ustavno sodišče odločilo, da se v Republiki Sloveniji ne uporabljajo določbe Zakona o zatiranju nedovoljene trgovine, nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže (Uradni list DFJ, št. 26/45 in Uradni list FLRJ, št. 56/46), ki so in kolikor so bile že v času nastanka in uporabe navedenega zakona v nasprotju s splošnimi, od civiliziranih narodov priznanimi, pravnimi načeli ter v nasprotju z Ustavo. V zadevi OdlUS VII, 47 je odločilo, da določba 28. člena Zakona o konfiskaciji (Uradni list DFJ, št. 40/45) ni bila v skladu s splošnimi pravnimi načeli, ki so jih v času njene uveljavitve priznavali civilizirani narodi, niti s tedanjimi ustavnimi načeli, kolikor je omogočala, da so bile na njeni podlagi brez pravnomočne kazenske sodbe posamezne osebe proglašene za vojne zločince ali narodne sovražnike, ter da bi bila njena uporaba v današnjih sodnih postopkih v neskladju z Ustavo. V zadevi OdlUS VII, 176 je odločilo, da je iz enakih razlogov uporaba določb Zakona o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast (Uradni list SNOS in NVS, št. 7/45) v neskladju z Ustavo, kolikor so te določbe zaradi svoje nedoločenosti predstavljale podlago za arbitrarno uporabo zakona. V zadevi OdlUS VII, 195, kjer je Ustavno sodišče ugotovilo, da je na podlagi ZKND prišlo do množičnih in hudih zlorab prava po letu 1945, je pozvalo zakonodajalca, naj čimprej podaljša rok za vloge za rehabilitacijo.

Po skupnih podatkih glede na stanje marec 2003 je bilo skupno število vseh rehabilitiranih nekdanjih obsojencev približno 3.000 oseb. Številni postopki za sodno rehabilitacijo po tem datumu so bili doslej že dokončani, mnogi pa so še v teku.

Za konec pogledjmo še edini primer moralne rehabilitacije žrtv komunističnega sistema s postavitvijo spominskega obeležja v prostorih državnih organov Republike Slovenije. Ustavno sodišče, ki ima sedež v Plečnikovi palači nekdanje Zbornice za trgovino, obrt in industrijo, je članom te zbornice, žrtvam revolucionarnega nasilja po letu 1945, dne 28. oktobra 1997 svečano postavilo

³⁶ OdlUS VII, 98, Ur. l. RS, št.13/98, (Up-301/96), točke 7-10

trajno spominsko ploščo v pritličnih prostorih sodišča na Beethovnovi ulici 10 v Ljubljani.³⁷ Zaradi odrekanja svobodne podjetniške pobude, vključno z odvzemi premoženja, zaradi teptanja njihovega človekovega dostojanstva ali odvzema osebne svobode je bilo prizadetih 40 tisoč članov nekdanje Zbornice, ob upoštevanju njihovih družinskih članov več kot 150 tisoč ljudi. Zaradi ustrahovanja je takrat prišlo tudi do v javnosti zelo odmevnih smrtnih kazni, ki so bile takoj izvršene. S postavitvijo plošče v znak pietete do žrtev je bila na simbolni ravni opravljena tudi njihova popolna rehabilitacija.

9. Povojni upravni predpisi.

Osnovni zakon o prekrških (Uradni list FLRJ, št. 789-107/47) je omogočal nasilno preselitev z določitvijo kraja prebivališča.³⁸ Osebe so bile napotene na prisilno t.i. »družbeno koristno« delo, kot kazen je bil določen izgon iz prebivališča. V Sloveniji je bil na podlagi zveznega zakona sprejet republiški Zakon o prekrških zoper javni red in mir z dne 11. maja 1949 (Uradni list LRS, št. 16/49). Poseben pravilnik z dne 27. junija 1950 je določal obmejni pas (Uradni list FLRJ, št. 43/50). Omenjeni predpisi so bili podlaga za takojšnjo nasilno deportacijo številnih oseb ali celotnih družin. Nasilno preseljevanje oseb in družin so omogočali tudi stanovanjski predpisi. Odločbe upravnih organov niso bile podvržene sodnemu nadzoru vse do uvedbe upravnega spora, do katerega je prišlo po letu 1952. Predpisi o upravnem postopku za upravno-pravno delovanje državnih upravnih organov so se začeli uporabljati šele po letu 1957, ko je bil sprejet Zakon o splošnem upravnem postopku.³⁹

10. Preplet partijske in izvršilne oblasti in minorna vloga skupščine.

Po ustavnem konceptu ljudske demokracije, kakor ga je komunistična ideologija definirala v obdobju 1945–1953, naj bi oblast v državi pripadala ljudstvu oz. od njega izvoljenemu predstavniškemu telesu. Zaradi praktičnih ozirorov je tedanja komunistična elita v Jugoslaviji oblast osredotočila v vladi, ki je bila personalno zлита z vrhom komunistične partije. To je partija opravicevala, češ da so tedanje razmere narekovalle stalne močne državne intervencije s političnimi sredstvi in s sredstvi revolucionarnega pritiska. »Neizogibno je bilo, da komunistična partija neposredno upravlja oblastni aparat«. Zato ni presemetljivo, da so se poslanci v skupščini zbrali le dvakrat letno. Zakonodajno funkcijo je dejansko prevzemala vlada, ki je vsa življenjska razmerja urejala z uredbami z zakonsko močjo. Število teh uredb in njihov vsebinski obseg je dobil ogromne razsežnosti. Jugoslovanska vlada je v obdobju 1946–1950 sprejela 345 uredb z zakonsko močjo. V obdobju 1950–1953 so bile take uredbे 104. Ustavni zakon iz leta 1953 takšnih uredb z zakonsko močjo ni več dopuščal, vendar jih je vlada v letu 1953 sprejela še 80, v letu 1954 več kot 40, v naslednjih letih pa več kot 20 v vsakem letu.⁴¹

³⁶ OdlUS VII, 98, Ur. l. RS, št.13/98, (Up-301/96), točke 7–10

³⁷ Plošča je v niši za drugimi nihajnimi vrati levo v pritličnih prostorih pred samim stopniščem. V ploščo je vgravirano naslednje besedilo: Članom zbornice za trgovino, obrt in industrijo, žrtvam revolucionarnega nasilja, ki jim je komunistična oblast po letu 1945 poteptala človekovo dostojanstvo, odrekla podjetniško pobudo, vzela osebno svobodo ali življenje – v trajen spomin – Ustavno sodišče.

³⁸ Že med vojno je to določal Odlok Predsedstva SNOS o izgonu.

³⁹ Lovro Šturm, Omejitve oblasti, Ljubljana 1999, str. 254

⁴⁰ Program Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1958, str. 112

⁴¹ Pavle S. Nikolić, Skupštinski sistem. Beograd, 1973, str. 59, 60 in 64

ŽRTVE VOJNE IN REVOLUCIJE

III. DEL

ŽRTVE VOJNE IN REVOLUCIJE

O IZSLEDKIH EVIDENTIRANJA PRIKRITIH GROBIŠČ V RS

Dr. Mitja Ferenc

V svojem prispevku bom poskušal na kratko predstaviti problematiko prikritih grobišč, takšno, kot jo vidim in kot sem jo spoznaval v preteklih dveh letih širom po Sloveniji, ko sem evidentiral prikrita grobišča. Tisti, ki je že kdaj imel opraviti s topografijo, ve, da je nekaj priprava seznama na papirju na podlagi vedenja iz literature, povsem nekaj drugega pa na terenu samem najti, določiti posamezne lokacije grobišč in njihovo velikost ter morebitne žrtve. Vsak od vas, ki je morda že obiskal nekaj prikritih grobišč, ve, kako specifična je ta problematika. Redki so pisni viri o poveljskih pobojih, skoraj nikakršnih pa ni o lokacijah grobišč tako, da sem vezan po skoraj 60 letih s pomočjo ustnih pričevanj najti in določiti lokacije na terenu. Že v uvodu naj povem, da sem se kot zgodovinar lotil evidentiranja prikritih grobišč tudi zato, da bi ob skoraj popolni odsotnosti pisnih virov o njih poskušal z morda netipičnimi metodami zgodovinske stroke pridati nekaj kamenčkov v mozaik teme, ki že vrsto let vznemirja Slovence.

V Sloveniji je 3811 grobov in grobišč, od katerih jih je 114 iz prve svetovne vojne, 3694 iz druge svetovne vojne in 3 iz drugih vojn. Gre za okoli 108.000 pokopanih oseb, od katerih jih večina sodi v čas prve svetovne vojne (več kot 86.000). Seveda ne gre le za Slovence, temveč za osebe različnih narodnosti, ki so padle na ozemlju Slovenije. Od 3694 grobov druge svetovne vojne je 2707 grobišč in grobov borcev NOV in 942 grobov žrtev vojnega nasilja.¹ V te uradne številke pokopališč, grobišč, grobnic, grobov in žrtev pa niso zajeti tisti, ki niso mogli in smeli imeti svojega groba, niso zajeta tista grobišča, ki jih označujemo kot prikrita.

Začetki sistematičnega evidentiranja prikritih grobišč

Slovenija v dvanajstih letih svoje samostojnosti in še nekoliko daljšem obdobju, ko se je vprašanje teh grobišč v medijih lahko dotaknilo slehernega Slovenca, ni mogla začeti sistematično zbirati podatke o prikritih grobiščih,² kaj šele da bi jih raziskovala in urejala. Aktivneje je država – vsaj deklarativno – posegla v problem jeseni 2001, ko so javnost zasuli komentarji o odkritih grobiščih v Crngrobu, Lancovem in Slovenski Bistrici ter se je upravičeno postavljalo vprašanje, kdaj bo država pridobila seznam prikritih grobišč in kdaj ter kako jih bo začela urejati. Sledila je izjava, v kateri se je Vlada RS zavezala, da bodo državni organi storili vse, da se grobišča najdejo, označijo, in

¹ Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve (v nadaljevanju Ministrstvo za delo), Informacija o stanju na področju vojnih grobišč za sejo Vlade RS, 29. 7. 1999. V uradnih podatkih se pojavljajo tudi višje številke.

² Seveda je treba opozoriti, da so se s tovrstno problematiko že v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja ukvarjali ljudje in društva zunaj pristojnih državnih organov. Največ novinar in publicist Ivo Zajdela in Društvo za ureditev zamolčanib grobov. V posameznih občinah so v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja ustanovili občinske komisije, ki so delo opravile z različnim uspehom (v glavnem so kmalu prenehale delati, ukvarjale so se predvsem z okoliščinami usmrtilcev in manj z iskanjem in določanjem ter označevanjem lokacij na terenu samem ali preverjanjem zanesljivosti).

kjer je treba, posmrtni ostanki tudi prekopljejo.³ Vlada pa je novi Komisiji Vladi RS za ureditev vprašanj prikritih grobišč (dalje Komisija Vlade RS) med sedmimi nalogami dodelila tudi »evidentiranje podatkov o številu in območjih grobišč predstavnikov nezmagovite strani v II. svetovni vojni – vzpostavljena evidenca bo lahko pozneje služila za normiranje grobišč.«⁴

Poznavajoč sistem evidentiranja kulturne dediščine pri Ministrstvu za kulturo in njeni Upravi RS za kulturno dediščino in upoštevajoč tehnične možnosti njihovega INDOK centra ter dejstvo, da za tak projekt niso obstajala namenska sredstva v proračunu, je bilo najprimerneje, da je ta projekt leta 2002 začel nastajati v okviru Ministrstva za kulturo. Ministrstvo za delo je prevzelo del obveznosti šele po sprejemu Zakona o vojnih grobiščih poleti 2003.⁵ Kljub temu da bi si želel bolj široko, interdisciplinarno zastavljen projekt pa je bila realnost žal drugačna. A vseskozi so osnovne usmeritve projekta bile izdelati evidenco in register prikritih grobišč, ki bosta kartografsko in fotografsko ter dokumentacijsko podkrepljena. Projekt naj bi nastajal v okviru državne uprave in ob obstoječih kadrovskih in finančnih možnostih po enotni metodologiji. Vseboval naj bi rezultate, na podlagi katerih se bo država lažje odločala o postavitvah spominskih znamenj in smernicah za urejanje grobišč. Omogočal bi nadgradnjo in nadaljevanje dela in bil osnova za delo resornemu organu – Ministrstvu za delo, ko bo ta imel zagotovljene kadrovske in tehnične možnosti za nadaljevanje. V pomoč naj bi bil tudi drugim državnim organom – Ministrstvu za notranje zadeve, Ministrstvu za okolje in prostor, tožilstvom, sodiščem (pri odločitvah sodišča o posegih pri sondažah, izkopih), medijem, raziskovalcem in drugim. Zaradi omejenega časa in nujnosti čimprejšnjega nujenja podatkov zainteresiranim sva se avtorja dela lotila po stopnjah; kar pomeni čimprej pridobiti osnovne podatke za čim več lokacij. Najpomembnejše se nama je zdelo najprej najti ljudi, ki so jim posamezne lokacije znane, oziroma lastnike, na čigar zemljiščih leže grobovi. Na kraju samem pa je bilo najpomembnejša določitev kraja s satelitsko navigacijo, ki je bila osnova za poznejše digitaliziranje in kartografski izris in določitev zemljiško-knjižnih podatkov ter fotodokumentacija, predvsem pa natančen opis dostopov.

V sodelovanju s poznavalci posameznih grobišč, kriminalisti in drugimi sva tako v obdobju od marca 2002–februarja 2003 in septembra 2003– do oktobra 2004 obdelala 390 lokacij grobišč, pripravila 998 topografskih in ortofoto kart, narejenih je bilo okoli 3400 fotografij, zbranih, prenesenih in urejenih okoli 2800 skic, zemljevidov, fotografij in druge dokumentacije, pripravljenih

³ Izjava Vlade RS ob celovitem načrtu ureditve grobišč množičnih povojnih pobojev ter ob sprejemanju zakona o vojnih grobiščih, 22. 11. 2001.

⁴ Sklep o ustanovitvi Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč, 33. seja Vlade RS, 21. 6. 2001.

Naloga Komisije so bile še: priprava konkretnega programa aktivnosti za ustrezno zavarovanje in vzdrževanje teh grobišč do sprejetja ustreznega zakona, ki bo zajemal to področje; dajanje mnenj o vprašanjih, ki se nanašajo na obstoječa in novo odkrita grobišča ter grobove množičnih pobojev; sodelovanje v postopku za pridobitev idejne rešitve za označitev – zaznamovanje vseh drugih tovrstnih grobišč v Sloveniji; tekoče spremljanje poteka gradnje Spominskega parka Tebarje in gradnje sakralne kapele v Kočevskem Rogu pod Krenom; posredovanje predlogov in pobud Vladi RS v zvezi z ureditvijo in obelježitvijo grobišč; zbiranje finančnih sredstev za ureditev tovrstnih grobišč.

⁵ Leta 2002 se je Ministrstvo za kulturo odločilo, da bo projekt eno leto nastajal v okviru njenega ministrstva po prilagojeni metodologiji Registra kulturne dediščine. Tisti čas ni bilo realnih možnosti, da bi Ministrstvo za delo evidentiranje izvedlo (kadrovska in tehnična nezmožnost, zavračanje pristojnosti, dokler zakon o Vojnih grobiščih ne bo sprejet, itd.).

295 kart s parcelnimi številkami, zabeleženi številni avdio in video zapisi. Projekt naj bi se letos zaključil, a na seznamu bo ostalo še okoli 160 lokacij, ki bi jih bilo treba na terenu evidentirati in nato obdelati, prav gotovo pa se bodo našle informacije še za nove.⁶

Naj tu opozorim na dokument, ki smo ga našli letos poleti in je prvi do sedaj znani dokument o tem, da je povojna oblast vodila povsem natančno evidenco o prikritih grobiščih na svojem ozemlju. Dokument, ki se je našel, je bil napisan za občino Ilirska Bistrica in vsebuje samo na tem območju seznam 120 lokacij z navedbo lastnikov z imeni parcel, številom žrtev in stanjem grobišč. Petino lokacij smo preverili pri lastnikih zemljišč, ki so vsi potrdili obstoj grobišč in jih našteali še nekaj poleg.⁷ Zato o dokončnosti v predvidevanjih, koliko sploh je prikritih grobišč na območju Slovenije po najdbi tega dokumenta, govorimo vedno težje. Morda smo šele na polovici.

Shema računalniške obdelave⁸

Za vsako grobišče sva podala:

- **identifikacijske podatke:** oznaka, evidenčna številka, ime, sinonim,
- **opis grobišča:** kratak in daljši opis, tip (vrsta zemljišča), geslo (vrsta žrtev, ki se pojavlja v virih), kategorija (brezno, rudnik, jarek, jama), narodnost, status (vojaki, civilisti, mešano), označitev,
- **lokacijo grobišča:** naselje, občina, koordinate, karta; TTN5, TK25, kratak in daljši opis lokacije, opis dostopa in zaris lokacije (vsak zemljevid je skeniran kartografsko in s pogledom iz zraka v merilu 1 : 5000,
- **vire in literaturo,**
- **fotografije,**
- **opombe:** datum zapisa, datum terenskih ogledov in navzoče osebe,
- **kataster:** podatki o številki parcele, katastrski občini in katastrski upravi. Na parcelnih listih so zarisane lokacije tudi v manjšem merilu, večinoma v merilu 1 : 1000 in 1 : 2000,
- **ustni viri:** osebe, ki so nam posredovale podatke ali pokazale lokacije

Ob začetku dela smo računali, da je v Sloveniji okoli 120–150 lokacij, ki so ali bi lahko bila grobišča. Vendar kaže, da je naša država mnogo bolj preprede- na z grobišči, kot smo predvidevali. 390 evidentiranih lokacij sodi v 86 občin, kar pomeni, da ima vsaka druga do tretja slovenska občina na svojem območju eno ali več prikritih grobišč. Nekatere po številu prav odstopajo. Vendar je treba poudariti, da smo nekatera območja bolj raziskali kot druga, oziroma imeli več informatorjev ali dokumentacije. Zagotovo pa med najbolj obremenjene občine s prikritimi grobišči sodijo Celje, Škofja Loka in Ljubljana, Mislinja, Radovljica, Prebold, Kamnik, Ajdovščina. Tako kot leta 2000 smo tudi letos izvedli anketo po slovenskih občinah z vprašanjem, ali poznajo prikrita grobišča na svojem ozemlju in povprašali tudi za podatke in osebe, ki bi nam lahko nudile še dodatne informacije. Analiza odgovorov je pokazala, da večina lokalnih skupnosti tudi leta 2004 ni seznanjena, ne pozna tovrstnih krajev ter da je težko priti do oseb, ki poznajo in sploh želijo ali hočejo pokazati grobišča.

⁶ Mitja Ferenc, Mateja Bavač: *Evidentiranje prikritih grobišč v RS, stanje oktober 2004.*

⁷ Mitja Ferenc: »...Grobovi so zravnani in zaraščeni.« (Seznam grobov sovražnikovih vojakov padlih iz časa 2. svetovne vojne na območju občine Ilirska Bistrica), *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1/2004, str. 160–168.

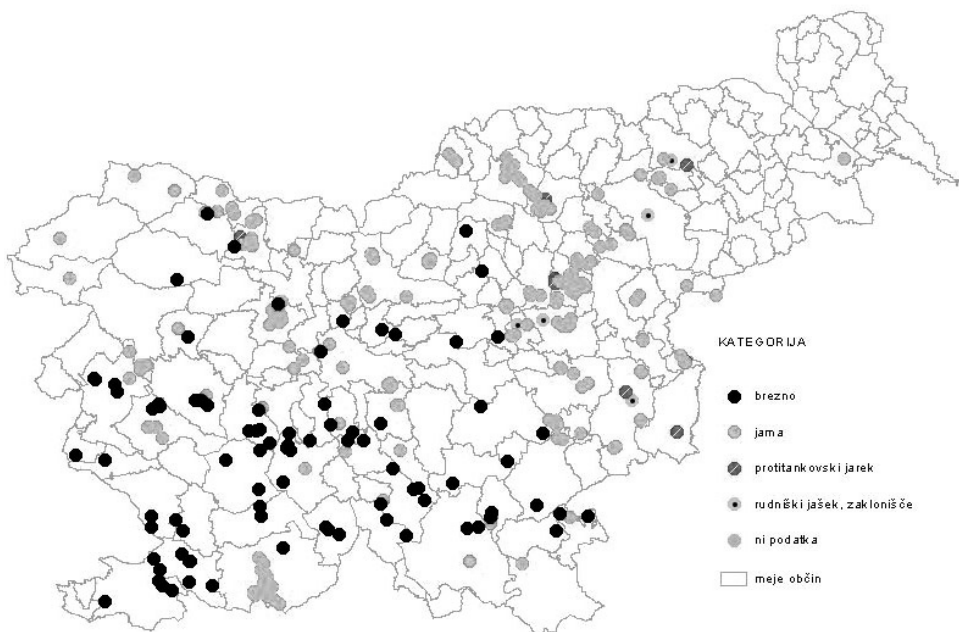
⁸ Računalniško aplikacijo je pripravila mag. Ksenija Kovačec - Naglič (Ministrstvo za kulturo).

Vrste grobišč

Glede na kraje, ki so jih izbrali za usmrtitve, lahko grobišča razdelimo v štiri skupine: kraška brezna, rudniške jaške, kamor uvrščamo tudi zaklonišča, protitankovske in strelske jarke ter običajne jame, ki so jih za usmrtitev morali izkopati.

Največja skupina grobišč so **običajne jame**, ki so jih za pokop morali izkopati. Teh je do sedaj evidentiranih nekaj manj kot 300. Najdemo jih povsod po Sloveniji. Leže na najrazličnejših mogočih in nemogočih krajih. Večinoma so skopane v redkem gozdu, na gozdnih jasah ali na gozdnem obrobju travnikov. Najdemo pa jih na različnih lokacijah in to na krajih, kjer so kasneje uredili ribnike, smetišča, parkirišča, v sadovnjakih, ob zunanjem zidu pokopališč, na obrežju rek, ob potokih, na strmih pobočjih, celo ob kapelicah ipd. Nekatera grobišča je odkrila narava (na primer ob povodnji Lahomščice), druga so se pokazala slučajno ob gradbenih izkopih (na primer ob gradnji Slovenijalesa v Medlogu) ali ob iskanju posameznikov in društev (na primer v Gornjem Suhorju), le redka pa so se odpirala načrtno (na primer na Zaplani – Zakovski gozd pod Strmico; v Strelcu – Jelenca). Izjema so grobišča nemških in italijanskih vojakov, katerih prekopi potekajo po sporazumih z obema državama kontinuirano. Prve prekopljejo v eno od treh pokopališč v Sloveniji: v Kranju, Celju, Ljubljani, druge pa prepeljejo na italijansko stran v Redipuglio.

Druga skupina prikritih grobišč so **rudniški jaški** in velike razpoke ob njihovem posedanju. Najbolj znan je jašek sv. Barbara v Hudi jami pri Laškem. Raziskav v rudnikih še ni bilo, čeprav je preiskovalni sodnik za jašek sv. Barbara pred časom že naročil pripravo predračuna in tehničnih pogojev za podrtje štirih pregrad, obnovo dela zasutega rova, in dostop do dveh 40 do 50 m

globokih jaškov, v katerih naj bi bili posmrtni ostanki.⁹ Omenjajo se tudi Krištandol pri Hrastniku, opuščeni rudnik Pečovnik pri Celju ter rudniške razpoke na hribu Gorice nad Šoštanjem. Domnevamo, da je največ žrtev v rudniških razpokah Starega Hrastnika, kjer ležijo žrtve srbske (usmrčeni po 20. maju 1945) in slovenske narodnosti (usmrčeni v začetku junija, po vsej verjetnosti v nočeh med 2. in 8. junijem 1945).

V to skupino uvrščamo tudi že pripravljena zaklonišča, bunkerje, ki so jih uporabili za grobišča (Slovenska Bistrica, Krško, Spodnje Radvanje). Iz dveh rovov v Zgornji Bistrici so v letih 2001 in 2002 po zaslugi občinske uprave v Slovenski Bistrici izkopali 431 trupel,¹⁰ ki so bila konec oktobra pokopana v novo kostnico na krajevnem pokopališču.

Tretja skupina prikritih grobišč so **protitankovski in drugi že prej skopani jarki**. Evidentiranih je 12. So pogosto omenjeni, a delno raziskana sta le protitankovska jarka na Teznej pri Mariboru in pri Celju. Znani pa so še jarki med Brežicami in Dobovo, pri Mislinji in Slovenj Gradcu, strelski jarek v Bistrici ob Sotli itd.

Celjski protitankovski jarek je bil dolg nekaj kilometrov in je segal od Teharij do osnovne šole na Golovcu. Manjši del jarka je bil raziskan v letih 1996 in 1997. Na 4,20 m dolžine so v globini 1,5 m našli 40 okostij, ki naj bi pripadala hrvaškimi državljanom¹¹ in še vedno leže v skladiščih Inštituta za sodno medicino in bodo verjetno v kratkem izročena RH. Sem lahko uvrstimo tudi izkop iz nekdanjega jarka za protiletalski top pri gostišču Klukec v Celju, kjer so avgusta 1996 našli ostanke več kot 30 ljudi.¹²

Največje grobišče v Sloveniji je verjetno Tezno pri Mariboru, kjer so pokopane osebe hrvaške narodnosti. Del jarka je bil ob gradnji avtoceste, ki je jarek prečkala, sistematično raziskan, v preostali del jarka pa raziskovalci niso posegali. V dolžini 70 m je bilo izkopanih več kot 1100 trupel.¹³

Jamarji so pri skoraj 100 **kraških breznih** zabeležili človeške posmrtno ostanke. Podatke o njih najdemo v Registru kraških brezen Jamarske zveze Slovenije. V breznih so različne razmere. So brezna, ki so povsem nezakrita in bi lahko vsak, ki bi se spustil v brezno, stopil na človeške kosti, so brezna, ki so minirana, zato da bi se prikrili sledovi,¹⁴ so pa žal tudi takšna, na katera so nametane smeti in so posmrtni ostanki z njimi prekriti.¹⁵ Človeški posmrtni ostanki se iz kraških jam skoraj niso iznašali. Do delnega izkopa oziroma iznosa ostankov je prišlo le leta 1992 iz devetih brezen v občinah Koper in Sežana,

⁹ Policijska uprava (PU) Celje, dopis s ponudbo Rudnika Trbovlje – Hrastnik, d. o. o., 27. 2. 2002.

¹⁰ Sporočilo za javnost Okrožnega državnega tožilstva v Mariboru, 22. 1. 2002.

¹¹ Arhiv Okrožnega državnega tožilstva (ODT) Celje, dopis Urada kriminalistične službe UNZ Celje Okrožnemu državnemu tožilstvu št. 0221/24–5990–S-24/B-85/91 z dne 22. 9. 1997; dopis Medicinske fakultete, Inštituta za sodno medicino št. E 166/97 B//PK z dne 17. 2. 1998, dopis Janeza J. Švajncerja z izvedenskim mnenjem okrožnemu sodišču v Celju z dne 31. 1. 2002.

¹² Okrožno državno tožilstvo (ODT) Celje, operativno poročilo ODT Celje Državnemu tožilstvu RS z dne 27. 8. 1996; Poročilo podjetja Veking, d. o. o., o poteku del prekopa posmrtnih ostankov na osnovi odredbe I-Kpd 209/96.

¹³ Ministrstvo za notranje zadeve, Policija, Ugotovitve policijskega preiskovanja povojnih pobojev. »Akcijska Sprava«. Zaključno poročilo, ned., poročilo sestavil Pavel Jamnik (dalje Jamnik, Zaključno poročilo).

¹⁴ Eksplozije so ponekod zrušile le del vhoda, drugod pa se je vhod popolnoma porušil. Tak primer je recimo v najbolj znanih prikritih grobiščih v Kočevskem Rogu: Jami pod Macesnovo gorico in Jami pod Krenom, pri kateri je leta 1990 potekala tudi sprava slovensost.

¹⁵ Več o kraških jamah – grobiščih glej Andrej Mibevc: Množična grobišča v jamah v Sloveniji. V: Brez milosti. Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem (urednik Lovro Šturm), Ljubljana 2000 (v nadaljevanju Brez milosti), str. 331–349.

iz Mihove jame pri Uršnih selih ter iz Jame Bršljanka.¹⁶ Iz treh brezen na Trnovski planoti pa je goriška občinska komisija kosti, ki so jih iznesli jamarji, pregledala in ugotovila, da so človeške, ter jih nato vrnila v jamo. Natančnejšo raziskavo je policija opravila v Jami za vrtcem (Spodnja Lipnica), kjer pa z raziskavo DNK niso potrdili domnevne identitete, in v Breznu pri Konfinu I nad Glažuto, ki je po zaslugi dr. Lovra Šturma in sodelavcev do sedaj najbolj vsestransko raziskana tovrstna lokacija.¹⁷

Pri evidentiranju nismo obravnavali le grobišč povojnih pobojev, temveč vsa prikrita grobišča, tudi tista iz časa med vojno kot tudi grobišča padlih v zaključnih bojih, za katere ni bilo poskrbljeno ali pa se zanje ni vedelo. Prav tako smo, smiselno po Zakonu o vojnih grobiščih zabeležili tudi tista redka grobišča, ki so bila prekopana že med vojno (npr. Bavdle, Jelendol), ali po njej (npr. Orlov vrh) oziroma so bili posmrtni ostanki delno iznešeni in pokopani drugje (npr. iz kraških brezen na Koprskem na mestno pokopališče v Kopru).¹⁸

Status in narodnost

Glede statusa in narodnosti žrtev je treba povedati, da jih za sedaj razvrščamo zgolj na podlagi neposrednih in posrednih ustnih virov in literature. Podatki so torej zgolj orientacijski, saj izkopavanj do sedaj skoraj ni bilo. Pa še tam, kjer so izkopavanja bila, so včasih težave pri ugotavljanju, ali gre za vojake ali civiliste. Vendarle je največ prikritih grobišč vojaških (126 vojaških, 87 civilistov, 180 mešano ali neznano).

Kaže, da je grobišč, v katerih so osebe neslovenske narodnosti, več kot »slovenskih«. V Sloveniji se je namreč končala druga svetovna vojna v Evropi in na njenem ozemlju so se znašle številne sovražne vojske, ki so se bojevale na strani nemških oboroženih sil s številnimi spremljajočimi civilisti. Hoteli so se prebiti na avstrijsko Koroško in v Italijo in so se v strahu pred Jugoslovansko armado in novimi oblastmi želeli predati Angležem in Američanom. Kljub številnim t.i. maršem smrti po nekdanjih jugoslovanskih pokrajinah, kjer so končali vrnjeni in zajeti vojaki in tudi civilisti, jih je večji del pokopan na slovenskem ozemlju. V naslednjih letih, ko bodo poleg Nemčije in Italije sklenjeni sporazumi o prekopu ali ureditvi grobišč še z drugimi državami, predvsem s Hrvaško in Srbijo (s Hrvaško je že v postopku, poleg tega pa hrvaška združenja želijo ali hočejo ureditev njihovih grobišč, oglašajo pa se tudi predstavniki iz Črne gore), bo treba imeti seznam grobišč tudi po narodnosti.

Od do sedaj evidentiranih grobišč bi lahko bilo več kot četrtnina (107) grobišč s Slovenci, slaba petina (73) s hrvaškimi žrtvami, sedmina (54) nemških, nekaj je srbskih, romskih, italijanskih, ostala so različnih narodnosti, predvsem slovenskih in hrvaških, oziroma zanje nimamo podatkov. Tudi tu gre seveda za orientacijske podatke.

¹⁶ Jamnik, *Zaključno poročilo*, str. 26 in 23.

¹⁷ *Brez milosti*

¹⁸ *Mestna občina Koper, Urad za gospodarske in javne službe in promet, Poročilo o organiziranju in pomoči pri iznašanju človeških posmrtnih ostankov iz kraških votlin socerbsko-podgorskega Krasa*, 22. 7. 1992; *Uradni zaznamek*, 25. 3. 2004.

Zanesljivost

Pojavlja se tudi vprašanje dokazljivosti, zanesljivosti, potrditve, da gre za grobišče, saj ni zanesljivo, da so vsi evidentirani kraji tudi dejansko grobišča. Za nekaj krajev poskusne sondaže tega niso potrdile. Vseeno ocenjujem, da je ali bo okoli 85 % evidentiranih krajev tudi dejansko potrjenih.

Drugo vprašanje pa je, koliko so vsa prikrita evidentirana grobišča lahko natančno, ožje locirana, tako natančno, da bi grob lahko omejili, ne da bi vanj posegali. Na podlagi ustnih virov, zbrane dokumentacije, spremenjenega terena na lokaciji lahko ponekod samo ocenjujemo večjo ali manjšo zanesljivost, še zdaleč pa ne moremo zanesljivo potrditi obstoja grobišča in ga povsod natančneje določiti. Vseeno smo evidentirali tudi takšne kraje, saj bo nekdo nekoč prišel do natančnejših podatkov. Tudi sami smo lahko nekaj krajev natančno določili šele ob drugem ali tretjem ogledu in z drugimi informatorji.

Pri tem smo posamezne, predvsem označene grobove, ki so bili skupaj, označevali kot eno grobišče. Če pa so ležali narazen, smo jih zaradi določitve natančnejših koordinat vpisovali posamezno. Pri zadnjih terenskih ogledih smo si pomagali tudi z detektorjem za odkrivanje kovin, kot eno od neagresivnih metod ugotavljanja zanesljivosti. Pri nekaterih lokacijah smo tako našli ostanke streliva, žico, lopato, ki so poleg ustnih virov potrjevali domneve, da imamo opravka s pravo lokacijo.

Stanje grobišč

Urejenost, bolje rečeno označenost pregledanih lokacij, je zelo različna. Urejeno ni skoraj nobeno grobišče. Tista znamenja, postavljena že v začetku 90. let prejšnjega stoletja, so skoraj že propadla. Od srede 90. letih prejšnjega stoletja so začeli postavljati trajnejša znamenja. Ponekod so postavili že prave spominske kapele, kot npr. v Marija Reki, pred Barbarinim rovom v Hudi jami.

Na 390 lokacijah je le na 118 postavljeno znamenje, 272 krajev je neoznačenih. Le redkokje so okolico grobišč še dodatno uredili (Kočevski Rog, Trnovska planota, Krimska jama), kjer so l. 1990 postavili tudi nekaj kažipotov. Informativne in označevalne table bomo iskali zaman. Če izvzamemo postavitev ali izgradnjo križev, drugačnih ureditev niti ni bilo. Izjema so Lajše, ki so ga uredili kot centralno grobišče in spomenik za Primorsko in je celostno urejen, in pred nekaj dnevi urejena kostnica žrtev iz Slovenske Bistrice. Med vsemi lokacijami sta le dve razglašeni za kulturni spomenik (Brezarjevo brezno in Kucja dolina).

Morda smo v vseh teh letih preveč energije pa tudi sredstev namenili le dvema simbolnima krajema, dvema lokacijama, ki naj bi simbolizirala prikrita grobišča – Spominskemu parku Teharje in kapeli pri Jami pod Krenom v Kočevskem rogu, kjer se v vseh teh letih nismo prikazali, nismo predstavili kot urejena država. Mislim na stroške za sanacijo še nedokončanega spomenika in vadbišča za golf nad grobovi umrlih na Teharjih. Pri Jami pod Krenom je na natečaju izbran spominski objekt prehitela črna gradnja. Z različnimi drugimi posegi pa se je povsem spremenila oziroma razvrednotila izvirna podoba najbolj znanega grobišča v Sloveniji. Za stotine grobišč pa se sploh še ne pogovarjamo, ne načrtujemo njihove ureditve in ne vemo, kaj bomo z njimi storili.

Spominsko znamenje

Decembra 2002 je bil na javnem natečaju izbran projekt za enotno označitev. Znamenje je oblikovano kot stoječ valj, vlitu v bron in postavljeno na betonski podstavek. Valj je vpet v notranji mehanizem, ki omogoča, da se iz valja z nihanjem izvabi zven. Za polaganje sveč in cvetja je zasnovan betonski valj istih dimenzij kot podstavek za spomenik. Prvi spomenik je bil postavljen 22. 12. 2003 pri breznu Zalesnika v Trnovskem gozdu. Država naj bi letno postavila 5–10 spomenikov, kar pomeni, da bo samo označevanje potekalo več kot 20 let. Šele nekaj dni pred 1. novembrom 2004 so bila postavljena še tri znamenja: na Glažuti – Brezno pri Konfinu 1, Trnovec – Brezno pri Macesnovi gorici, Zgornja Bistrica – Grobišče pri rovu A.

Prepričan sem, da samo postavitev spominskega znamenja na večini krajev ne bo zadoščala. Običajno leže grobišča tudi na neprimernih zemljiščih, ki so le pogojno primerna za postavljanje takšnih znamenj, oziroma bi bilo treba okolico grobišča in grobišče urediti in omejiti. Dejstvo je, da se bo država prej ko slej morala lotiti sistematičnih raziskav, sondaž, preverjanja obstoja grobišč, tudi izkopa, prenosa posmrtnih ostankov tam, kjer je to potrebno, če bo hotela dostojno pokopati svoje državljane. Ne bi uporabili prstov na obeh rokah, če bi našli tiste kraje, kjer se je tega lotila. Pa še tam potem, ko so akcijo sprožili bodisi občina, zasebniki ali podjetje. Glede na dejstvo, da so se grobo kršile mednarodne konvencije in osnovne človekove pravice, so ekshumacija in identifikacija žrtev ter njihov pokop tam, kjer je to mogoče in potrebno, obveza države. Na podlagi dosedanjih, sicer redkih izkušenj z izkopavanji pa moramo vedeti, da si vseeno ne moremo obetati kakšnih natančnejših podatkov. Običajno bi zvedeli za število in spol žrtev, le redko za status, še manj za narodnost. Zaradi specifičnosti prikritih grobišč in posmrtnih ostankov v njih si tudi ne moremo obetati velikih rezultatov z identifikacijo z biološko primerjalnim materialom (DNK). Do sedaj je bila po tej metodi uspešno identificirana ena oseba in sicer okostje moškega, ubitega v gozdu na Jelovici l. 1943.¹⁹

Tam pa, kjer iznos posmrtnih ostankov ni možen, pa kljub temu lahko z nekaterimi raziskavami dopolnimo naše vedenje. Tako smo septembra s študenti oddelka za zgodovino Filozofske fakultete sklenili preiskati bližnjo okolico grobišča pod Macesnovo gorico v Kočevskem Rogu, da bi na podlagi najdb osebnih predmetov pobitih ugotovili narodnost in morda še kakšne druge značilnosti.

Podroben pregled kotanje, v katero so bili vrženi predmeti, ne kaže, da bi poleg Slovencev bile v jami osebe drugih narodnosti. Najdenih je bilo več kot 100 križcev, okoli 100 svetinjic, okupacijski denar, okoli 1000 pasnih in drugih sponk, okoli 2000 gumbov, ostanki glavnikov, tub in drugih osebnih predmetov (škarjice, jedilni pribor, žepni noži, očala, vžigalniki, celo prstani) ter več deset kg različnih železnih ostankov. Nekatera najdena oprema žrtev postavlja pod vprašaj nekatere izjave rešencev iz roških brezen, in odpira celo vrsto novih hipotez oziroma vprašanj, na katere bomo poskušali dati odgovor.

Rezultati raziskave so me vzpodbudili, da bi preiskali tudi širšo okolico okrog grobišča Pod Krenom. Če v prvem breznu najdbe nakazujejo, da v njem

¹⁹ Katja Drobnič: *Preiskava DNK iz kosti in zob: Identifikacija po več kot pol stoletja*, Delo, Znanost, 16. 6. 2003.

leže žrtve slovenske narodnosti, kdo leži potem v drugem večjem breznu na Rogu Pod Krenom? Glede na to, da smo si Kren izbrali kot simboli kraj vsakoletnih žalnih slovesnosti za slovenskimi domobranci, me je problem toliko bolj vznemirjal. Kljub temu da smo nato našli veliko manj predmetov in da so se pod zemljo našli tudi ostanki gradnje spomenika in izgubljeni predmeti obiskovalcev iz zadnjih let, so bili rezultati najdb dovolj povedni. Tu sedaj nismo našli nobenih svetinjic, križev, našli pa smo hrvaške kune in gumbice ter značke z oznako NDH. Več kovancev kraljevine Jugoslavije, predvsem pa srbski kovanci z letnico kova 1942, pravoslavni križ pa povečujejo domnevo o prisotnosti pripadnikov srbske, morda tudi črnogorske narodnosti: bodisi pripadnikov Srbske državne straže in Srbskega prostovoljskega korpusa ali četnikov.

Takšne raziskave bi morale postati stalna praksa, vsaj pri tistih množičnih grobiščih, kjer izkop posmrtnih ostankov ni možen ali pa je močno otežen. V vsakem primeru pa so predpogoj tam, kjer se bodo postavljala spominska znamenja.

Predlogi

Letos raziskanih in evidentiranih 400 lokacij grobišč je zadostna podlaga za to, da se Ministrstvo za delo sistematično loti njihovega urejanja. Pripravljena evidenca je namreč samo predpogoj za nadaljnja urejanja.

Predvsem bi moralo resorno ministrstvo zagotoviti ne le sredstva ampak tudi kadre. Doslej se je s problematiko 4000 vojnih grobišč ukvarjal le en človek, ki je zdaj kot dodatek dobil še skrb za problematiko vseh prikritih grobišč. Leto in pol po sprejemu Zakona o vojnih grobiščih je vendarle že napočil čas, da strokovne službe ministrstva prevzamejo celotno problematiko, bodisi same ali pa z ustanovitvijo ali določitvijo nekega zavoda, ki bi skrbel za urejanje celotne problematike. Do sedaj smo večji del bremen prevzemali člani vladne komisije, ta pa je bila s sklepom vlade v začetku novembra razrešena. Konec novembra pa so z novo sistematizacijo delovnih mest v Ministrstvu za delo celo ukinili Sektor za vojna grobišča.

Po zgledu sporazuma Slovenije z Italijo in Nemčijo, kjer za to določeno podjetje izvaja prekope ostankov italijanskih in nemških žrtev, bi morala Vlada zadolžiti neko podjetje za izvajanje sondaže in sanitarnih prekopov, kjer bo to potrebno. Nesprejemljivo je, da prekopi italijanskih in nemških državljanov potekajo kontinuirano po programu, medtem ko za lastne državljane ne moremo, ne znamo, ne upamo poskrbeti.

Nemudoma pa mora Ministrstvo za delo začeti reševati najbolj pereče lokacije. Vsakršno nadaljnje odlašanje lahko pripelje do samovoljnih posegov na grobiščih mimo zakona. Tam, kjer država ne ureja, vzamejo državljani zadeve v svoje roke. Ker bo samo postavljanje spominskih znamenj ob takem ravnanju potekalo 20 in več let, je treba zagotoviti vsaj, da se že evidentirana grobišča provizorično označijo.

Očitno bodo na podlagi dosedanjih izkušenj potrebne nekatere zakonodajne spremembe Zakona o vojnih grobiščih, ki bodo jasneje predpisale postopke sondaž in izkopov, prekopov, da posebej ne omenjam tudi predloga o spremembi napisov na spominskih znamenjih, ki poležuje v vladnih predalih.

POJMOVANJE REVOLUCIJE V RAZLIČNIH SEGMENTIH OF IN NOB

Dr. Janko Prunk

Koncepti revolucije v različnih segmentih Osvobodilne fronte in narodnoosvobodilnega boja

V času druge svetovne vojne, ko so se Slovenci upirali fašističnemu in nacističnemu okupatorju, se je odvijala tudi socialna revolucija.¹ To je običajno vedno v zgodovini, če v narodnoosvobodilnem gibanju sodelujejo širši družbeni sloji, zlasti nižji.

V slovenskem protifašističnem protiokupatorske boju so prevladujoče sodelovale kmečke množice (slovenski narod je bil leta 1941 še približno 55% kmečki) ob sodelovanju delavcev, izobražencev in mladine. Zato je vodstvo osvobodilnega gibanja – Osvobodilna fronta od vsega začetka upora razglašala, da se narodnoosvobodilni boj bije tudi za socialno preobrazbo slovenske družbe, da se staro več ne vrne, da bo delovni človek svoboden itd., kot so evfemistično imenovali socialno revolucijo.

Socialna revolucija, izbojevanje bolj pravične socialne in politične ureditve za široke delovne množice, je nekaj najbolj normalnega in legitimnega v vsakem narodu, zato tudi s to načelno zgodovinsko oceno pri Slovencih nimamo nobenih težav. Težave nastopijo pri tem, da so si različni segmenti slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, različne skupine v osvobodilni fronti, revolucijo predstavljali zelo različno in jo tudi različno udeležali.²

Najmanj problemov s pojmovanjem revolucije so imeli Sokoli, narodni demokrati, nekakšna frakcija slovenskih liberalcev. Zanje, pripadnike meščanske družbene ureditve, je bil narodnoosvobodilni boj enostavno narodna revolucija. Takšno pojmovanje je bilo razširjeno med mnogimi liberalnimi misleci in politiki v Evropi v 2. polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja. Slovenski liberalci – Sokoli, so takšne nazore pobirali predvsem od svojih vzornikov Čehov, tako od samega ustanovitelja sokolstva Tyrša, kot pozneje od voditelja čeških liberalcev med prvo svetovno vojno, izrazito radikalnega antiavstrijca, antinemca, Karla Kramerja, ki je osvobodilni boj Čehov med 1. svetovno vojno imel za narodno revolucijo. Takšni oceni so pritrjevali tudi bolj demokratični, bolj levo usmerjeni meščanski politiki, t.i. realistične narodno socialistične smeri, kot sta bila Tomaš Masaryk in Edvard Beneš.³

Slovenski Sokoli med obema vojnama in v času NOB niso imeli nekih filozofsko in sociološko izobraženih ideologov. Za take vrste človeka bi mogli imeti le mladega filozofa in planinca Klementa Juga, ki pa se je ponesrečil že konec dvajsetih let. Slovenskim sokolskim voditeljem je šlo za slovensko narodno afirmacijo skozi nacionalno vzgojo in telovadbo, ki bo čvrstila telo in duha. Bili so izrazito protinemško usmerjeni, zavzeti za narodno vzgojo, anti-klerikalno šolo in navdušeni za Jugoslavijo. Od sredine tridesetih let pa jih je

¹ J. Prunk, *Kratka zgodovina Slovenije*, Ljubljana 2002, str. 137–144

² prav tam

³ Tomas G. Masaryk, *Svetovna revolucija*, Ljubljana 1936

jugoslovanstvo čedalje bolj minevalo in vse bolj so se usmerjali v afirmacijo slovenstva.⁴ Socialnih, zlasti delavskih vprašanj kaj dosti, razen izjemoma posameznikov v delavskih predmestjih, niso obravnavali. Zanje je bil meščanski red naraven, seveda brez anomalij, ki se nujno pojavljajo v kapitalizmu. Sokoli v desetletju pred vojno niso imeli vidnejših publicistov, razen skromnih prispevkov enega svojih starešin Josipa Rusa. Bili so predvsem antiklerikalci, narodni demokrati – slovenski patrioti, ki so med prvimi razmišljali in začeli organizirati protiokupatorski odpor in so se zlahka vključili v njegovo organizirano obliko, ki jo je ponudila KPS z Osvobodilno fronto⁵ in zelo zlahka in z veseljem so poslušali njene parole in propagando, da je NOB narodna revolucija.⁶

Komunistična stranka Slovenije, dejanski pobudnik in od vsega začetka hegemon Osvobodilne fronte, je ustanovila le-to pod imenom Protiimperialistična fronta, s čisto jasnimi določenimi revolucionarnimi predstavami. Ves čas obstoja Osvobodilne fronte je KPS svojo govorico o svojem poslednjem in temeljnem cilju, socialistični revoluciji, zavijala v demokratične in narodno-osvobodilne izraze in besede »revolucija« skoraj da ni uporabljala.⁷ To je bil pač sestavni del njene politične taktike pridobiti na svojo stran čim več slovenskih ljudi, demokratičnih levičarjev in sploh patriotov, pripravljenih na protiokupatorski, protifašistični boj, ki pa so imeli predsodke in zadržke pred pojmom »revolucija«,⁸ sploh pa pred pojmom »boljševiška revolucija«. Revolucija pa je bila za boljševike temeljni element, temeljna kategorija njihovega nauka.⁹

Boljševiški voditelj in utemeljitelj Lenin je tik pred prevzemom oblasti, tik pred oktobrskim pučem – revolucijo 1917, kot jo je pojmoval, napisal značilno knjižico *Država in revolucija*, kjer je s citati iz Marxa in Engelsa utemeljeval revolucijo in to nasilno, kot *conditio sine qua non* proletarske delavske strategije, s katero naj si delavstvo prilasti oblast: »Revolucija je gotovo najavtoritativnejša stvar na svetu, je akt, s katerim en del prebivalstva vsili voljo drugemu z bajoneti, puškami in topovi, torej z avtoritativnimi sredstvi. Stranka, ki zmaga v revoluciji, mora svoje gospodarstvo utrditi s strahom.«¹⁰ Takšen sistem so boljševiki po Marxu imenovali diktatura proletariata. Sami pa so to diktaturo prefunkcionalizirali v diktaturo ene same stranke, utemeljene na uto-pičnem ideološkem političnem voluntarizmu. Takoj po prevzemu oblasti so se sicer odločili za pridobitev legitimnosti z volitvami v dumo, ker pa so v njej dobili samo slabo četrtno glasov, so jo brez pomisleka razpustili s silo in uvedli diktaturo nedemokratično sestavljenih sovjetov.¹¹ Že po treh letih se je takšna diktatura v Kronštadu soočila z delavskimi protesti in uporom, ki so ga krvavo zadušili.¹²

⁴ Josip Rus, *Pričevanja in spomini. O Sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji*. (ur. J. Perovšek), Ljubljana 1989

⁵ *prav tam*

⁶ *Sokol v borbi, partizanski tisk 1943*

⁷ *glej Temeljne točke OF v J. Prunk, Slovenski narodni programi, Ljubljana 1986, str. 260–261*

⁸ J. Prunk, *Kratka zgodovina Slovenije, str. 108–109*

⁹ Franz Borkenu, *Der europäische Kommunismus, Barn 1954; Jerzy Holzer, Der Kommunismus in Europa, Fischer Verlag, Frankfurt 1998*

¹⁰ Lenin, *Država in revolucija, Ljubljana 1947*

¹¹ Borkenu, Holzer

¹² *prav tam*

Lenin je že od leta 1918 poudarjal, da se mora revolucionarni teror uporabljati zelo na široko in pogosto, da se z njim čvrsti delavska revolucionarna zavest o pravičnosti in nova morala.¹³ Njegov najbližji sodelavec, ustanovitelj partijskega represivnega aparata ČEKE – Felix Dzeržinski, je leta 1921 pozival, naj svetla luč terorja pri graditvi socializma nikoli ne ugasne.

Vse to so dobro poznali vsi evropski komunisti, tisti, ki so odhajali na šolanje v Sovjetsko zvezo in tudi tisti v svojih deželah, saj sta jim bili osnovni katekizem knjigi *Država in revolucija* in *Kratka zgodovina VKP(B)*.¹⁴

Slovenski komunisti so bili dobro trenirani v tej ideologiji, to je dobro razvidno iz njihovih programskih dokumentov, iz katerih je jasno deklarativno svetila »svetla luč revolucije«: tako iz vukovarskega programa KPJU 1920, tako iz nastopov zoper Orjuno, stopnjevana do pozivov k takojšnji oboroženi neposredni revolucionarni akciji leta 1928/29 in še v letih 1932/33 v njihovih konceptih proletarske demokracije.

Iz paničnega strahu pred nacizmom in širjenjem fašizma je Kominterneta v letih 1934/1935 temeljito obrnila svojo taktiko. Začela je opuščati propagando delavske revolucije in braniti meščansko demokracijo pred fašizmom. Začela je zagovarjati politiko ljudske fronte, iz katere je izginil revolucionarni besednjak in ga nadomestil demokratični. Zgodovina je naknadno pokazala, da je bil ta »grand tournon« le taktika, ki so se ji ob prvi priliki odrekli in se vrnili k svoji voluntaristični revolucionarni strategiji.¹⁵ Politika slovenskih komunistov je bila v času okupacije ves čas za zunanji videz politika ljudske fronte. Interno med seboj, na svojih konferencah, pa so opuščali ezopovski jezik in kar jasno govorili o razrednem boju, o delavski socialni revoluciji, o edino pravi marksistični ideologiji in izražali čisto pravo sektaško predstavo o komunistih kot edinih nosilcih zgodovinskega progressa.¹⁶

Svojo revolucionarno proletarsko razredno koncepcijo v teku narodno-osvobodilnega gibanja so slovenski komunisti razkrili s svojim prvim objavljenim programom sredi junija 1941, torej pred nemškim napadom na Sovjetsko zvezo, ko je bila še v veljavi razredna protiimperialistična politika. Ta program, imenovan *Gesla našega osvobodilnega boja*, je bil zanimiva mešanica narodnoosvobodilne in razrednorevolucionarne protiimperialistične govornice:

1. »Pravica slovenskega naroda do samoodločbe, vštevši pravico do odcepitve in združenja z drugimi narodi.« Nato je ta pravica še eksplicitno razložena. Naslednje tri točke so samo precizirale poti slovenske narodne osvoboditve v danem položaju:
2. »Osvoboditev in združitev razkosanega slovenskega naroda, vštevši koroške in primorske Slovence!
3. Sloga in enotnost zaslužjenih narodov Jugoslavije in vsega Balkana v njihovem boju za svobodo.
4. Sovjetska zveza je vodilna sila in glavna opora v osvobodilnem boju slovenskega naroda in vseh zatiranih narodov.«¹⁷

Peta, šesta in sedma točka govorijo o boju za zrušitev imperializma in trdi-

¹³ *prav tam*

¹⁴ *Francois Furet, Minule iluzije, Ljubljana 1998*

¹⁵ *Holzer, Furet*

¹⁶ *Kidričev referat na Cinku, Dokumenti ljudske revolucije II, Ljubljana 1964, dokument 98*

¹⁷ *Gesla našega osvobodilnega boja, v J. Prunk, Slovenski narodni programi, str. 258–259*

jo, »da se brez boja proti izdajalski lastni kapitalistični buržoaziji zatirani narod ne more osvoboditi«.

Ta program Protiimperialistične fronte je bil program socialistično-boljševiškega tipa in njegova zasnova se je potegnila v Osvobodilno fronto. To je mogoče trditi na osnovi strukturalne analize nekaterih bodočih programov OF, predvsem pa njenih dejanj, kakor tudi na osnovi poznavanja bistva svetovnega komunističnega gibanja, katerega sestavni del so bili tudi slovenski komunisti. Šlo mu je vedno in v prvi vrsti za socialistično revolucijo čisto določenega boljševiškega tipa. Če tega ne upoštevamo, potem govorimo popolnoma nepoznavalsko, mimo stvari, o kateri si je moderna zgodovinska znanost na jasnem.¹⁸

Seveda so slovenski komunisti svojo strategijo in taktiko pred slovenskim ljudstvom in tudi pred svojimi zavezeniki v OF skrivali. Tako je na primer Edvard Kardelj v začetku avgusta 1941 napisal članek Za lojalnost in enotnost skupin v Osvobodilni fronti, istočasno pa je ustanovil Varnostnoobveščevalno službo OF brez vednosti izvršnega odbora OF. VOS je bila sestavljena iz najbolj zvestega komunističnega kadra in podrejena direktno organizacijskemu sekretarju CK KPS. Operativno jo je vodila Centralna komisija VOS, ki so jo sestavljali samo komunisti. Njena naloga je bil boj proti okupatorju in okupatorjevim sodelavcem. Kdo pa so ti, sta po svoji revolucionarni boljševiški predstavi in potrebi političnega boja na Slovenskem v začetku določala kar CK KPS in Centralna komisija VOS sama.

Zelo pomemben in pomenljiv znak socialistične revolucije so sklepi tretjega plenuma OF 16. septembra 1941, ko se je ta ad hoc organ proglašil za Slovenski narodnoosvobodilni odbor, ki v »času osvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju«.¹⁹

V sklepu je bilo posebej poudarjeno, da je »vsako organiziranje zunaj okvira Osvobodilne fronte slovenskega naroda v času tujčeve okupacije, škodljivo borbi za narodno svobodo«. Ta sklep je nato podprl še eden od štirih odlokov, to je odlok o zaščiti slovenskega naroda in njegovega boja za osvoboditev, ki so ga v začetku leta 1942 dopolnili z grožnjo o kaznovanju vseh, ki bi se organizirali za boj proti okupatorju zunaj Osvobodilne fronte. Takšen sklep in odlok ni rasel samo iz potreb protiokupatorskega boja, ampak zaradi revolucionarnih namenov. Prisvojitve vodstva boja in izključitev vsakršne politične konkurence je bila izrazita nedemokratična boljševiška poteza, ki je zoževala široko ljudsko osnovo protiokupatorskega narodnoosvobodilnega gibanja. Imela je hude politične posledice v obračunavanju s političnimi nasprotniki komunizma, ki niso bili nikakršni kolaboracionisti ali narodni izdajalci. Takšna politična usmeritev je bila pokritje za škodljivo nasilno početje partijskih sekretarjev na terenu in političnih komisarjev v partizanskih enotah spomladi in poleti 1942 in tudi še pozneje.²⁰

Izrazito boljševiški pogled na narodnoosvobodilni boj in bodočo socialistično družbo je pokazal neposredni voditelj slovenskega komunizma v OF Boris Kidrič na komunistični konferenci na Cinku v Kočevskem Rogu, od 5.

¹⁸ Holzer, Furet, Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi. Moje dožitljanje 20. stoletja*. Ljubljana 2004, str. 132–164

¹⁹ Sklepi SNOO 16. septembra, *Dokumenti ljudske revolucije I*, Ljubljana 1962, str. 20

²⁰ J. Prunk, *Kratka zgodovina Slovenije*, str. 143

do 8. julija 1942, ko je izjavil, da partija v tej fazi boja še potrebuje krščanske socialiste, da pa se bo v naslednji, to je graditvi socializma, z njimi najbrž razšla, saj morejo socializem graditi le marksisti, dialektični materialisti.²¹ To je izrazito ozko, sektaško leninistično gledanje, ki je naredilo socializmu v svetu in na Slovenskem ogromno škodo. Vodilni slovenski komunisti so se ga med vojno in po njej čvrsto oklepali. Odkrito razredno revolucionarno boljševisko usmeritev kaže zlasti Kardeljevo direktivno pismo komandantu slovenskih partizanov Matiji Mačku v jeseni 1942, v katerem ukazuje: »Belo gardo uničujte neusmiljeno. Ne oklevajte in ne popuščajte. Pri tem seveda zapeljane kmete, ki se najprej javijo in dajo orožje, izpuščajte, toda tiste, ki se bodo upirali, postreljajte. Duhovne v četah vse postreljajte. Prav tako oficirje, intelektualce itd. ter zlasti kulake in kulaške sinove. Revnini srednjim kmetom ter delavcem tolmačite, kaj delajo.«²² Ves ta ukaz je po svoji vsebini kakor tudi po dikciji najbolj verna kopija boljševiske politike iz časa državljanske vojne. Človek se mora vprašati, od kod Kardelju takšna lahkota za streljanje in takšno sovraštvo do inteligence in do bogatejših kmetov, ki jih imenuje kar z rusko besedo »kulaki«?

Čvrsto vztrajanje pri boljševiski strategiji in taktiki znotraj narodnoosvobodilnega boja dokazuje organizacija komunistov znotraj partizanskih enot. Vsaka partizanska enota je imela političnega komisarja, ki je bil brez izjeme lahko samo komunist. Zanj se je vedelo, vsi borci so to vedeli in vzeli na znanje. Poleg tega pa so bile v partizanskih enotah še ilegalne celice komunistične stranke, za katere nečlani niso točno vedeli, kdo jim pripada in kaj počno. Bile so najhujša kontrola nad partizani. Ilegalnost partijske organizacije v četah, bataljonih in brigadah je direktno ukazoval Centralni komite KPS, na primer v okrožnici 17. novembra 1942.²³

Slovenski komunisti, čeprav na videz organizacijsko samostojni, so bili ves čas Osvobodilne fronte čvrsto vpeti v Komunistično partijo Jugoslavije in so izponjevali vse njene strateške, idejne in politične direktive. Imeli so poleg svojih partizanskih vojaških vezi med glavnim štabom Slovenije z vrhovnim štabom NOV in POJ še posebne vezi – radijsko povezavo med CK KPS in CK KPJU. O tem obstaja cela vrsta dokumentov: pisem, okrožnic, poročil, ki izkazujejo boljševisko leninistično naravnost slovenske komunistične politike.

In sedaj k slovenskim krščanskim socialistom: njihov pogled na revolucijo v času Osvobodilne fronte se najbolj kaže skozi stališča njihovih zastopnikov v Izvršnem odboru OF in nekaterih predstavnikov v pokrajinskih odborih OF in v ljubljanskem odboru OF.

Krščansko socialistično stališče do ključnih vprašanj narodnoosvobodilnega boja in revolucije je podal jeseni 1941 njihov predstavnik v IO OF Edvard Kocbek v obsežnem referatu Temelji našega osvobodilnega sodelovanja, ki ga je prebral pred predstavniki CK KPS 14. novembra. Tam je izjavil: »Objektivni in subjektivni razlogi so torej govorili, da se napredni kristjani vključimo v revolucionarno osvobodilno delo ob strani komunistov, nekakih poklicnih revolucionarjev... Krščanska skupina si je na jasnem, da bodo glavni delež osvobojevanju in slovenskemu socializmu dali slovenski komunisti in da bodo njihove zasluge po vojni objektivno odmerjene. Naša skupina nima nezdrave

²¹ isto kot opomba 16

²² Kardeljev ukaz v J. Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 326

²³ Kreigherjeva direktiva v Jesen 1942. *Korespondenca Kardelj - Kidrič, Ljubljana 1963*, str. 366–169

politične ambicije po oblasti, pač pa iskreno željo po naprednem sodelovanju. Od naše strani vam ne preti nikak tajni račun ali dogmatična nestrpnost posameznih aktivistov... Napredni kristjani v OF čutimo zaradi tega potrebo, da se z vami še intenzivneje povežemo... ostati pa hočemo celi, nedeljivi ljudje. V tem smislu ne morem priznati neke načelne ali taktične omejitve. To zahteva od nas celotnost krščanskega nazora, pa tudi osvobodilna etika novega slovenstva. Naš nazor se ne da omejiti na pasivnost čustva in misli ali na t.i. zasebno versko življenje, ker je krščanstvo aktiven nazor, ki hrani človeka v vseh položajih in zahteva od njega v slehernem trenutku neposrednega ali posrednega izraza. Totalnost kristjanovega izraza seveda strogo ločimo od totalitarnega značaja človeške družbe, ki mu pravimo klerikalizem. Značilnost hotenja naše skupine je poleg drugih stvari prav v tem, da hoče z neizprosno ločitvijo krščanstva od kapitalističnega reda nasloniti krščanstvo na njegove lastne sile in svobodo socializma.«²⁴

Kocbek je nadalje govoril še o tem, da se napredni kristjani »pridružujejo komunistom v njihovi težnji po revolucionarnem preoblikovanju (prevzemu) oblasti. Toda naš revolucionarni aktivizem ima še druge slovenske cilje,«²⁵ in jih našteje: obrambo pred fašističnim okupatorjem, rešitev iz imperialističnega suženjstva in rešitev iz hudih notranjih kompleksov. Povedal je, da se kristjani vključujejo v Osvobodilno fronto kot soustvarjalci, ne samo kot sopotniki. Razložil je tudi, kaj zanje pomeni razredna revolucija, ki se ta čas z vojno odpira na slovenskem. Pravi, da se »začenja v obliki narodne revolucije, to je v obliki radikalnega reševanja narodne problematike. S tem je označen potek družbene revolucije za vso Evropo.«²⁶

V tem precej izčrpnem referatu (približno 10 strani) je strnjen ves pogled nekega slovenskega naprednega kristjana in socialista, kakor se je Kocbek sam rad označeval, ker mu je bila oznaka krščanski socialist preozka, preveč samo politična. Mi ga nekako zelo pogojno štejemo h krščanskim socialistom, če ga hočemo kakorkoli politično komparativno označiti z evropskim merilom. Pa tudi z vso svojo politično aktivnostjo je bil povezan s slovenskimi krščanskimi socialisti²⁷ in v OF je bil sprejet kot njihov zastopnik.

V referatu je razložil idejni in politični pogled naprednega antikapitalističnega in zato pogojno socialističnega kristjana, svojo zavezanost duhovnemu in antropološkemu krščanskemu etosu, ki je aktiven in hrani človeka v vseh položajih in terja od njega v slehernem trenutku neposrednega ali posrednega izraza. Povedal je, da se slovenski napredni kristjani zavedajo, da se je treba boriti zoper fašističnega okupatorja, da jih lahko samo ta boj narodno osvobodi in notranje sprosti hudih človeških kompleksov. Govoril je, da angažma naprednih kristjanov le-te osvobaja zatohlega vpliva kapitalističnega sistema, ki so se mu prepustili mnogi konservativni kristjani in pripelje kristjane nazaj na lastne družbene temelje krščanstva. Razložil je, da krščanski socialisti sprejemajo tudi družbeno razredno revolucijo, ki se izvaja skozi narodno revolucijo, skozi narodnoosvobodilni boj.

²⁴ Edvard Kocbek, *Osvobodilni spisi I*, Ljubljana 1991, referat temelji sovobodilnega sodelovanja, str. 21–29, cit. str. 21–22

²⁵ prav tam

²⁶ prav tam, str. 23

²⁷ *Slovenski človek in delovanje krščanskih socialistov*. Nova revija, str. 269–270, september – december 2004, str. 160

Poudaril je, da krščanski socialisti – napredni kristjani priznavajo v tem boju komunistom vodilno vlogo zaradi njihove boljše politične usposobljenosti. Zatrnil je, da krščanski socialisti nimajo nobenega zasebnega tajnega računa za bodoče, da se zadovoljujejo s skupno politično potjo osvobojenega slovenstva in socializma.

Vse povedano vzbuja pravo začudenje kakšno pozitivno mnenje o komunistih je imel Kocbek in kako je bil navdušen nad sodelovanjem z njimi. Kocbek je bil v jeseni 1941 v pravi narodnoosvobodilni ekstazi (to oznako so pogosto uporabljali razni razlagalci njegovega življenja ob njegovi stoletnici). Zaradi tega si boljšega zaveznika, ki bi jim prišel bliže njihovi politiki, komunisti niso mogli najti. Če gledamo samo politično konkretno, smo lahko samo zgroženi, kako so ga mogli ves čas sodelovanja sumiti za neiskrenost in biti do njega rezervirani.

Tu se pokaže pravzaprav neko bistvo komunističnega gibanja oz. njegove ideologije: komunizem ni le družbeno politično gibanje, ampak zelo močna ideologija z mnogimi voluntarističnimi elementi, katerih eden je monolitnost ideoloških pogledov, ekskluzivnost, totalitarnost in netolerantnost. Potem je komunizem bolj kot modernim političnim idejam in gibanjem podoben kakšnim konservativnim religioznim ločinam pred obdobjem razsvetljenstva. Komunisti, zavezani takšni ideologiji (jeseni 1941 Kocbek tega ni mogel videti v tako grobi obliki in domnevati, da se komunisti od teh svojih premis ne bodo nikoli poslovili) Kocbeka, celovitega kristjana, ki mu krščanski nazor narekuje tudi njegovo politično in vsakršno življenjsko držo in ravnanje, niso mogli in hoteli sprejeti. Zato je bila njegova iskrena, izjemno poglobljena razlaga krščanskega etosa in kristjanovega obnašanja, njegova prošnja komunistom za duhovno in idejno toleranco in za enakopravno politično obravnavanje kristjanov samo predmet posmeha, tajnega računa za končni obračun. Seveda mu v dani situaciji tega niso mogli povedati, zato so se neiskreno pretvarjali v zagotavljanju tovarišstva in lojalnosti do prve prilike, ko so se čutili dovolj močne za odkrit samostojen politični nastop.

Kocbek je v naslednjih letih svoja stališča iz referata Temelji osvobodilnega sodelovanja ponavljal, razlagal, propagiral v intenzivnih pogovorih z vodilnimi slovenskimi komunisti v svojih člankih v tisku Osvobodilne fronte: v Slovenskem poročevalcu, v Slovenski revoluciji – glasilu krščansko socialistične skupine v OF in v okrožnicah krščansko socialističnim aktivistom.

Omenimo samo nekatere značilne njegove članke in nastope. V času pripravljanja svojega referata je tudi intenzivno in odločilno sodeloval pri oblikovanju temeljnih točk Osvobodilne fronte. Znano je, da je prav na njegovo insistiranje bila zapisana 4. točka, ki govori, da Osvobodilna fronta preoblikuje slovenski narodni značaj, da s svojo akcijo ustvarja lik aktivnega slovenstva.²⁸ Takšno točko o preoblikovanju antropoloških značilnosti naroda je mogel zapisati samo pesnik, mislec, velik humanistični utopist.

Kocbek – napreden kristjan in socialist, je bil v svojih nastopih in člankih ves čas izredno iskren. On v prvi vrsti ni bil politik, zato se ni oziral na politično taktiko. Zato je tudi mirne duše lahko izjavljal, da gre v slovenskem narodnoosvobodilnem boju tudi za socialno revolucijo, ki jo je v nasprotju z

²⁸ Ta podatek je med drugim povedal tudi Josip Vidmar na plenumu slovenskih kulturnih delavcev novembra 1987 na Bledu

boljševiško rigidnostjo, ideološkim ekskluzivizmom in utopitvijo posameznika v delavski razred in podreditvijo stranki, pojmoval libertarno, kot osvoboditev in afirmacijo svobodne človekove osebnosti kot družbeno demokracijo in razmah idejnega pluralizma. Tako je brez zadrege glasilu krščansko socialistične skupine v OF, ki ga je sam urejal, dal naslov Slovenska revolucija. V njej in v drugih glasilih OF je objavljala članke z važno vsebino in pomenljivimi naslovi, npr. v letu 1942: Zakaj katoličani sodelujemo v OF, pa Kristjan in osvobodilni boj, ali Zakaj kristjani sodelujemo s komunisti, ali Slovenska revolucija ali pa Osvobodilna fronta in Jugoslavija in še mnoge druge.²⁹

Sredi leta 1942 je napisal pomemben članek za partizanski Slovenski zbornik 1942 z naslovom Narodno in socialno osvobojenje. Obravnaval je torej ključni problem slovenskega naroda med vojno, narodnoosvobodilni boj in socialno revolucijo ter njuno medsebojno dialektiko, ki ga je ves čas intelektualno in moralno okupirala.

Pa se zato kratko pomudimo še pri tem članku in predhodnem Slovenska revolucija, ki pa je izšel kot uvodni programski članek v istoimenski reviji junija 1942.

V članku Slovenska revolucija prav afirmativno, ekstatično takole razlaga, kaj je revolucija: »Revolucija je silovito dejanje človeške skupnosti. Z njo se skupnost sprosti in sproži svoje nasilno zadrževane sile, si razčisti svoj položaj, si pribori svoje politične, socialne in duhovne pravice. Z revolucijo stopi človeška skupnost naenkrat brez postopnega razvoja na višjo razvojno ravnino.«³⁰

Nato v tem prepričanju pojasnjuje še, kaj je slovenska narodna revolucija: »Slovenci smo med redkimi evropskimi narodi, ki so brez političnih, revolucionarnih dejanj v svoji narodni zgodovini dospeli do sedanje zavesti o narodni samoniklosti. Tako narodi sicer lahko dosežejo visoko stopnjo kulturnega in družbenega razvoja, vendar jim v boju zoper politično in duhovno reakcionarne sile ter za dosledno borbo v dosegu suverenosti manjka važno življenjsko zaupanje v samega sebe. Tega zaupanja narod ne dobi iz evolucijskega vzpona v zgodovini, pa naj gre še tako ravno pot.«³¹

Danes se takšnim apodiktičnim trditvam zgodovinarji pa tudi drugi le nasmehnemo. Toda v tistem času in celo stoletje pred njim so bile številne ideologije in številna idejnopolična gibanja od liberalcev, demokratov, do socialistov in posebno komunistov, zaradi izkušenj francoske revolucije in revolucije 1848 prepričano o revoluciji kot »babici napredka«. Kocbek je bil romanist in močno pod vplivom francoske zgodovine in civilizacije.

V članku Narodno in socialno osvobojenje je s kombinirano sociološko in antropološko zgodovinsko metodo razpravljal o narodu in natresel mnoge originalne misli, vsaj za Slovence. Omenil je dve naravi pri narodu: »1., temeljno in po razvoju prvo – biološko, ki je negibna in 2., bistveno in po razvoju višjo duhovno zgodovinsko, ki omogoča osebnostni razvoj svojih členov ter zgodovinsko napredovanje družbe.«³²

V nadaljevanju je pristavil lonček za svoj namen in cilj, ki se tiče tudi naše-

²⁹ Vsi ti njegovi članki so objavljeni v dveh knjigah *Osvobodilni spisi I in II, ki jih je izdalo Društvo 2000, v letih 1991 in 1993*

³⁰ E. Kocbek, *osvobodilni spisi I, str. 102*

³¹ prav tam

³² prav tam, str. 336

ga konteksta, ko je zapisal: »Kadar istovetimo narodno in socialno osvobojeenje, se nimamo boriti le proti zunanjim slovenskim nasprotnikom, proti imperialističnim državam in proti mednarodnim kapitalističnim silam, ampak tudi proti sonarodnjakom, ki so ujeti v kapitalistični miselnosti in praksi. Ideja narodnega in socialnega osvobojenja (njegov ljub evfemistični izraz za socialno revolucijo) namreč moralno nista enako blizu vsem članom naroda, kajti eni si pod tem predstavljajo le politično združenje Slovencev, medtem ko si drugi pod njim zamišljajo tudi ustvaritev pravičnejših in vsem Slovincem služočih socialno gospodarskih pogojev. Ta razdelitev seveda ni slučajna, ampak bistveno povezana z njihovim življenjskim položajem in kulturo.«³³

Ob Kocbeku je poleg drugih članek za zbornik napisal tudi Boris Kidrič z izrazito delavsko razredno tendenco, ki je odražala drugačen, razredno revolucionaren pogled na narodnoosvobodilni boj. Razlike v pogledih na narodnoosvobodilni boj kot na eni strani socialno in duhovno libertarno revolucijo (Kocbek) in razredno proletarsko politično boljševisko (Kidrič), niso ostale le na ravni idejnega razmisleka, ampak so se pokazale tudi v vsakdanji politični praksi. Komunistična partija Slovenije se je novembra 1942 odločila učvrstiti politično vlogo in pomen delavstva kot hegemonu znotraj Osvobodilne fronte. Ustanovila je t. i. Delavsko enotnost, v katero je združila vse slovenske delavske organizacije in voditelje, to je komuniste, krščanske socialiste in tisti del socialnih demokratov, ki se je pridružil Osvobodilni fronti. Krščansko socialistično delavstva je v DE zastopal grafični delavec Tone Fajfer, ki je čisto preprosto sledil partiji. S tem manevrom je partija nekako oslabilila reprezentativno vlogo Edvarda Kocbeka znotraj krščanske skupine v OF, kar je nakazovalo perspektive nadaljnega medskupinskega razmerja, oz. obet za popolno dominacijo komunističnih idejnih in političnih pogledov.

Počakati je bilo potrebno samo še par mesecev. Ko se je v začetku februarja 1943 po nemškem porazu pred Stalingradom začel v glavah komunistov kazati konec vojne in po drugi strani možnost za angloameriško izkrcaje v Istri in njihov prodor v Slovenijo, so se komunisti odločili na novo in na drugačen način urediti medskupinsko razmerje v OF. Odločili so se popolnoma podrediti oz. razpustiti organizacije političnih zaveznikov, Sokolov in krščanskih socialistov in uveljaviti brezrezervno svojo izključno politično vlogo in oblast. Veliko indicev (pretežnih) govori za to, da je takšna odločitev zrasla popolnoma samostojno na zeljniku slovenskih komunistov, nekateri zgodovinarji pa, kot ključno za to odločitev navajajo vlogo CK KPJ in skupino oficirjev, delegatov Vrhovnega štaba, pod vodsvom Arse Jovanovića, ki jo je Tito poslal v pomoč Glavnemu štabu Slovenije v začetku leta 1943. Ta se je poskušal vpletati tudi v politični razvoj Osvobodilne fronte in jo napraviti podobno partizanskemu gibanju na jugoslovanskem jugu.³⁴

Kakor si že bodi, slovenski komunisti so februarja 1943, ko se je slovensko vodstvo nahajalo v Polhograjskih dolomitih, pritisnili na Sokole in krščanske socialiste v IO OF, da so podpisali izjavo (Dolomitsko) 1. marca o enotnosti Osvobodilne fronte. Z njo so se t.i. zavzniki morali odpovedati nameri, da bi kadarkoli organizirali svojo lastno stranko in poskušali Osvobodilni fronti vsi-

³³ prav tam, stran 336–337

³⁴ takšno tezo zastopa Bojan Godeša, npr. V razpravi Izza kočevskega zbora v zborniku *Slovinci in država*, Ljubljana 1995, str. 244

liti koalicijski značaj. Obe ustanovni skupini sta se morali odpovedati svojemu kadru aktivistov, ki je postal enostavno skupni kader OF. S tem je bila enostavno likvidirana politična identiteta Sokolov in krščanskih socialistov in uveljavljena izključna in absolutna vodilna vloga komunistov. Z Dolomitsko izjavo je bilo edino komunistom dopuščeno, da znotraj OF ohranjano še svojo posebno organizacijo. Oni so to zahtevali, sklicujoč se na svojo vpetost v Kominterno in torej na svojo nemoč in nekompetenco razpustiti svojo organizacijo. V izjavi je bilo tudi zapisano, da se bo bodoča socialistična družba na Slovenskem razvijala po edino pravem in mogočem vzorcu – sovjetskem.³⁵

Zato nekateri nekomunistični sodelavci Osvobodilne fronte in nekateri mlajši zgodovinarji to dejanje označujajo kot dokončno uveljavitev boljševizma v slovenskem narodnoosvobodilnem boju. Ta uveljavitev je omogočila, da se je nadaljni razvoj narodnoosvobodilnega gibanja in revolucije odvijal po boljševiškem konceptu in 1945 tudi popolnoma zmagal.

IDEOLOŠKO NASILJE KOT ETIČNI PROBLEM SLOVENSTVA

Dr. Dean Komel

Tema »Ideološko nasilje kot etični problem slovenstva«, ki naj bi jo tu obravnavali, se zdi na prvi pogled jasna. A če se ji podrobno posvetimo, vidimo, da vendar terja predhodno razjasnitev. Predvsem ni povsem razvidno, kaj tu mislimo z ideologijo, nasiljem oziroma ideološkim nasiljem na eni, ter etiko in slovenstvom oziroma etičnostjo slovenstva na drugi strani. Vse te pojme je možno vsakega posebej ali v medsebojni povezavi kritično spodbijati. Prav tako je mogoče zavriniti pojmovanje, da ideološko nasilje predstavlja etični problem slovenstva. Skrajno sumljiva je za marsikoga že sama oznaka »slovenstvo«, ki naj bi celo naznanjala nasilje ideologije Slovencev.

Ne zanikam, da je iz slovenstva možno narediti ideologijo, vendar ne morem pritrrditi stališču, da je pojmovanje slovenstva že v svojem izvoru ideološko. Tudi iz človeka je možno narediti ideologijo Človeka, ni pa izvor človeškosti že sam po sebi ideološki. Če zanikamo ta razloček, si pravzaprav zapremo pot do razlikovanja med tem, kaj je ideologija in kaj ni, kaj je človeško in kaj ni. Že s samim vprašanjem »Kaj je človeško?« nekako vzdržujemo človeškost.

S tem smo odprli vprašanje etičnosti, ki se sooča z držo človeškosti, s problematiko ravnanja človeškosti, kolikor ni zgolj kaka antropološka kategorija. Človek izbira svojo človeškost in se s tem izborom neposredno izkazuje kot človeški ali nečloveški, nihče mu tega ne more zaukazati. Ta izbira ne zadeva le posameznika, marveč tudi skupnost. Institucija človekovih pravic je celo primarno usmerjena na ravnanje skupnosti, ki si mora na podlagi pravnih uredb prizadevati za zagotavljanje dostojanstva človeškosti in sicer ne zgolj deklarativno. Pomembno je, da neka skupnost ne le priznava institucije človekovih pravic, marveč da v konkretnih primerih tudi ravna v skladu s njo. Tu si torej ne izmišljujemo kake posebne etičnosti, marveč se opiramo na dojetje etičnosti, ki je že sprejeto kot družbena norma in zasidrano v pravni red države.¹ Vendar pa imamo v našem primeru s tem očitno težave, in to tako rekoč nepremakljive. Upravičeno se ugotavlja, da se glede pravnega statusa (v najširšem pomenu) »žrtev vojne in revolucije« nič ne premakne.² Zato se tudi kritični članki in celo obsežne študije o tej problematiki sprejemajo kot navadno obrekovanje. Ne le da pozabljamo lastno zgodovino, marveč se tudi spozabljamo nad njo.

Kakorkoli je tema naše obravnave zamegljena, je zato bolj ali manj jasno, zakaj se je lotevamo. Razlog je v nepriznavanju človeškega dostojanstva »žrtev

¹ Prim. članek Lovra Šturma »O kratenju človekovih pravic in temeljnih svoboščin v Sloveniji v obdobju 1945–1990« : »Zaradi bridkih zgodovinskih izkušenj in kot odpor proti spravljenim državnim oblikam pod prevlado nacionalsocializma – fašizma in komunizma – marksizma kot totalitarnih ideologij moderne dobe je v 20. stoletju izrazito stopilo v ospredje spoznanje o pomenu človekovih pravic in o potrebi po njihovem ustavnopravnem varstvu.« (V: Tema stran meseca – Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990, ur. Drago Jančar, Ljubljana 1998, str. 53.

² Prim. Jože Pučnik, »Množični poboji v: Tema stran meseca – Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990, ur. Drago Jančar, Ljubljana 1998, str. 39–52.

vojne in revolucije.«³ Medtem ko se odvija prerekanje o tem, žrtve česa naj bi te žrtve bile, je zavest o človeškosti teh žrtev še vedno odrinjena, kot bi šlo za kake neljudi. Problem je seveda izrazito politične narave, zadeva pa prav gotovo držo države, ki s svojo zadržanostjo kakor da zagovarja ideološko nasilje, neredki pa so tudi poskusi, da se to nasilje obravnava kot konstitutivni element državnosti. Zelo jasno je treba povedati, da ideološkega nasilja takih razsežnosti ni mogoče v kakršnemkoli pogledu opravičevati kot nacionalno konstitutivno, vsekakor pa spada v našo zgodovino, ki jo moramo tako ali drugače sprejemati, bodisi priklonilno bodisi odklonilno, pravna presoja pa mora biti jasna in določna. Tu se seveda spet znajdemo pri pojmovanju »slovenstva«, ki samo po sebi ni zgolj ideološki konstrukt niti prazna identitetna forma, marveč identiteta, ki in kolikor se razpozna tudi v destruktivnih ideoloških konstruktih zgodovine. Zato se tu ne nameravam ukvarjati s posameznimi definicijami ideologije, etike, slovenstva itn., marveč se osredotočam na celotno konstelacijo »ideološkega nasilja kot etičnega problema slovenstva«.

Najprej velja upoštevati, da se je slovensko narodno gibanje in slovenska državnost oblikovala v *dobi nastopaštva ideologij*, ki so izstopajoče v svojem nasilju. »Ideologije« poudarjeno nastopijo v drugi polovici 19. st. s pozitivističnim gledanjem na človekost, ki naj bi se izpolnjevala v neki zgodovinski identiteti. »Ideologija« zgodovinsko zaznamuje tako restavracijo kot revolucijo, v dvajsetem stoletju postane nasilje ideologije izstopajoče v fenomenu totalitarizma, ki nas tu še posebej zanima, kolikor se pričujoče tematike lotevamo v zvezi z žrtvami nekega totalitarizma, osnovanega na ideologiji komunizma. Za to, da se je ta ideologija na Slovenskem utrdila na oblasti, ima neposredno zaslugo nasilni vdor totalitarnih ideologij nacizma in fašizma, ki so se mu Slovenci – in to se mi zdi ključno poudariti – ne glede na svetovnozgodovinske in politične razlike, uprli.⁴ Običajno se navaja komunistično manipulacijo s tem uporom, ne da bi se hkrati razvil vpogled v spopad totalitarizmov, ki je takrat na Slovenskem požrl tako njegove akterje kot vse, ki so se »po naključju« znašli v njem in ga je zaznamovala brezobzirna uničevalnost.⁵ Dovolj je, da statistično pogledamo, na kolikih straneh beležimo slovenske žrtve, pri čemer bo verjetno držalo, da so jo najhuje odnesli tisti, ki se sploh niso izrazito uvrščali na kako stran, kajti tega ni dopuščala nobena od vpletenih strani. V tem kontekstu bi bilo dejansko potrebno razmisliti dimenzijo upora in civilnosti⁶ v času *totalitarnega terorja*.

Uničevalnost totalitarnega terorja ni zgolj fizične, marveč tudi in predvsem duhovne narave, saj izničuje vsakršno *vrednostno izhodišče*. Medtem ko so

³ Oznako »žrtve vojne in revolucije« tu striktno postavljam v narekovaje, kolikor je vsako označevanje teh žrtev lahko hote ali nehote manipulativno in samo po sebi sproža problem stališča interpreta. Ključna težava pa ni toliko v interpretaciji in posledično v poimenovanjih, kolikor v pravi definiciji. Dokler ta ne bo podana, je tudi evidentiranje in označevanje morišč-grobišč brez pravega okvira.

⁴ Zanimivo je, da je bil ta upor doslej zelo enodimenzionalno in zato premalo široko obravnavan. Še zlasti to velja za vlogo duhovščine. Na tem mestu si dovoljujem le napotilo na delo Egona Pelikana *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*, Ljubljana 2002. Prav tako velja upoštevati (vsaj zame nove) ugotovitve Viktorja Blažiča v delu *Semena razdora*, Ljubljana 2003, v poglavju, ki se dotika delovanja Lamberta Erlicha v času italijanske okupacije. Vsekakor je potrebno podati celovito sliko vsega dogajanja, da bi vrednota upora proti totalitarizmu zares vzdržala.

⁵ Prim. Tamara Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, Celovec, Ljubljana 2004.

⁶ Civilnost je vsekakor še eno malo raziskano področje slovenske družbe med drugo svetovno vojno in po njej. Prevladujoč vtis je celo, da civilnosti sploh ni bilo. Potrebno bi bilo premisliti, koliko je ta vtis skonstruiran, zato da zgodovina daje videz totalnosti in vsezajemajočnosti.

nam ideologije omenjenih totalitarizmov bolj ali manj znane, še naprej ostaja neznanka *totalitarizem kot evropska in planetarna zgodba*. Ko smo pred vstopom v Evropsko skupnost strumno poudarjali, da smo že od nekdaj bili v Evropi, smo s tem v glavnem mislili na Evropo s človeškim obrazom, še določneje na Evropo kot varuhinjo človeškosti, nismo pomislili pa na to drugo, temno plat Evrope, ki je nismo le delili, marveč nas je večkrat v zgodovini tudi usodno razdeljevala. To da misliti, ali se totalitarizem javlja ločeno od evropske človeškosti in nastopa proti njej, ali pa vendar bistveno izvira iz nje. S stališča humanizma se nam slednje stališče seveda upira. Po drugi strani vemo, da je totalitarizem sesul zgradbo humanizma do njegovih temeljev. Indikativno je tudi, recimo, da je komunizem nastopal in še vedno nastopa v imenu humanističnega ideala izboljšanja sveta in je s tem prepričal mnoge humanistično razmišljujoče, ki so potem imeli resne težave, kako komunizem na oblasti uskladiti s svojo vero v boljši svet. Naj tu, recimo, spomnim samo na Kocbeka.

Skratka, zelo resno in še vedno neodločeno je vprašanje, ali je izničevalna tendenca totalitarizmov, ki nastopijo v 20. st. zgolj deviacija, ali pa vendar neka konsekvenca gibanja evropskega humanizma, ki v ospredje postavi Človeka. To nam daje možnost, da totalitarizem obravnavamo kot tisti skrajni vidik razvitja novoveškega subjektivizma, v katerem se ta uveljavi kot brez-pogojna moč nad vsem, tudi nad subjektiviteto samo. Zato se subjektivnemu humanističnemu stališču zdi totalitarizem nerazumljiv in bistveno odtujen pojav, ki ne zadeva morale tega subjekta. Posledica tega je, da se pojav totalitarizma sicer na splošno obsoja, umanjka pa presoja tiste subjektivitete, ki ga omogoča kot moč. Totalitarizem se v tem pogledu obravnava kot znotrajzgodovinski pojav, ne pa kot izničevalno dogajanje zgodovine same in to tiste zgodovine subjektivitete, ki si za svoj cilj postavlja izgradnjo Človeka. Na čem ta zgodovina gradi, da se sprežve v nečlovekost totalitarizma? Odkod to, da se samozavest kot bitno določilo človeškosti »pusti« do te mere »ideološko« zavesti? Pri tem ne gre za ošibitev samozavesti marveč za to, da se s sovražnim prevzemom in permanentnim utrjevanjem oblasti potencira zavest moči. Zakaj se humanizem kot moč sprevrže v totalitarizem in sosledno v nemoč humanega?

V kontekstu gibanja evropskega humanizma pojmujeemo to sprevrženje predvsem od Nietzscheja naprej kot *nihilizem*, pri čemer morda ni odveč upoštevati celotne oznake »evropski nihilizem« Totalitarizma v skladu z njegovo nihilistično naravo ne moremo jemati zgolj kot nasledka ali podaljška ideologij, marveč, narobe, ideologije same dolgujejo svoj razmah in razvnanje totalitarizmu. To se morda zdi čudno in celo nesprejemljivo, kajti totalitarizem si težko predstavljamo brez konkretne ideološke podlage. Vendar, kako naj si na tej ideološki podlagi predstavljamo njegovo nično in hkrati uničevalno zavest? Ta namreč seže pod vse ideološke zgradbe do manipulacije s samo naravo človeka, do manipulacije s tistim, kar človek po svojem bistvu in v celoti je. Človeka pa, kot ugotavlja razsvetljenski antropološki nauk, ne določa le to, kar je narava naredila iz njega, marveč predvsem to, kar sam naredi iz sebe. Še starejši nauk uči, da je človeška narava ustvarjena po božji podobi. Po obeh opredelitvah se človekova narava uresničuje v zgodovini. Zgodovina je izrazito človeška zgodovina. Po Diltheyu edino zgodovina lahko pove, kdo je

človek. Toda kaj je zgodovina? Kaj je zgodovina v trenutku, ki nas tu posebej zanima, ko človek prevzame zgodovino totalno v svoje roke? Kaj se takrat zgodi s človeškostjo samo? Mar se zgodovina začne odvijati kot neke vrste narava in je z njo konec? Toda prav tako je v odvijanju zgodovine kot neke vrste narave konec narave. A v tem, da družbena ideo-logija postaja neke vrste družbena bio-logija, se skriva osnovna *strategija totalitarizma*.

Do pred nedavnim se je v družboslovnih krogih veliko govorilo o koncu zgodovine v kontekstu planetarne prevlade liberalne demokracije. Po enajstem septembru se sicer zdi, kot da tega konca naenkrat ni več oziroma se zdaj s povsem drugega konca govori o zgodovinski grožnji in civilizacijski ogroženosti Zahoda. Pokazalno je to, da je »konec zgodovine« zgodovinsko prvič postal tema ob nastopu totalitarizmov. Glede na to bi lahko sklepali: zgodovina pride na svoj konec, ne ko preneha, ampak ko postane totalna in vase posrka tudi naravo človeka kot zgodovinsko naključno.⁷ S tem se izrodi smisel tradicije in narobenosti, torej vsega tega, kar naj bi bilo za človeka naravno in običajno, njegove nravi in običaji.

Beseda »totalno« pomeni »vse obsegajoče«, kako je lahko totalitarizem izničevalen in uničevalen, ko pa zajema vse? Poznamo revolucionarno geslo: »Bili smo nič, bodimo vse«. To geslo samo po sebi še ni totalitaristično. Tako postane, če ga mislimo na način: če hočemo biti vse, moramo izničiti vse, kar je bilo. Friedrich Nietzsche je v delu *Tako je govoril Zaratustra* tako re-akcijo na »je bilo« označil kot »duh maščevanja«, resentment. V tem pogledu je sleherni re-volucija re-sentiment, maščevalnost do tega, kar »je bilo«, o totalitarnosti pa govorimo ko leta-ta postane sistematično uničevanje tega, kar je bilo, zato da bi bili vse. Totalitarnost ni navadno nasilje, marveč organizirano, sistematično nasilje, katerega uničevalnost ima poleg faktične tudi metafizično razsežnost, se pravi, da je zasnovano na posebnem razumevanju ničā, ki pozablja, da je v metafiziki nič obravnavan kot nasprotje biti. Totalitarizmu seveda še kako gre za bit v smislu bodočnosti tistega, kar bomo, ki svojo oblast razširja nad vse. Toda tej oblasti daje moč iz-ničenje biti v smislu tega, kar je in je bilo. Zgodovina je vsa pred nami samo toliko, kolikor je povsem za nami. Strogo vzeto, tudi bodočnosti ni več, niti kakega »bodimo«. Totalitarizem ni zgolj neka volja, marveč je moč, ki razširja svojo oblast nad vsem, ne da bi jo karkoli kakorkoli zanimalo v pogledu biti. Totalitarizem kot ignoranca tega pogleda biti pomeni *zapuščенost bivajočega od biti*. Prikazuje se kot redukcija na neozavedanje, razosebljenje in razčlovečenje, ki pa je hkrati neka indukcija moči.

Pri opredelitvi tega metafizičnega jedra totalitarne revolucionarnosti se lahko opremo na relevantne razmisleke, ki so jih podali njeni neposredni udeleženci in premišljevalci vojn ter revolucij prejšnjega stoletja, kakor sta, recimo, pri Nemcih Ernst Jünger, ki je že v tridesetih letih prejšnjega stoletja objavil spis z naslovom »Totalna mobilizacija«, in Dušan Pirjevec, ki je svojo misel usmeril na premislek t.i. revolucije biti.⁸ S »totalno mobilizacijo« označu-

⁷ V skladu tega je bila tudi nedavna razglasitev konca zgodovine v luči svetovne prevlade zmage liberalne demokracije v osnovi razglasitev totalitarizma z drugimi sredstvi, najsubtilnejše med njimi je apolitičnost. Takoj ko demokracijo izenačimo s političnim sploh, se lahko sprevrže v svoje nasprotje.

⁸ Podrobneje o tem pišem v spisu »Revolucija biti na koncu humanizma«, Diagrami bivanja, Ljubljana 1998, str. 149–162.

je Jünger proces, ki je zajel tako rekoč vse življenje na Zemlji na način brezpojnegga dobivanja na moči v podobi Delavca. V tem kontekstu bo Jünger na začetku šestdesetih let prejšnjega stoletja spregovoril o „koncu zgodovine“. Pirjevčev izraz »reevolucija biti« pa zaobsega tisti epohalni trenutek, ko se bit, povedano s Heideggrovimi besedami, izkaže za ničevno. Z bitjo je tu mišljeno to, kar tvori »identiteto«, ki je zdaj zvedena na nič in je prešla v uničujočo ideološko identifikacijo. Hkrati pa se s »totalno mobilizacijo« in »revolucijo biti« začne kazati *razlika* v odnosu do tega, kar tvori skupnost bivanja na Zemlji, kakor tudi do tega, kar izpolnjuje prebivanja posameznika.

Kaj je z identiteto Slovencev v zapuščenosti od biti, ki ustvarja totalitarni teror?⁹ Mar ta sama nalaga neko ideologijo, ali pa ji postane podložna na način samoidentifikacije, ki jo naposled ogrozi do te mere, da ne najde več izhoda iz boja za ideološko prevlado, ki je postal totalen. To se je nedvomno pripetilo v situaciji druge svetovne vojne in po njej, ki jo obeležuje strahovito nasilje, ki pa ne pomeni zgolj kakega nasilja kar tako in nasploh, marveč mu daje prav poseben pečat *organiziranost nasilja*. Organizacija nasilja institucionalizira nasilje ne v smislu njegovega dovoljevanja, marveč *uveljavljanja*, torej ne na ravni volje, pač pa na ravni moči. Če se bit kot identiteta v totalitarnem nihilizmu zvede na nič in preide v uničevalno ideološko identifikacijo, potem se nasilje ne sproža iz nič, marveč na podlagi uveljavljanja neke moči, ki si hoče podrediti vse in je uničevalna na podlagi tega vsepodrejanja. V tem totalnem podrejanju ni več pomembna stvar ideologije, ki bi morebiti bila nosilka neke identitete; ostane pravzaprav samo še *prazna identifikacija*, ki pa ravno kot prazna sproža vsakovrstno nasilje.¹⁰ Nasilje je torej totalitarizmu imanentno na način identifikacije in se razvleče na vse, kar si podreja, ne samo na nasprotnike, marveč tudi na pristaše. Manipulacija z zamenjevanjem vlog samo pridobi na moči; oblast posebljena v velikem diktatorju se samo še okrepi. Izginejo razlike med rablji in žrtvami in vsa medčloveška razmerja postanejo samo še sumničnija, opazovanje, ovajanja, preganjanja, obsojanja in uničevanja.¹¹ Preračunljivi manipulaciji ustreza razpustnost strasti, ki kot da objublja svobodo, da človek nima nikogar nad seboj in da je v tem pogledu sam nad vsem. Tako totalitarizem izniči naravo človeka, da bi lahko manipuliral z njim

⁹ To vprašanje je sicer načeto v zborniku *Temna stran meseca (Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990)*, ur. Drago Jančar, Ljubljana 1998.

¹⁰ Tu tudi ne gre, strogo gledano, za državno nasilje; eno so pravni okviri prisile, ki jo lahko izvaja država, ki pa je v tem pogledu omejena s spoštovanjem človekovih pravic, drugo pa je manipulacija prava ter preko njega države za doseganje totalne oblasti. Razmejitev med prisilo in nasiljem sicer nikoli ni gladka, kot pa nam kaže prav današnja svetovna situacija je njeno opuščanje kar se da spolzko, tako da precej zdrsnemo v teror. Eno je postavljanje pod zakon, ki je slej ko prej povezano z represivnim aparatom države, drugo je, če se ta aparat postavi nad zakon in ga »vzame v svoje roke«.

¹¹ Vasko Simoniti v spisu »Permanentna revolucija, totalitarizem, strah«, ki se ukvarja s tipiko totalitarne vladavine po letu 1945, to tako opiše: »Strah se je kot stalnica zalezal med vse sloje prebivalstva. Tudi v vrste oblastne hierarhije in to še zlasti potem, ko je v partiji večkrat prišlo do notranjih obračunov in je bil iz nje izločen tudi del tistih, ki so bili do časa svoje odstranitve iz partije zagovorniki represije (ali so jo celo neposredno izvajali) pri doseganju mišljenjskega pomenjenja drugih. Povsem jasno se je pokazalo, da je partija z ukinitvijo svobode mišljenja drugim uknila svobodo mišljenja sama sebi. Kot neka splošna mentalna poškodba se je prestrašenost in negotovost med ljudmi kazala (in se še kaže) v obliki domnevnega oziroma nejasnega izražanja skorajda o vseh stvareh, ki so zabtevale jasno stališče. Razlika med tistimi, ki so bili na oblasti, in tistimi, ki so bili obvladovani, je bila v tem, da so bili prvi preplašeni, drugi pa ustrahovani.« (*Temna stran meseca, Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*), ur. Drago Jančar, Ljubljana 1998, str. 32–33)

samo še kot z *nekim naravnim dejstvom, golim življenjem*. Totalitaristično manipulacijo z naravo človeka, njegovo specifično nasilje nad človeškostjo, omogoča prav to *zvajanje* na »naravno dejstvo golega življenja« in razpolaganje z njem, ta redukcija, ki je hkrati indukcija moči čez vse. Nihilizem kot zapuščenost ob biti ni zgolj neko razpoloženje, ki je zajelo zahodnega človeka, marveč je kot to razpoloženje sam v sebi tudi neko *razpolaganje*, ki si vse, predvsem pa človeka, jemlje kot nekaj povsem razpoložljivega. V skladu s tem nihilizem ni zgolj kako neugodno stanje, ki je zajelo človeka, marveč njegovo postajanje v smislu lastnega uresničenja in samopoveličanja. V tem pogledu se totalitarizem v vsej svoji nečloveškosti lahko in celo mora predstavljati kot humanističen in human. Zato nas totalitarizem povsem na novo postavi pred vprašanje, kaj je človeškost in skladno s tem nečloveškost. Taka postavljenost-pred-vprašanje je v veliki meri opredelila sodobno filozofijo in humanistiko nasploh, posebej tisto, ki pojavnosti totalitarizma ne sprejema zgolj kot intelektualistični, marveč kot eksistencialni izziv. Kolikor totalitarizem motrimo v luči oziroma v senci nihilizma, je treba v pogledu vprašanja humanosti, pred katerega nas postavlja, uvideti njegovo bistveno dvojnost, namreč da je nihilizem v svojem zgodovinskem izničevanju hkrati razkrivajoč in nadalje, da ni izničujoč le kot totalitarizem, marveč izniči tudi totalitarizem sam. Berlinski zid bi se nikoli ne mogel sesuti v »enem dnevu« brez zgodovinske pričujočnosti nihilizma. Očitno je tudi, da si totalitaristična oblast nadvse prizadeva prikriti lastni nihilizem in dekadenco, seveda najprej na ta način, da se spravi nad »marginalce«, ki širijo dekadenco, nato pa pospravi še v lastnih vrstah.

Pri poskusu filozofske opredelitve totalitarizma bi se oprli predvsem na deli dveh teoretikov, Hannah Arendt *Izvori totalitarizma* in Giorgia Agambena *Homo Sacer*, ki sta neposredno zanimivi za našo slovensko situacijo. Prevajalec dela *Homo sacer* Samo Kutoš je v spremni besedi Agambenove ugotovitve sam interpretativno povezal z »vrnitvijo in poboji domobrancev« po koncu druge svetovne vojne. Hannah Arendt pa se skuša približati fenomenu totalitarizma na podlagi obsežnega orisa nacionalnih in mednarodnih razmer v Evropi zadnjih dveh stoletij, kar je nedvomno zanimiv vidik tudi za Slovence. Ob opredelitvi situacije po prvi svetovni vojni tudi neposredno omeni Slovence: »Pogodbe so nakopičile mnogo narodov v eno samo državo, nekatere od njih imenovale 'državotvorni narod' in jim zaupale vlado, pri čemer so na tihem domnevale, da drugi (recimo Slovaki na Češkoslovaškem ali Hrvati in Slovenci v Jugoslaviji) v vladi enakopravno sodelujejo, kar seveda ni bilo res. Z enako arbitrarnostjo so iz ostanka ustvarile tretjo skupino narodov, imenovano 'manjšine', pri čemer so k mnogim bremenom novih držav dodale še problem upoštevanja posebnih predpisov za del prebivalcev. Posledica tega je bila, da so ljudstva, ki niso dobila držav, ne glede na to, ali so bila uradne manjšine ali le narodnosti, takšne pogodbe obravnavale kot arbitrarno igro, ki je nekatereim podelila oblast, drugim pa suženjstvo.«¹² K tej ugotovitvi verjetno ni potrebno kaj dosti dodajati, potrebno pa je vprašati, kako zvezo ima tu omenjena *arbitrarnost* s totalitarizmom oziroma z njegovim izvorom. Sledeč Arendtovi lahko rečemo, da je bil bistveni nasledek te *politike arbitrarnosti* redukcija človeških pravic na državljanske, ki ni bila usodna le za Jude po letu

1933. »Arbitrarnost odločitve« je botrovala tudi vrnitvi »domobrancev« leta 1945 s Koroške. Ne gre za to, da bi primerjal težo obeh dogajanj, marveč le izpostavljam »arbitrarno logiko«, ki deluje v njiju, in ki kaže da se totalitarizma ne moremo otresti zgolj z obsojanjem totalitarnih režimov, ker nam to lahko prepreči presojo. V zvezi s tem postavlja Hannah Arendt naslednjo sodbo: »Osamljenost, stična točka terorja, totalitarne vladavine in pri ideologiji ali logičnosti priprava rabljev in žrtev, je tesno povezana z izkoreninjenostjo in odvečnostjo, ki sta prekletstvo modernih množic že od začetka industrijske revolucije in ki sta postali akutni z vzponom imperializma konec 19. stoletja in z zlomom političnih institucij in socialnih tradicij v našem času. Biti izkoreninjen pomeni ne imeti mesta v svetu, ki bi ga drugi priznali in zagotavljali; biti odvečen pomeni: ne spadati v svet na splošno«¹³ Hannah Arendt z »nespadanjem v svet« očitno misli zapuščenost od biti, ki nas prepušča neznanski manipulaciji, ki pa kot neznanska vendar ni prišla od neznanja, marveč je sama v sebi še kako preračunana. Grozna je prav ta preračunljiva arbitrarnost totalitarizma. Hannah Arendt tako rekoč samodejno uporablja besede »logičnost«, »logika«, da bi zajela totalitarno zlo. Ali je ta »logičnost« sama po sebi razumljiva? Kaka morala logike je tu na delu? Mar ne bi moralo za to »logično« veljati ravno obratno? Toda tudi če vzamemo, da je v totalitarizmu na delu neka sprevrnjena logika, gre še vedno za tisto »logično«, ki ga najdemo v eni najbolj trdnih definicij človeka kot *zoon logon echon*, umne živali. Sprevrnjenje se torej pripeti v sami »definiciji« tega, kdo človek je, tu se uveljavi neka »arbitrarna logika«, v bolj literarnem žargonu bi lahko rekli, kafkovska logika.

V zvezi s tem se postaviti vprašanje, ali izvorni problem totalitarizma nastopa šele z redukcijo človeških pravic na državljanske, ali pa ima ta redukcija svojo osnovo že v samem razumevanju človeškosti in tistega, kar naj bi ji dajalo dostojanstvo? Če bi človeškost že sama po sebi zagotavljala človeškost, ne bi bila potrebna pravica do človeškosti, ne bi bila potrebna nobena pravičnost in nobeno pravo. Izvor človečnosti same je potemtakem izvir dobrega in zla, lahko daje in jemlje pravico do človeškosti in zdí se, da iz tega precepa, ki vodi vse do popolnega razcepa, človeka odrešuje le Bog. Vendar nas zdaj stanje nihilizma zapuščenosti od biti tako rekoč prisiljuje, da še naprej sprašujemo pri tem izvoru človeškosti, ki je v stanju zapuščenosti od biti še posebej izzvan. Totalitarizem zlorablja njegovo eksistencialno postavljenost, ki jo preračunljivo naredi za arbitrarno s tem, da naredi za golo dejstvo¹⁴ to, kar prav v svoji goloti (eksistencialnosti) ne more delovati kot zgolj dejstvo. Zaradi svoje eksistencialne postavljenosti je človek *iz-postavljen, iz-vržen*, prav to njegovo iz-vrženo dejstvenost pa je kot neke vrste »naravno dejstvo« možno zlorabiti tako rekoč zunaj dihotomije dobrega in zlega (kar seveda ni isto kot Nietzschejevo »onkraj dobrega in zlega«). Od tu izvira pravzaprav temeljna šibkost demokracije in z njo povezane politične svobode. Totalitarizem je vedno problem demokracije, totalitarizem nikoli ne postane sam sebi problematičen, kot to postane demokracija. Demokracija mora zato nujno pripoznavati nemoč in eksistencialno šibkost človeka, če se noče spreveči v zgolj moč

¹³ *Ibid.* 572

¹⁴ *Prav zato tako strašljivo deluje obvezno slačenje žrtve ob sprejemu v taborišče ..., pred usmrtnitvijo ..., ki izdaja, da je orošana lastnosti in šteje le še kot golo dejstvo življenja.*

in totalitarizem. S tem pa se sama izpostavi nevarnosti, bodisi da si jo kot nemoč podredi neka moč in drugi, bodisi da se sama hipokrizijsko skrjuje za svojo nemoč. To nam seveda dovolj razločno pove, kje smo danes z demokracijo v svetu. A ključno vprašanje je, ali imamo glede tega tudi dovolj razjasnjeno zavest, ki razmejuje med demokracijo in totalitarizmom, ali se nam vse skupaj spreminja v neko manipulacijo brez zavesti razmejitve in meje. Mar demokracija v osnovnem smislu ne predpostavlja ravno te zavesti (*logon didonai*), z *ignoranco*¹⁵ katere totalitarizem izvršuje manipulativno umeščanje človeškosti, ki ne pripoznava njene neumestljivosti in v njej implicirane svobode izbire.

Na podlagi tega lahko rečemo, da težava, *kam umestiti* »žrtve vojne in revolucije«, ne izhaja od danes, marveč sama v sebi najbolj kaže težo dogodkov, v katerih je prišlo do »žrtev vojne i revolucije«. Tudi kot interpreteti tako rekoč po inerciji sledimo temu »umeščanju«, ki ne le piše, marveč dobesedno predpisuje zgodovino. Prva naloga kritičnega zgodovinopisja bi bila deskripcija tega »umeščanja«, ki je v veliki meri še zmeraj osnova političnega razmeščanja oziroma hoče biti to.

V koliki meri pa je to odlikovan filozofski problem, je pokazal Giorgio Agamben v svojem delu *Homo sacer*, ki pravzaprav nadaljuje razmišljanja Hannah Arendt v *Izvorih totalitarizma*, s tem da se predvsem pod Foucaultovim vplivom osredotoča na biopolitični izvor totalitarizma. Pri tem se opre na starogrško razlikovanje med *bios* in *zoe*, med življenjem in zgolj življenjem. Na to razlikovanje, ki pa, kot priznava tudi avtor sam, v starogrškem mišljenju ni podano povsem čisto, naj bi se v rimskem pravu navezovala institucija *homo sacer*, ki je dovoljevala, da storilce nekaterih krivih dejanj ni bilo mogoče ne žrtvovati ne kaznovati, lahko pa jih je vsakdo nekaznovano ubil. To situacijo biti-hkrati-znotraj-zunaj-prava je Agamben posplošil na dogajanje Zahoda sploh oziroma na njegov »antropološki stroj«, ki ustvarja »lagerje«. A očitno je, da je imel pred očmi predvsem ekstremno situacijo političnih koncentracijskih taborišč. V koncentracijskih taboriščih je nedvomno šlo za razpolaganje z golim življenjem, vendar nasilnost tega početja le težko vzporejamo z institucijo rimskega prava »*homo sacer*«, ravno če se držimo uvida, da postane ustvarjanje izjemnega stanje pravilo in normalnost. Gotovo je razlika, in to ne majhna, med tistim, ki je prisiljen sprejeti to svoje izjemno stanje kot normalno in tistim, ki ga sprejema zaradi uveljavljanja prisile. V enaki meri kot je prisiljenec razbremenjen odgovornosti za lastno umestljivost, je prisiljevalec – nameščenelec – odgovoren zanjo. Ravno na tem mestu pa se totalitarizem skuša znebiti kakršnekoli odgovornosti za nasilje: kako naj bo nameščenelec za karkoli odgovoren, ko pa je le izpolnjeval ukaze odgovornih? S tem dejanskim cinizmom totalitarizma se ne zanika toliko konkretna kot prav človeška odgovornost – kajti to je osnovni cilj totalitarizma. Zato je razlika med pravom in nepravom, med znotraj in zunaj prava zanj izhodiščno irelevantna – zavestno ignorirana. Zdi se, da to ustreza zapuščenosti od biti, vendar samo, kolikor se tudi njo vzame kot irelevantno, se pravi ignorira.

Pred kratkim je bila na programu Discovery oddaja, kjer so nekega izvrševalca pomorov nad Židi v eni od pribaltskih držav povprašali, ali se morda počuti krivega za svoja dejanja in jih obžaluje. Odvrnil je, da je on svoje

¹⁵ *Ignoranca tu obranja svojo »spoznavno vrednost« oziroma jo celo okrepi v tem smislu, da mi »ni treba biti človek«, torej neke vrste sprevržen Kantov kategorični imperativ.*

odslužil s tem, da je bil po vojni obsojen na dvajset let taborišča v Sibiriji, zdaj pa naj mu dajo lepo mir. Očitno nastopi neka zadrega, ki je povezana ne samo z nepriznavanjem marveč še pred tem z nepriznavanjem krivde, znanim še z nürnberških procesov. Ni dvoma, da je povprašani mislil »iskreno« in v prepričanju, kako je bila obsodba na dvajset let zapora zanj v Sibiriji zgodovinsko nepravilna, oziroma upravičena zgolj z ideološkim kriterijem, ne pa zato, ker bi kdo bil odgovoren pred človeštvom – kje pa imamo tako odgovornost in kdo nam jo nalaga? V korak s tem gre seveda brezpogojna predanost izvrševanju ukazov, ki jih zaukazuje uveljavljanje moči »organizacije«. Ravno v svoji nihilistični zadržanosti pa se ta na prvi pogled amoralna drža razkrinka kot navaden moralizem, saj se izvrševalec pomorov ravno s sklicevanjem na vršenje zgodovine ne prepozna kot morilec niti ne spozna pobijanja kot navadnega umora – toliko bolj ga kot takega razkrinka sam nihilizem njegovega početja. Nihilizma ni mogoče prevarati, prav kolikor je sam največji varljivec glede zapuščine biti.

Zagata v zvezi z človeško odgovornostjo se ne izraža le na ravni individualne krivde, marveč še neprimerno bolj v občem vidiku prava sploh. Če ni človeške odgovornost, ali pa se dela, da je ni, potem je nemara odveč pravno insistirati pri iskanju konkretne odgovornosti za zunajpravno nasilje – najhujši zločini proti človeštvu tako lahko sploh niso obravnavani kot zločini. Ali zapuščenost od biti potemtakem zahteva da zapustimo pravo? Mar to ne pomeni, da popustimo totalitarni mahinaciji, da se prepustimo na milost in nemilost uzurpaciji pravnosti, in da preostane zgolj še gola moč? Golemu življenju ustreza torej na drugi strani gola moč, ki po Agambenu karakterizira mesto suverena. A razlika je, če je ta moč suverena kot neka »gola« in »surova« moč razpolaganja, ali pa je suverena v smislu jamstva pravnosti, torej, ali je *nadmočna v ignoranci ali v priznavanju občestva*.

Zapuščeno od biti zakrivi po Agambenu *iz-občenje* bivajočega, da se biva-joče odpusti izpod občega. To »obče«, zakon zdaj velja samo v formi prazne veljavnosti brez vsakega pomena za občestvo. Odgovor na to iz-občenje vsega bivajočega je po Agambenu opustitev sleherne odnosnosti v odnosu biti in bivajočega:

»Če bit v tem smislu ni nič drugega kot bit *v zapustitvi* (*a bandono*: v izobčenje od) bivajočega, tedaj tu ontološka struktura suverenosti razkrije svoj paradoks. Odnos zapustitve je treba zdaj misliti na nov način. Razumeti ta odnos kot veljavnost brez pomena, torej kot biti prepuščen zakonu in zapuščeno od zakona, ki ne predpisuje ničesar razen samega sebe, pomeni ostati znotraj nihilizma, torej ne več gnati do skrajnosti izkustva zapustitve. Samo tam, kjer je prosta sleherne ideje zakona in usode (kar vključuje tudi kantovsko formo zakona in veljavnost brez pomena) je zapustitev res izkušena kot taka. V ta namen je treba biti odprt za idejo da odnos zapustitve ni odnos, *da biti-skupaj biti in bivajočega nima forme odnosa*«¹⁶

Koliko vzdrži ta predlog preseganja nihilizma zapuščenosti od biti v pogle-

¹⁶ Agamben *v neposredni, a malce nejasni povezavi s tem omenja »konec zgodovine« kot ga je opredelil Koyre, ki ustvari nujnost univerzalne države. Agamben upravičeno opozori ne samo na njeno nezgodovinsko, marveč tudi protizgodovinsko, vseeno pa tudi sam vendar pristaja na odpravo države »v smeri politike, rešene slehernega izobčenja« (ibid., str. 70). To bi ne pomenilo neko »ljubezen za nič«, ki zunaj slehernega zakona, ki v temelju ne ve kam vodi, ki ne računa z ničemer in ni nikomur odgovorna, ki je torej skrajna ne-vezanost. »Politično« bi jo lahko opredelili kot disidentstvo. Kolikor pa politika vendar najprej pomeni vez in dogovor, je problematično unaprej postavljati njen kraj (polis, državo) v neko skrajnost, ki bi premagala sleherno souvažstvo – s tem je tudi izpraznjena vsakršne strasti ljubezni.*

du kritike totalitarizma? Mar ta radikalna brezodnosnost ne pušča irelevantno zavestno ignoranco zapuščenosti od biti? Od tega vprašanja je nemara odvisno zadržanje do totalitarizma, do tega, ali je totalitarizem nekaj nedopustnega ali pa je zgolj ta razpuščenost bivajočega, v kateri je vse dopuščeno, tudi najhujši zločini proti človeštvu. V prvem primeru je totalitaristično brezpravje protipravno, v drugem primeru se pravo samo »v občem« pokaže kot brezpravno, se pravi v temelju nihilistično. Ali je ta alternativa sploh prava, kolikor smo že prej ugotovili to, kar po svoje ugotavlja tudi Agamben sam, namreč da mora pravo ravno zaradi tega, ker totalitarizem sledi iz zapuščenosti od biti, pokazati na nedopustnost preračunljive ignorance človeškosti in jo dopuščati v njenem priznavanju? Mar v nasprotnem ne odrešujemo totalitarizma njegove zavesti oziroma zavestne manipulacije s ciljem pridobivanja na moči?

Agamben svoje pojmovanje »zapustitve od biti« opira na citat iz Heidegrovih *Prispevkov za filozofijo*, ob čemer pa se ne pomudi ob tem poudarku: »Zapustitev biti: da bit zapusti bivajoče, da je bivajoče prepuščeno samemu sebi in da *postane objekt mahinacije* (podčrt. Dean Komel)«¹⁷ Če je zapuščenost zapuščenosti od biti mera izkustva nihilizma, potem smo z njo že postavljeni v razmerje *mahinacije z bivajočim*, v prvi vrsti s človekom. Ta opredelitev nas zresni ravno v povezavi s totalitarizmom. Totalitarizem ne izhaja iz same forme države in zakona, pa četudi v njegovi prazni veljavnosti, marveč iz *mahinacije z državo in zakonom*, ki daje legitimacijo revolucionarnu nasilju. Totalitarizem presega revolucionarno nasilje, kolikor uveljavi nasilje kot svojo lastno metafiziko, s čimer postane njegova ideološka osnova revolucionarnosti nekaj sekundarnega. Medtem ko revolucionarnost nastopa na ravni volje, totalitarizem nastopa na ravni moči. Eno lahko nastopa tudi brez ali mimo drugega, zato je težko pokazati na odgovorne za nasilje. A nemoč pri ugotavljanju krivde prav nikogar ne odrešuje krivde.

Tudi Agamben se vpraša, kaj pomeni »totalitarna drža« za vzdrževanje prava in pravice, in pove: »Kar se je zgodilo v taboriščih, tako presega pravni pojem zločina, da se je pogosto enostavno opustila obravnava specifične pravne politične strukture, v kateri je prišlo do teh dogodkov.« (Ibid. 180.) Zločin je take narave, da presega zločinskost, ki jo definira pravo in kot jo določa etika. Po Agambenu je posledica tega, da se opušča obravnava njegovih pravnih in etičnih vidikov. Nadaljnja in ključna posledica pa je, da se dopušča kršitev osnovnega človeškega prava in sprevrže vsaka etika. Tu ne gre za moraliziranje, če pa že, moramo slej ko prej sprejeti kot moraliziranje tudi to, da ni razlogov zanj. Morala nič-vrednosti ni nič manj moralistična od morale, ki pograša vrednote.

Vprašati se je treba, zakaj ne nastopi obžalovanje in krivda, ali je to zgolj psihološki, ali če hočemo metafizični dejavnik, kolikor kaže metafizično bistvo totalitarizma samega, da je v sistemu, kjer se zdi, da ni nič dovoljeno, dovoljeno vse. Nihče ni kriv za nič in vsi so krivi za vse. To ustvarja situacijo brez-zavestnosti, brezjznosti, razosebljenja, toda ta situacija ne poteka sama od sebe marveč je subjektivno ustvarjena. In tu se znajdemo pred vprašanjem zavesti, *ki zavestno manipulira*. Ko Agamben izpostavi razpolaganje z golim življenjem ne le kot bistvo totalitarizma, marveč kot totalitarno bistvo moder-

nosti same, pozabi na samo zavest razpolaganja, čeprav jo sicer sam podrobneje analizira ob primeru koncentracijskih taborišč.¹⁸ Kot da bi tu šlo za neko *predmoderno dogajanje*, ki svoje biti ne utemeljuje na zavesti biti. Totalitarno brezpogojno uveljavljanje moči čez vse, ki nastopi v zapuščeniosti od biti, ni kaka slepa moč niti zgolj zaslepljenost od moči, marveč sebe zavedajoča se moč. Našo moderno epoko zaznamuje kritična zavest in kritično vzpostavljanje zgodovine kot sistema, obenem pa tudi že kriza tega vzpostavljanja, kot jo razkriva in hkrati prikriva nihilizem zapuščeniosti od biti. Le-ta povleče s seboj mahinacijo z bivajočim, ki pa ni kake mitološke-mistične narave, marveč je povsem prozaična, lahko bi rekli tehnična. Totalitarizem je biotehnologija nasilja, povsem zavestno sprožena in to na tak način da »težko pride v zavest«, kolikor sproizvede onezavedenje, ki pa je povsem preračunano.

Ta poudarek se nam zdi posebej pomemben, kolikor zapuščeniost od biti terja razločitev človeškosti od manipulacije z njo, ki je zavestne narave. Če bi bila manipulacija povezana zgolj s slepo in zaslepljeno človeško naravo in nezavednim, potem ne bi nastopilo izkustvo zapuščeniosti od biti, ki kot tako izkustvo napotuje na dopuščanje biti. Ne gre več za dobro ali zlo človeško naravo, marveč za to, da je ta narava postala manipulabilna na način, ki je tradicionalni morali ločevanja dobrega in zlega nepoznan in ga zato ne moremo zgolj moralno zavračati in obsojati kot nesprejemljivega. Soočiti se moramo ravno s tem, da in kako je postal sprejemljiv in kako se ga je sprejemalo. Totalitarizem kot nihilizem zanika zgodovino, vendar ga zato ne moremo zanikati v njegovi zgodovinski pojavnosti, ker s tem prezremo, da ima izničenje zgodovine tu zgolj ta namen, da se povsem manipulira z njo.

To pa lahko privede do tega, da se »krivde za dogajanja« ne pripisuje vršilec dogajanja, marveč vršenju človeškosti same, kot da je ta kriva, in so se izvrševalci po naključju znašli v njej. Da temu ni tako, kaže dejstvo, da so se izvršena zločinska dejanja prikrivala in da je bila njihova nečloveškost s tem zaznana, čeprav nepriznana. Torej to, da so se poveljni poboji pri nas prikrivali, samo po sebi kaže na to, da je obstajala zavest o njih. Novoveško vzeto je naivno misliti bit brez zavesti, tudi tam, kjer se zdi, da gre za poblaznelost in podivjanost. Zločin, ki presega zločin, ni narejen iz umankanja zavesti, marveč s poudarjeno zavestjo preračunljivega razpolaganja z življenjem. Razpolaganje z zgolj življenjem korelativno ustvarja zavest razpolaganja, občutek večanja moči. Moč tu ni nikakršna slepa moč in njena zavest ni nobena zgolj zavedenost od ideologije, marveč preračunljivost, ki skuša svojo nečloveško ravnanje prikriti s tem, da se same žrtve dejanj razglasi za neljudi in nečloveškost.

Ker gre za zločin, ki presega zločin v smislu možne pravne definicije, ker je na ta način zavestno prikrit, mora pravo odgovoriti na to početje s posebno odgovornostjo, pri tem ne zadostuje odkrivanje storilcev in naročnikov, marveč, da je to odkrivanje postavljeno v funkcijo, da bolj kot *razkriva obvaruje človeškost samo*. Z drugimi besedami za pravo ni relevanten zgolj človeški subjekt, marveč sama bit človeka, človeškost človeka. Ravno če danes vlada razpoložljivost vsega živega, je potrebo ohranjati to razliko. »Pravo« bi v tem smislu pomenilo predvsem sposobnost za zavest *človeškosti*, ki je nekaj drugega

¹⁸ »Taborišče je prostor, ki se odpre ko izredno stanje začne postajati pravilo.« (Ibid., str. 182) Kako in odkod postane iz-občenje obče? Samo z zavestjo, ki mu daje veljavnost občega. Ta zavest veljavnosti je tista »arbitrarna logika«, ki jo omenja Hannah Arendt.

od človeške zavesti. Slednja je zavest na način »jaz« in »mi«, zavest človeškosti pa se ne omejuje na kak tak način, vrsto ali tip človeškosti, marveč ji je bistvena zgolj ta človeškost sama. V našem primeru se ta izkazuje v pripoznanju človeškosti »žrtev vojne in revolucije«, ki naredi samo to oznako odvečno. Težava in teža tega pripoznanja je, da nosi s seboj priznanje nečloveškosti zločina nad njimi. Enega očitno ne gre brez drugega. V tem pa je krati spoznanje, da ni treba delati novih neljudi, zato da bi potrjevali lastno človeškost. Zapuščenosť od biti, ki izziva manipulacijo z vsem bivajočim, predvsem pa s človekostjo samo, hkrati poziva k dopuščanju človeškosti. V njej ni le izziv, na katerega se preračunljivo odzivamo, marveč tudi poziv k odgovornosti, ki zase terja odgovore – v našem primeru, da si odgovorimo na vprašanja naše »polpretekle zgodovine«. Odgovor lahko pride, če jih dopustimo kot vprašanja. To je odkritost pred samim seboj v tem, kar si, in odprta identiteta.

Refleksijo o izvoru totalitarizma, ki jo moramo držati odprto, je potrebno zdaj strniti v pogledu našega odnosa do »žrtev vojne in revolucije«. Kot smo omenili, je skušal prevajalec Samo Kutoš sam ugotoviti, ali je Agambenov teoretski okvir primeren tudi za naše zgodovinske razmere, ki so nastopile ob koncu druge svetovne vojne, ki kot vemo ni pomenil tudi konca totalitarizma, marveč njegov novi začetek. Način, kako so britanske zasedbene sile sprejele in nato vrnilo domobranske enote in njihovo »spremljevalno osebje«, kot so uradno označevali civilni del beguncev, bi ustrezalo postavljenosti v izredno stanje homo sacer. To seveda lahko drži ali pa tudi ne, pač glede na to, kako ocenjujemo pogoje, pod katerimi se je izvršil sprejem in vrnitev. Če rečemo, da je šlo za »razpolaganje z golim življenjem« povemo gotovo premalo, saj to lahko vključuje tako rekoč vse od »malomarnosti« do najbolj perfidne volje razpolaganja. Vrh tega vsi ti ljudje ne z umikom na Koroško ne z vrnitvijo niso izgubili državljanskih pravic in če bi ostali v državi, ne bi bila njihova usoda nič manj kruta, za kar nedvomno obstajajo dokazi. Če se držimo razlikovanj med državljanskimi in človeškimi pravicami, potem so jim bile kršene že prve. Še posebej pa takega klanja ni mogoče upravičevati s kakršnokoli teorijo nujne nasilnosti vzpostavljanja nove državne oblasti, tudi če imamo zgodovinska potrdila zanje, kajti to lahko postane opravičilo za kakršnokoli državno nasilje. Lahko sicer posplošimo in rečemo, da je vsaka državna oblast nasilna, toda razlika je med oblastjo, ki se te nevarnosti zaveda in se omejuje ter oblastjo, ki ta svoj privilegij zavestno izkorišča za neomejeno utrjevanje oblasti, ki gre čez vse.¹⁹ Ni nobene pravne institucije, ki bi dovoljevala prosto, kaj šele sistematično ubijanje ljudi, tudi v izrednih razmerah kot je vojna, se pa to zelo zlahka zgodi ob uzurpaciji državne oblasti, ki jo označujemo kot totalitarizem.²⁰

V tem pogledu lahko zdaj spregovorimo tudi o etičnosti našega razmerja do povojnih pobojev, kolikor so ti bili prikrivani, zamolčani in neobravnani. O

¹⁹ *Pravno urejena država je ravno lastno se sebe zave in omejuje v odnosu do nasilja in si ne more tudi privoščiti nasilja, tako kot si ga sistematično privošči totalitarna oblast. Radikalna teza o ukinitvi države kot aparata nasilja ne odpravlja nasilja, še najmanj totalitarnega nasilja, saj totalitarizem v osnovi ni »državen«, marveč zlorablja državo za uveljavljanje oblasti čez vse. Ko ta zloraba doseže nihilistično stopnjo totalitarističnega terorja, se tudi pojavi vprašanje, zakaj potrebujemo državo, še posebej zakaj potrebujemo nacionalno državo. Če zgodovinsko vemo za problematičnost nacionalne države, to še ne pomeni, da bi njena odprava rešila tudi problem, zaradi katere jo odpravljamo, lahko je samo priprava na še večje »probleme«.*

²⁰ *Prim. Gašper Dovžan in Urška Tekavec: Temne strani slovenske pravne preteklosti v luči slovenske ustave, Dignitas 11–12 (Tematska številka), Ljubljana 2001.*

etičnosti lahko najprej govorimo, kolikor totalitaristično nasilje leta 1945 ter pred in po njem obravnavamo kot zavestno dejavnost, ne pa zgolj kot posledico kake ideološke zavedenosti, in kolikor smo po drugi strani sami sposobni zavesti o tem. Prav to nam omogoča osvetliti vse relevantne zgodovinske okoliščine, ne da bi ideološko okoliščani. Tu pa se na Slovenskem že kaže neka zgodovinska sled. Etičnost pri tem nastopa na štirih ravneh in sicer na ravni *zavesti, vesti, vednosti in ovedenja*. Osnovna predpostavka je, da so bili povojni poboji (skupaj s tem, kar je do njih privedlo) zavestno dejanje, na podlagi česar se jih je tudi zavestno prikrivalo oziroma prepovedovalo njihovo odkrivanje (kot prvo tako prikrivanje lahko navedemo dejstvo, da se je vse pobite označevalo kot kolaboracioniste, ne da bi jim bila dokazana krivdva, krivi so bili kot pobiti). Tako zamolčano zgodovino je lahko prebudilo le *oglašanje vesti*, predvsem pri umetniških ustvarjalcih in kritičnih intelektualcih,²¹ ki je delovalo na način pretresa. V tem kontekstu se je oblikoval tudi poziv k državljanski spravi, ki se je lahko pričela uresničevati ob vzpostavitvi demokratične oblasti in osamosvojitvi Slovenije. Pričakovati je bilo, da se bo na tej podlagi pričelo vzpostavljati vedenje o povojnih pobojih, ki vključuje državno-politične, pravne, zgodovinske in etično-filozofske in kulturne vidike. Vzpostavitev takega vedenja pa je vseskozi blokirala oziroma še vedno blokira bodisi hotena nezainteresiranost bodisi interesno hotenje.²² O povojnih pobojih se je sicer vseskozi vedelo, čeprav se ni smelo vedeti, o tem se je lahko marsikaj izvedelo iz t.i. »emigrantskega tiska«, pa od svojcev pobitih itn ... Toda ta vednost je bila odrinjena ali potlačena vednost,²³ zdaj pa gre za to, da se to vedenje osvobodi kot o-vedenje, tj. kot vedenje s sebi lastnim etičnim presežkom. Poziva, naj se z zgodovino ukvarjajo zgodovinarji, potemtakem ne smemo razumeti tako, da se omenjeno potlačitev še bolj potlači, marveč jo je potrebno osvoboditi.²⁴ Da bi postali svobodni v odnosu do nas samih.²⁵ To bi bila možna etičnost slovenstva, ki ne bi vnaprej izključevala nikogar in za lastno potrjevanje ne bi potrebovala Neslo-

²¹ Prim. Spomenka Hribar, »Krivda in greb«, Kocbekov zbornik, ur. Dimitrij Rupel, Maribor 1987, str.9–68.

²² V tem pogledu bi kazalo predvsem osvetliti »okoliščine« v zvezi s t.i. »Pučnikove komisije«, čeprav vsako tako osvetljevanje, kolikor upoštevamo očrnitev Pučnikove osebnosti in zatemnjevanje njegovega delovanja v devetdesetih letih, nujno prihaja prepozno. Tu se ne bom spuščal v razpravljanje o načrtnosti te diskreditacije Jožeta Pučnika in koliko ga je ta prizadela, vsaj v krogu Nove revije je bila ta njegova prizadetost pri njem zelo opažena, pa ne ker bi posebej zadevala njegovo osebo; povezana je bila s skrbjo, kako se kot družba v celoti vrednostno utemeljuje. Zato sem mu v zborniku Sproščena Slovenija leta 1999 tudi posvetil spis »Samorazumevanje Slovencev v evropskem sporazumevanju«. Še posebej bud je bil očitek, da zaradi dolgotrajne zaporne kazni ni sposoben opravljati zahtevnega političnega dela. To je seveda način, da narediš nekoga za politično neodgovornega ne le za naprej, marveč tudi za nazaj, pač v smislu, saj si je bil sam kriv, da je pristal v kehi.

²³ S tem seveda ne mislim, da to niso pristni ali pa da so zgolj pristranski viri in podobno. Ravno obratno, menim da bi bilo potrebno širše zgodovinsko preučenje, ki bi nesporno potrdilo njihovo vrednost, ki jim bila s »prepovedjo navajanja« vnaprej odvzeta. Kogar je vsaj malo zanimalo, je lahko vse to bral in slišal, vendar ni smel povedati oziroma se ni smelo izvedeti, da to bere in ve. Vemo tudi, kako je bilo in je še vedno vsem tistim, ki so neposredno vedeli, svojci, preživele žrtve, neme priče, a si tega niso upali in se mnogi še vedno ne upajo povedati, kakor je pretresljivo pokazal televizijski dokumentarec Jožeta Možine Dosje in kakor beleži delo Jožeta Dežmana Moč preživetja, Celovec 2004.

²⁴ Jera Vodusek-Starič v članku »Zgodovinski čas in zgodovinske pripomni: »Namesto tega je zaznati le zadržan, navidežno neprizadet odnos 'namišljene odmaknjenosti.« (Nova revija 169, Ljubljana 1996, str. 126.) V tej »namišljeni odmaknjenosti« lahko prepoznamo ne le psihološki, marveč predvsem eksistencialni moment potlačene nihilizma, ki nastopa na različnih ravneh in stopnjah ter zadeva celotno družbo, kolikor prizadeva vsakega izmed nas. Pokazalno je tudi, da je kar obsežna kritika ideologije in totalitarizma v družboslovlju redkokdaj, če sploh kdaj, (bila) usmerjena na slovenske razmere.

vencev. Strpnost do »drugače mislečih« je možna le, kolikor pričnemo drugače misliti, začeni seveda od nas samih ... To pa nam uspe ne iz razglaševanja ljubezni in tolerance do drugih in drugačnih, ampak če si dopustimo vprašanje, kako nas zadeva človeškost.

Iz takega prirekanja človeškosti si moramo postaviti vprašanje, zakaj »žrtvam vojne in revolucije« še naprej odrekamo ne le človeško dostojanstvo človeškosti, zakaj se jih obravnava kot neke vrste brezčloveške žrtve in na vsak način skuša izbrisati nečloveškost zločina nad njimi. Verjetno nikoli ne bomo za vse in vsakega ugotovili, kdo so bili ti ljudje. Da pa bi bila katerekoli individualizacija žrtev postala možna, mora najprej priti priznanje,²⁶ da so te žrtve bili ljudje. Vsi napisi in poimenovanja, vse iskanje in preštevanje žrtev, vse poizvedovanje za krivci, vse zahtevanje poprave in poravnave pravic brez tega priznanja, ki izhaja iz najosnovnejšega občutka pravičnosti, nimajo smisla in se lahko spremenijo v svoje nasprotje, da kot doslej še naprej manipuliramo²⁷ z usodo pomorjenih in se gremo nadalje žrtvovanje žrtev na oltarju domovine. Morda da to komu posebej krepi domovinska in nacionalna čustva, toda ta kaj malo povedo o dejanski domovinski in nacionalni volji. Kaj je z domovino v času nihilizma, je vprašanje, ki prej ko ne izostaja, z njim pa tudi domovinskost sama.

²⁵ Preveriti bi bilo potrebno tudi, koliko drži teza, da povojne generacije dogajanja v zvezi z medvojnimi in povojnimi poboji ne jemljejo kot svoje, vsaj za en njen del to gotovo ne velja. Če odmislimo širšo družbeno-kritično apatijo, ki pa je lahko tudi diktirana, me pri moji generaciji preseneča najmouejše povzdigovanje nekaterih kulturniških osebnosti iz naše »polpretekle zgodovine«, ki so se posebej odlikovale pri moralnem opravičevanju totalitarne oblasti.

²⁶ To nepriznavanje pozna seveda tisoč opravičil, v prvi vrsti pa se ga upravičuje s tem, da bi priznavanje razvednotilo pomen narodnoosvobodilnega boja, kar seveda ne drži. Ta boj in upor razvednotuje ravno zatajevanje njegove nihilistične določenosti, ki pelje v samozatajevanje slovenstva v tem smislu, da se ne moremo reflektirati kot celota, niti ne znamo opredeliti lastnih vrednosti. Pripoznanje tega nihilističnega bistva nas lahko edino osvobaja za človeškost. Je pa to nekaj, kar zadeva Evropo in Zabod sploh, ki v tem pogledu še ni sposoben pogledati vase, oziroma se tega brani. Prav to pa ustvarja možnosti za krepitev pronacističnih, profašističnih in prokomunističnih tendenc, ki se jasno izražajo tudi v naši najbližji sosesčini, da ne omenjam militarizmov, fundamentalizmov, radikalizmov, terorizmov, ki nas domnevno ogrožajo, vendar te grožnje še vedno ne razumemo kot nečesa, kar najprej prihaja od nas samih.

²⁷ V pogovoru za Novo revije izpred treh let, ko sem v zvezi s tem že podal opozorilo, ki se je kaj kmalu izkazalo za povsem ustrezno: »Bojim se, da ima nenaavdno zanimanje medijev za to problematiko zgolj ta namen, da odvrača pozornost od nečesa drugega, kar bi morda utegnilo razburjati javnost, ali pa se nekdo v ozadju namerno okorišča s tem. Če je tako, potem gre za zelo sprevrženo moralo, ki pa je na Slovenskem sicer ne primanjkuje. To sprenevedanje v zvezi z žrtvami povojnih pobojev zelo moti, saj v bistvu preprečuje, da bi kot človeška skupnost med seboj komunicirali na etični ravni, ne pa da se kar naprej plazimo pod njo in se v perspektivi še sami sebi slikamo kot angelski ljudje v rajski deželi.« (Nova revija 236, str. 136) Prav tako bi danes opozoril na to možnost manipulacije; tudi ta posvet o »žrtvah vojne in revolucije« se lahko spreurže v manipulacijo »zavijanja« zgodovine, če se njena zavest pokaže dovolj zvijačna v tej smeri.

ZLOČIN BREZ ZLOČINCEV

Dr. Tine Hribar

V spomin prijatelju Jožetu Pučniku

Začnimo z letnicami: 1945 – 1975 – 2005. Leta 1945 komunistična oblast na Slovenskem zagreši, sledeč svoji boljševiški revolucionarni justici, množični zunajsodni pomor in prepove pokop pomorjenih; zaradi dvojnega izbrisa žrtev revolucije, iz knjige življenja in iz knjige mrtvih, moramo ta zločin obravnavati kot Zločin.

Nato trideset let traja zarota molka. O Zločinu se ne sme govoriti, za njim skuša slovenska komunistična Oblast zabrisati vse sledi, tudi tako, da svojim pomorjenih prepoveduje in preprečuje dostop do kraja njihovega zadnjega počitka. Leta 1975 Edvard Kocbek javno spregovori o pomoru. Zločin tako vstopi v zavest slovenskega naroda, vendar si ga Kocbek še ne upa tako poimenovati. Pač pa ga tako v svojem dnevniškem komentiranju Kocbekovega intervjuja in odzivov nanj označi Dušan Pirjevec; vendar ta oznaka nato skoraj deset let ostane zasebne narave, saj Pirjevčev *Dnevnik* objavimo, prej si ga nismo upali, v *Novi reviji* šele leta 1986. Je pa Spomenka Hribar v spisu *Krivda in greh* iz leta 1983, katerega izid je bil po štiriletnih javnih polemikah zaradi tajne prepovedi njegove objave sicer dopuščen šele leta 1987, v poglavju *Bratomorni zločin* nedvoumno zapisala: »Le eno je gotovo: vsa človeška zloba se je zbrala v odločitvi, da se ti ljudje brez obtožbe in sodbe – in torej brez vsaj načelne milosti – kaznuje s smrtjo. In ves zločinski pogum, da se je to dejanje tudi dejansko izvršilo.« S tem je bila zarota molka glede Zločina dokončno pretrgana.

Vendar so ideološki oz. politični dediči komunističnega totalitarizma vojni zločin priznali prav kot zločin šele pred kratkim. Prej so govorili o ponesrečeni napaki in podobnem. Še zdaj pa ne priznavajo, da je šlo za zločin revolucije. Dokaz je sprejetje lažnega napisa *Žrtve vojne in povojnih usmrtitev* namesto resnici ustrežajočega napisa *Žrtve vojne in revolucije*, ki ga je parlamentarna oblast levičarske koalicije sprejela v državnem zboru 19. junija 2003. Upam, da bo do zapisa resnice prišlo vsaj leta 2005, šestdeset let po revolucionarnem Zločinu in trideset let po vsebinskem javnem razkritju tega Zločina.

Po slovenski zavesti pa glede Zločina blodi še neka, skoraj neverjetna zadeva. Zločin je v takšni ali drugačni obliki priznan, niso pa pripoznani zločinci, ki so ga zakrivali. Nekateri njihov obstoj oz. obstoj njihovih imen zanikajo ne samo na faktični, ampak tudi na principielni ravni. Tako smo se znašli pred Zločinom brez zločincev. Zagovornike takšnega stanja stvari lahko razdelimo na tri skupine. Najbolj vidni reprezentanti teh skupin so Janez Stanovnik, Alojz Ihan in Ivan Urbančič:

1. Janez Stanovnik, bivši predsednik predsedstva SRS in sedanjí predsednik ZZB NOB, trdi, da pomora niso zagrešili slovenski komunisti, marveč naj bi ga zasnovala in izvedla jugoslovanska komunistična oblast oz. vojska. Zato naj

bi se za zdaj ne mogli dokopati do imen zločincev, tako da ostajajo anonimni. Pravzaprav dvojno anonimni, saj se Stanovnik striktno izogiba temu, da bi ukazovalce in/ali izvajalce pomorov sploh poimenoval s pravim imenom, tj. z morilci oz. zločinci. Storilci zločina da, zločinci pa ne.

2. Alojz Ihan, pesnik in esejist in znanstvenik s področja medicine, meni, da bi se bilo »zanimivo vprašati«, ali med motivi za nadaljevanje vojne po formalno končani vojni, med motivi, ki so privedli do povojnih pobojev, ni bil tudi strah zmagovalcev, da bi se bilo treba vrniti v predvojni mir. Težko si je zamisliti, nadaljuje, da bi ljudje z zmagovitim orožjem »nenadoma povесili vse tiste močne cevi in se, jebiga, vrnili v mir brez realnega izplena«; in so, »jebiga«, še malo pobijali. Bi tem pobijalcem lahko rekli zločinci? Raje ne. Ali število njihovih žrtev kaj pomeni? Nič.

3. Ivan Urbančič, filozof, v zadnji fazi svojih večkrat spremenjenih prepričanaj ne zanika samo zločinskosti storilcev pobojev, ampak zanika tudi njihovo krivdo. Če z vidika njenih bitnih epoh uvidimo, da svetovne zgodovine ne dela človek, marveč je le izzvan od nje, »kako bi tedaj za vse dogajanje še mogli obešati človeku za vrat krivdo in greh«? Tedaj je pravzaprav nepošteno govoriti o krivdi in grehu, posledično torej tudi o zločinskosti in zločincih. Saj ne gre za zločine človeka, marveč za posledice »ontološke blaznosti«, blaznosti same biti današnje svetovne zgodovine, zgodovine, ki jo žene »ontološki stroj«. In kot so v času narodnoosvobodilnega boja in po njem, v času samoutemeljevanja komunistične revolucije ljudje »brez krivde in greha trpeli in umirali«, tako so po tej logiki brez greha in krivde tudi mučili in ubijali. Ne eni in isti ljudje, toda ljudje. Velja to pravilo samo za partizane ali tudi za okupatorje, samo za komuniste ali tudi za naciste, samo za revolucionarje ali tudi za nasprotnike revolucije? In če to velja za vse, na kateri ravni velja oz. naj bi veljalo?

Če se ozremo na vsa tri karakteristična stališča o povojnem Zločinu in njegovih storilcih, lahko ugotovimo, da gre v prvem primeru za dvom v razpoznavnost storilcev, v drugem za dvom v to, da je te storilce opravičeno imeti za zločince, v tretjem primeru pa morda za dvom v sam obstoj zločina kot zločina, kajti tam, kjer ni krivde, tudi krivcev ni in kjer ni krivcev tudi zločincev ne more biti in če ni zločincev kot povzročiteljev zločina, postane vprašljiv sam zločin. S tem postane vprašljivo, torej tudi razpoložljivo prav vse. Temu se izognemo le, če smo sposobni odkriti tisto raven človeškosti, na kateri zločin vendarle je zločin, zločinec vendarle je zločinec in *sta* to, kar *sta*, slej ko prej tudi krivda in vest.

Oglejmo si zdaj podrobneje, kako Janez Stanovnik, Alojz Ihan in Ivan Urbančič zagovarjajo in utemeljujejo svoje teze.

1. Odnos med ukazom in izvedbo Zločina

Stališče Janeza Stanovnika je v najbolj zgoščeni obliki vidno iz njegovega članka *Usmrtitve z vednostjo vrhovnega poveljstva*: »Med vojno nismo imeli revolucije, ki bi brez vednosti vrhovnih organov dopuščala usmrtitve, likvidacije. A trditve, da so bile povojne usmrtitve naključna dejanja lokalnih poveljnikov, so neumnost. To se je moralo dogajati z vednostjo vrhovne

komande. A treba je vedeti, da je bila 18. maja 1945 slovenska partizanska vojska razpuščena, razpuščen je bil njen vrhovni štab in postali smo jugoslovanska vojska. Usmrtitev potemtakem nista izvajala slovenska vojska ali slovensko politično vodstvo, temveč jugoslovanska armada. Že res, da so pri tem sodelovali nekateri organi Ozne in Knoja, vendar kot del jugoslovanske armade.« (Stanovnik 2001: 16) Povzemimo trditve, jih prevedimo v pozitivno obliko slovnične formulacije in jih razvrstimo, obenem s komentarjem, po njihovi pomenski teži:

a) Med vojno, se pravi, med narodnoosvobodilnim bojem smo imeli tudi revolucijo, namreč komunistično oz. boljševiško revolucijo.

b) Revolucija je dopuščala »usmrtitve«, tj. likvidacije. Stanovnik ob tem pozabi povedati, da te likvidacije niso bile justifikacije, kakor je to razglašala tako imenovana partizanska »revolucionarna justica«; »usmrtitve« niso bile naknadne usmrtitve, naknadne izvršitve sodnih obsodb na smrtno kazen, marveč so bile to predvsem preventivne in provokativne likvidacije: vnaprej naj bi odstranile »razrednega sovražnika«, preimenovanega v »sovražnik naroda«, obenem pa naj bi izzvale njegovo reakcijo, njegov oborožen protiodpor, tako imenovano belogardistično kontrarevolucijo. Namerna perversnost tega početja, o čemer priča na desetine listin iz *Dokumentov ljudske revolucije* v Sloveniji, osebno pa Dušan Pirjevec v svojem *Dnevniku*, je bila, da so tako povzročeno bratomorno državljansko vojno med Slovenci komunistični voditelji Osvobodilne fronte pripisovali nasprotniku, sami pa so brez najmanjšega sramu, čeprav so vedeli, da lažejo, nenehoma ponavljali prav nasprotno: kako želijo z likvidacijami (dr. Ehrlicha, bana Natlačena, učiteljev in duhovnikov po vaseh) preprečiti nastanek državljanske vojne.

c) Povojne »usmrtitve« so se dogajale z vednostjo vrhovne komande, ne pa po naključju ali na podlagi samovoljnosti nižjih komand. Na vrhu vrhovne komande je bil Tito, generalni sekretar Komunistične partije Jugoslavije, obenem pa vrhovni komandant partizanske vojske oz. jugoslovanske armade. Zato ni šlo, kakor se izrazi Stanovnik, zgolj za »vednost« vrhovne komande in s tem vrhovnega komandanta, marveč za veliko več: za izvršitev njegovega ukaza, še natančneje, za izpolnitev po njem odrejene partijske zadolžitve. Vsi komandanti Ozne kot operativnega izvajalca Zločina, od Rankovića in Mačka navzdol so bili partijci, partijska udarna pest komunistične revolucije.

d) Izvajalka »usmrtitev« je bila jugoslovanska, ne pa slovenska vojska. Ker pa je slovenska partizanska vojska, kakor navaja sam Stanovnik, postala jugoslovanska vojska šele 18. maja 1945, je pomore pred tem datumom izvajala slovenska samostojno, po tem datumu pa kajpada v sestavi jugoslovanske armade. Od tega datuma slovenska vojska kot del jugoslovanske vojske pomorov torej ni več izvajala samostojno; a jih je. In pri nesamostojnem izvajanju likvidacij, pri sodelovanju v Zločinu, niso bili navzoči le »nekateri organi Ozne«, kakor trdi Stanovnik, marveč je sodeloval sam vrh slovenske Ozne.

e) To, da likvidacij ni izvajalo »slovensko politično vodstvo«, je Stanovnikova najmanj premišljena izjava. Edvard Kardelj in Boris Kidrič, ki sta bila na čelu slovenskega političnega (komunističnega) vodstva, prvi po partijski hierarhiji, drugi kot predsednik slovenske vlade, bržkone nikoli nista postala

la krvnika. Četudi sta jih veliko ukazala, neposredno bržkone nista izvedla nobene likvidacije. Nista postala krvnika v dobesednem pomenu, to pa ne pomeni, da tudi zločinca nista bila. Za povojni Zločin sta najmanj soodgovorna, torej sokriva. V njem sta zagotovo sodelovala, kakor bi dejal Stanovnik, ugotoviti je treba le čim bolj natančno, kako.

Morda Stanovnikova samoomejitev na termin »izvajanje« z vidika odkrivanja glavnih zločincev sploh ni tako nedolžna, kot se sprva zdi. Saj pri tem ne gre toliko za vprašanje izvajalcev oz. soizvajalcev, kolikor za vprašanje, kdo je nazadnje dokončno odločil, ali naj nova oblast vrnjene ujetnike, bivše domobrance likvidira ali ne. Poleg nekoliko starejših pismeno oz. ustno ohranjenih izjav Josipa Vidmarja, Dušana Pirjevca in Ivana Mačka nam pravkaršnja objava Kocbekovega (2004: 49) dnevniškega zapisa z dne 23. julija 1974 posreduje še eno:

»Komunisti so hoteli prizadeti klerikalizem, pa so prizadeli preproste, nedolžne ljudi. Najstrašnejši primer so mobilizirani domobranci, ki so se predali Angležem, novi režim pa jih je dal kot vojne ujetnike pobiti. Strašno mi je, kadar pomislim, da stoji novi režim na truplih 12.000 nedolžnih ljudi. Boris Kraigher je zaupal slovenskemu duhovniku, svojemu sošolcu: *Premišljevali smo in si belili glavo, če se jih ne rešimo in jih spustimo, bomo neprestano v napornem, ogroženem položaju.*«

Recimo, da je kljub tej informaciji prva komponenta Zločina, zločina kot pomora še vseeno nekoliko nejasna, odprta. Druga komponenta Zločina, poskus izbrisa vsake sledi za Zločinom, pa je že povsem dokumentirana in zato zaprta. Namreč z besedilom dokumenta Vsem Okrožnim NOO (štev. 334/45), ki ga je 12. junija 1945 podpisal Zoran Polič, minister za notranje zadeve Narodne vlade Slovenije, tj. Kidričeve vlade:

»Naša naloga je danes, da čimpreje zacelimo težke rane preteklosti, da čimpreje odstranimo vse, kar spominja na fašistično okupacijo v naši deželi in da predvsem čimpreje odstranimo sledove okupatorskih zločincev in domačih izdajalcev.

Zato je izdalo zvezno ministrstvo za notranje zadeve 18. V. 1945 nalog po katerem morajo NOO ukreniti vse potrebno, da se takoj odstranijo /zravnajo z zemljo/ vsa pokopališča kakor tudi posamezni grobovi okupatorjev in domačih izdajalcev in tako izbrise vsaka sled za njimi. Partizanskim grobovom pa morajo posvetiti NOO odbori vso potrebo skrb in nego, da bodo resnično postali spomeniki hvaležnosti našim največjim junakom. NOO morajo ljudstvu razložiti zakaj moramo odstraniti grobove okupatorja in domačih izdajalcev.

Obvestite nas, kaj ste ukrenili glede odstranitve grobov in kakšen odmev ima odstranitev pri ljudstvu.

Smrt fašizmu – svobodo narodu!«

Čemu še zmerom izklicovati smrt fašizma, ko pa je ta brezpogojno kapituliral že pred mesecem? In kakšna je svoboda naroda, ki sam o sebi ne odloča suvereno, marveč je njegovo vodstvo pristalo na kolaboracijo, katerega posledica – če je šlo zgolj za posledico – so med vsem drugim tudi nepokopani mrtveci in izbrisani grobovi? In kaj pomeni živeti v sedanjosti, v kateri lahko

živi samo en del preteklosti, drugi del preteklosti pa naj izgine brez sledi, umre za večno? Ko naj za ene že vnaprej obvelja večno zveličanje, drugi pa naj bojo že zdaj in tukaj obsojeni na večno pogubljenje?

Navedeni dokument je s svojo zločinsko vsebino najprej dokaz zločinskosti Poličevega podpisa, obenem pa priča o podrejenosti člana slovenske vlade jugoslovanski vladi, torej o nesuverenosti slovenske vlade, s tem pa tudi o nesuverenosti slovenskega naroda, ki naj bi mu konec druge svetovne vojne prinesel ne samo osvoboditev, ampak tudi lastno državnost. Komunistični prevzem oblasti slovenskemu narodu, kakor dokazuje citirani dokument, v resnici ni prinesel ne eno ne drugo. Osvoboditev izpod okupatorja še nikakor ni bila slovenska nacionalna osamosvojitve. Daleč od tega. Ne vem, ali po naključju ali programirano, datum, ki ga navaja Polič kot datum zaukazanega totalnega izbrisa sledov za pomori, sovpada z datumom, ki ga je Stanovnik navedel kot dan izbrisa slovenske vojske, te temeljne predpostavke vsake suverene državnosti.

Stanovnikovo prezentiranje povojnih dogodkov je potemtakem skrajno pomankljivo in v marsičem zavajajoče. Glede Zločina pa še posebej. Edini ustrezní izraz, ki ga uporabi (ki mu tako rekoč uide), je likvidacija, natančneje, evidentiranje »usmrnitev« kot likvidacij. Ker pa zločinskih dejanj ne poimenuje z zločinom, edino ustreznim izrazom, kajpada tudi storilcev zločina ne prepozna kot zločincev. Morda tudi zaradi tega ne, ker bi moral v tem primeru priznati, da so med nami bivali in morda še bivajo tisti, ki so krivi zločinskega izbrisa tisočev Slovencev: bodisi iz knjige življenja bodisi iz knjige mrtvih.

Velik, če ne doslej celo največji korak v tej smeri naredi Stanovnik v intervjuju *Kam peljejo oznake kot »misljeni potomci rabljev*: »Iz nedavne razprave med Tinetom Hribarjem in menoj ste lahko videli, da v trenutku, ko je v odgovoru na moje pismo v Sobotni prilogi Hribar rekel, da njegov očitek zločina z veliko začetnico ne leti na partizanstvo, ampak na dogajanje po vojni, sem lahko le ugotovil, da se glede tega strinjava in da torej glede tega nesporazuma med nama ni.« (Stanovnik 2003b: 42) Stanovnik torej ne sprejema le označitve povojnih pomorov z zločini, ampak pristaja tudi na oznako Zločin. Vendar še zmerom išče razna opravičila. Zločina, ki ga ima sicer za veliko napako, še zmerom ne dojema v vsej njegovi razsežnosti, zato se vztrajno izmika temu, da bi hkrati z Zločinom ustrežno označil tudi tiste, ki so ga zakrivali. Skratka, preprosto logično dejstvo, da ni zločina brez zločincev, se mu z vidika Zločina in njegovih storilcev zdi nezapopadljivo.

2. Umori iz domnevnega dolgočasje

Čeprav je Janez Stanovnik že leta 2001 zapisal, da so trditve, po katerih naj bi bile povojne moritve »naključna dejanja« lokalnih poveljnikov, »neumnost«, Alojz Ihan v članku *Nov mir ni pretekli mir* (2003: 32) za izhodišče svojih trditev jemlje prav to neumnost; še več: »Danes, ko več ne verjamemo v moč ideologij, bi se bilo na primer zanimivo vprašati, ali med motivi za nadaljevanje vojne po formalno končani vojni ni bil tudi strah zmagovalcev, da bi se bilo treba vrniti v – predvojni mir. Poveljnik divizije bi se moral vrniti na kmetijo z dvema kravama, politkomisar bataljona naj bi spet templjal zimske čevlje v

delavnici. Ljudje z zmagovitimi puškami, strojnicami, topovi in tanki naj bi nenadoma povsili vse tiste močne cevi in se, jebiga, vrnili v mir brez realnega izplena. Zato so hoteli nadaljevati vojno. Prav jim je prišla revolucija. « Takšna obrazložitev revolucionarnega nasilja in zločina, revolucije in njenih žrtev sploh ne bi zaslužila posebne obravnave, če ne bi bila dokaz, kako lahko je biti slovenski intelektualec, kako lahko je nekaterim biti celo slovenski pesnik. Kaj pomeni ta »lahkotnost bivanja«, če si sposodimo »poslovenjeno« naslovno sintagmo romana Milana Kundere?

Tako etično zakrnele razlage, kot je Ihanova, še nisem videl. Zakrnele, ne-reflektirane in deplasirane tako z zgodovinsko politološkega kot osebno psihološkega vidika. Ni žaljiva le za žrtve, ampak tudi za storilce Zločina. Niti ukazovalci niti izvajalci Zločina namreč niso morili v lastno zabavo, iz dolgčasa; ukazovalci, komunistični revolucionarji so to storili iz usodne zgle danosti v Idejo komunizma in predanosti njeni realizaciji z revolucijo, h kateri po definiciji spada tudi revolucionarno nasilje, izvajalci so deloma sami spadali med komunistične revolucionarje, še več pa je bilo takih, ki so ubijali na ukaz (prav te imamo zato lahko le pogojno za zločince). Med ukazovalci in izvajalci je bilo nedvomno tudi nekaj maščevalcev in nekaj krvoločnežev »po naravi«, toda Zločin kot tak je pomenil realizacijo revolucionarnega Projekta. Zato je bil kar se da daleč od Ihanovega psihologiziranja in moraliziranja.

Ihan bi se sicer ne strinjal, da gre v njegovem podlistku za moraliziranje; toda vsebina, ki sama na sebi ni moralistična, se pri njem sprevrže v moralistično pridigo, polno diskvalifikacij, namreč zaradi načina, kako jo izpostavlja in obravnava. Vse temeljne premisleke, iz katerih izhaja, ne da bi se tega zavedal, najdemo v *Krivdi in grehu*, v besedilu, dvajset let starejšem od Ihanovih plehkosti. Toda podani so na način, ki zločina ne prečrtuje kot zločina, četudi zločincem ne pripisuje absolutne krivde, še manj brezpogojne zgolj osebne odgovornosti. Dokler Ihan v zločinu ne vidi zločina in v zločincih ne prepozna zločincev, ostaja njegovo sklicevanje na sočutje, pozivanje k temu, naj v sočloveku ne iščemo »neomajnega, absolutnega, od okolice neodvisnega svetnika« in naj zato eksekutorjev ne razgllašamo »za (neidentificirane) morilce«, z etičnega vidika prazna gesta in nič več. Ker vse dopušča, tudi ničesar odpustiti ne more. Kajti zares odpustiti pomeni drugemu odpustiti tisto, kar je nedopustnega storil in ga prav s tem paradoksom dopusti kot človeka – kljub njegovim »smrtnim grehom«. Kljub njegovi zločinskosti; če se je le skozi njo srečal s svojo vestjo in se osvestil svoje krivde, s tem pa tudi tu-bitne človeškosti.

pozicijo, s katere govori Ihan, je težko razgrniti. Kajti spredaj imamo najprej lepe besede in šele, če si jih ogledamo res zelo od blizu, lahko ugotovimo, da gre za besede lepodušništva, potem pa je potreben še dodaten korak, da odkrijemo, kako za lepimi besedami in lepodušnostjo tiči ena od najbolj ponigliavih pozicij. Gre za pozicijo cinične distance, ki je le drugo ime za etično indiferentnost. To je gola indiferentnost, mlačna brezbriznost pod obnebjem lastnega ugodja, ujeta v položaju, ki tudi običajnega moralnega nihilizma, kaj šele visokega nihilizma Nietzschejeve imoralnosti ne premore. Da ne govorim o nasprotnem polu, o visokih zahtevah Levinasove etike.

Če iz človekove govorice izbrisemo besede, kot so zločin in zločinci, krivda in krivci, imeti vest in biti brez vesti, etike ni več. Če zločinec ni zločinec, potem tudi žrtev ni več zares žrtev. To je etična raven medčloveškosti, druga raven pa je raven biti človeka, na kateri moramo razločiti človeka kot eksistenco od človeka kot subjekta (akcije, revolucionarnega nasilja, zločina). To je raven, na kateri se ne samo lahko, ampak se tudi moramo posvetiti človeku kot človeku, mu pusti biti (človek) ne glede na njegova dela in zlodela, biti sočutni, po Pirjevčevu dopuščajoci in odpuščajoci. Če pa ravni spremešamo, se znajdemo v etičnem in pravnem blodnjaku, ki ga ima za vodnjak, nad katerim se boči zvezdno nebo svetlobe, lahko le s podobo vasezagledanosti zaslepljeni.

3. Ne zločinci, le storilci brez greha in krivde

Pred desetimi leti je Ivan Urbančič v spisu *O sovraštvu in spravi* z absolutnim prepričanjem v svoj prav izjavljal, da vprašanja sovraštva in sprave ne čuti kot svojega intimno pristnega problema. Ker da v svoji duševnosti nima takega sovraštva, tudi ne čuti nobene osebne pristne potrebe, da bi se moral s komer koli spraviti: niti kot posameznik, niti kot Slovenec, niti kot član nacionalne družbenopolitične skupnosti:

»To pomeni, da *nimam vesti* na način, kakor so edinole partijci *ljudje vesti*. Mi drugi, nepartijci, smo *brez vesti*. Tega zdaj ne pravim ironično, ampak povsem resno in psihološko utemeljeno, kar se bo še pokazalo. Se pravi, da ne morem sprejeti vprašanja sovraštva in sprave kot svojega osebno pristnega problema. In da torej ni res, da je to vprašanje enako problem nas vseh. Zato zdaj vprašanje sovraštva in sprave izvorno ni in ne more biti *problem odnosa med nekakšnima nasprotnima skupinama znotraj tega naroda*. Ta predstava izvira iz razlage, po kateri da sta nekoč prišli nad slovenski narod dve nasprotni, izključujoči se ideologiji, komunistična in antikomunistična, ki sta nacijo razklali in sprli – 'spolitizirali' – tako da se je med vojno zagnala v zagrizen medsebojni krvavi bratomorni spopad, katerega strahotno medsebojno sovraštvo odslej kar traja in traja in po političnem prevratu 1990 spet grozi s ponovno zaostritvijo v nastajajoči 'polarizaciji'. Taka lepo uravnotežena razlaga povsem zabriše skrajno tehtno *psihološko razliko* med partijci in vsemi preostalimi v nacionalni skupnosti, ki je bistvena za ves medvojni in povojni čas do današnjega dne. V tem je simptomatična zabloda in prevara tiste predstave in razlage, ki gre na roke partijcem. Zato moram proti takemu pojmovanju zdaj reči: vprašanje sovraštva in sprave danes in že od nekdaj je intimno pristno izključno problem partijcev samih kot ljudi vesti.« (Urbančič 1995: 173)

Urbančič je torej pred desetimi leti v nasprotju s Spomenko Hribar zavračal narodno spravo, v nasprotju z Dušanom Pirjevcem pa izhodišče, po katerem smo kot ljudje izvorno vsi bitja krivde in vesti, a izgubimo občutek za krivdo in posluh za glas vesti, ko postanemo funkcionarji volje do moči oz. oblasti. Ko postanemo npr. revolucionarni partijci kot nosilci revolucionarnega nasilja, tudi zločinsko travmatičnega, kakršno se je utelesilo v povojnem komunističnem Zločinu: »kajti partija kot partija«, zapiše Pirjavec (1986: 47) dne 1. julija 1975 v Dnevniku, »nima travme, nimajo travme *člani* partije, imajo jo kvečjemu *kot ljudje*«. Partijec kot partijec nima vesti, zato tudi občutka krivde ne.

Po Urbančiču spred desetih let pa naj bi bili prav partijci oz. komunisti ljudje vesti in s tem krivde, vsi drugi pa naj bi bili ne samo brez krivde, ampak tudi brez vesti. Najbrž je hotel reči »brez slabe vesti«, ker naj bi imeli čisto vest, toda stavčno se je izrazil natanko tako, kakor se je. Radikalno. Zdaj, po desetih letih se je premislil glede obeh točk, zatrjuje obratno, toda z isto verbalno radikalnostjo: »Neogibna predpostavka sprave je javno soglasno politično priznanje, da so bili vsi mrtvi in živi na obeh straneh dejanska *človeška bitja*, ki jih je svetovnozgodovinski vrtnec 'ontološke blaznosti' naše epohe zgodovinske biti zagnal v skrajno sovražen in krvav medsebojni spopad, v katerem so – ne glede na svoje ideološke alibije – brez krivde in greha trpeli in umirali.« (Urbančič 2003: 28) Treba je torej nehati govoriti o krivdi in grehu, nehati z razločevanjem med partijci kot ljudmi vesti in ljudmi brez vesti ter se tako spraviti na osebni in narodni ravni: pozabiti na Zločin oz. si ga izbrisati iz narodne in osebne zavesti, še več, prenehati nanj sploh misliti kot na zločin:

»Ravno zdaj je izšla kar solidna knjiga *Slovensko domobranstvo* avtorja dr. Mlakarja. Na predstavitvi knjige sem postavil tudi povsem metodično vprašanje: ali je mogoče o domobranstvu sploh govoriti ločeno od tistega, kar ga je izzvalo? Vemo namreč, da je bilo domobranstvo odziv na izziv, ki je bila revolucija. Če govorimo o svoji zgodovini in o sebi, potem je to nedvomno enota, tako da je mogoče razumeti domobranstvo samo iz ozira na revolucijo in revolucijo samo iz ozira na reakcijo nanj. Izhajajoč iz zgodovinskega smisla je vsako ločevanje in potem primerjanje že zgrešilo bistvo zadeve. To spada skupaj, to je nedvomno, zato se na ta način ne da govoriti. Drugo, kar moram poudariti, pa je, da je treba nehati govoriti o zločinu in kazni ter o pravici, ki jo delimo na ene in druge.«

Na neki ravni večina tega, kar trdi Urbančič, morda celo drži. Filozofsko nevzdržno pa je njegovo mešanje ravní. In etično nesprejemljiva je njegova logika, po kateri med Adamom in Kajnom in nato med Kajnom in Ablom ni nobene razlike, ker so bili pač vsi ljudje. Toda tudi tisti, ki izhajajo iz tega, da smo ljudje od Boga ustvarjena bitja, razlike med Adamom (krivcem »izvirnega greha«) in Kajnom (ubijalcem brata) in Ablom (žrtvijo) ne brišejo; le kaka skrajna krščanska sekta je sem in tja zatrjevala, da zaradi božje Pre(d)vidnosti človek ne more biti odgovoren za svoja dejanja in da zato tudi za zločin, ki ga je zakrivil, ni kriv, tako da je slej ko prej nedolžen, brez greha.

Ko Urbančič govori »o zločinu, ki se je zgodil«, to njegovo govorjenje pomeni zlorabo (slovenske) govornice. Nekaj, kar se zgodi, je morda nesreča ali naravna katastrofa, kakršen je potres, na katerega se v zvezi z revolucijo in njenimi posledicami sklicuje Stanovnik, nikakor pa to ni zločin. Zločin ni uboj po nesreči, ni nenamerni, marveč naklepni uboj, tj. umor. Če rečemo, da se je komunistični Zločin zgodil, potem trdimo, da po vojni ni bilo izbire, da ni bilo nobene druge možnosti kot »pobiti« (temu izrazu se izogibam, saj se pobija pse in mačke, ne pa ljudi) ujete mlade ljudi, skratka, da je šlo pri množičnem pomoru za zgodovinsko nujnost. Manjka še samo marksistični dodatek, da so vsi veliki dogodki posledica »objektivnih zakonov zgodovine«. Seveda sami ti »zakoni«, skupaj z »zgodovinsko nujnostjo«, niso nič drugega kot teoretski konstrukt; zato se je Zločin dogodil v okviru tega konstrukta, skonstruiranega

projekta komunistične revolucije, ki je v marksizmu zločinsko dozoreval od Marxa in Engelsa prek Lenina in Stalina do Kardelja in Kidriča. Bil je zadeva ciljne odločitve, ne pa naključje v pomenu zdrsa ali napake.

Do zloma realnega socializma/komunizma in s tem revolucionarne marksistične eshatologije kot take bi kdo v kakšnem teoretskem zakotju torej o Zločinu še lahko govoril kot o učinku objektivne (zgodovinske) nujnosti, nikakor pa ne po njem. Ponavljati še naprej marksistične fraze o nujnosti, četudi zamegljene s hajdegerjansko terminologijo, pomeni še naprej blokirati, ne pa pripravljati vse potrebno za narodno spravo, katere predpogoj, kolikor sprave ni brez katarze, je resnica in soočenje z njo. Ne soočenje s polno in vso resnico, torej z Resnico, ta človeku kot končnemu bitju ni dosegljiva, pač pa z resnico dejstev. Med ta dejstva pa spada tudi etično dejstvo, dejstvo, da dobro in zlo nista eno in isto in da zato zločin obstaja le kot dejanje zla. Človeškega dejanja, ne dejanja narave ali zgodovine. Bistvo človeškega dejanja pa je to, da je svobodno; da se kljub vsem okoliščinam in pogojem človek navsezadnje zanj odloči sam: po svoji vesti, v skladu z njo ali pa proti njej. V mejah človeškosti. Zato pa naj bo tudi račun zanj izstavljen v mejah človeka. V mejah človeške odgovornosti; torej ne pod težo absolutne odgovornosti in krivde.

4. Oblike bega pred soodgovornostjo in krivdo

Če se ozremo na Stanovnikova, Ihanova in Urbančičeva stališča do Zločina, vidimo, da je Stanovnik bliže resnici o njem, kot pa sta Ihan in Urbančič. Medtem ko se Stanovnik trudi, da bi se resnici kar se da približal, Ihan in Urbančič bežita od nje. Zato od Janeza Stanovnika lahko pričakujemo, da bo – po Borutu Pahorju – tudi on podprl resnici ustrezajoči napis na spominskih obeležjih žrtev revolucije, medtem ko se Ihan in Urbančič niti toliko ne potrudita, da bi namesto označitev, ki jih zavračata, poiskala druge. Ne zdi se jima vredno, da bi, recimo, predlaga njuni presoji ustrezajoči napis na gomilah nepokopanih mrtvecev, napis, ki se mu šestdeset let po smrti žrtev ne bo mogoče več izogniti.

Glede zločincev pa med navedeno trojico ni velike razlike. Vsi trije se izmikajo njihovi identifikaciji in s tem sodelujejo pri ohranjanju se zaroti molka glede Zločina kot takega in v celoti. Zaradi zamolčevanja zločincev Zločin še zmerom ni razviden. Žrtve kot take sicer niso več zamolčane, nepokopane mrtvece smo začeli pokopavati, a ker storilci Zločina niso spregovorili in ker jih zaradi zastiranja njihove identitete k temu tudi nihče ne more pripraviti, pokopani mrtvci še zmerom ostajajo brez imena. Brezimnost žrtev Zločina je neposredna posledica vztrajanja pri ohranjanju brezimnosti storilcev Zločina, tj. zločincev.

Najprej na načelni ravni. Če zločincev ni, tudi zločina ni bilo. Če morilci niso morilci, potem tudi pomorjeni niso bili pomorjeni. Niso žrtve revolucije, marveč nekaj drugega. Ker niso umrli naravne smrti, naj bi bili pač tako ali drugače usmrčeni; bili naj bi žrtve poveljnih usmrtitev. S takimi stališči se Ihan in Urbančič spreminjata ne samo v apologeta Stanovnika kot predsednika ZZB, ampak tudi v apologeta obstoječega lažnega Zakona o grobiščih, drugače rečeno, v branilca trdega jedra branilcev »časti«¹ boljševiske revolucije

znotraj Združene liste socialdemokratov oz. Liberalne demokracije Slovenije. A gresta še dalj od Stanovnika, saj s svojim zavračanjem označitve morilcev za morilce, zločincev za zločince implicitno zanikata tudi smiselnost obstoja mednarodnih sodišč, kakršno je bilo sodišče v Nürnbergu in kakršno je sodišče v Haagu. Če sta v svoji logiki vsaj malo dosledna, **zločinov proti človeštvu** ni, ni bilo in jih ne bo, saj naj bi sploh ne bili mogoči – bodisi iz psiholoških (Ihan) bodisi iz ontoloških (Urbančič) razlogov.

Toda na pravni ravni zločin ni nič drugega kot zločin, storilci zločina pa so zločinci. Brez zločincev, naj ponovim, tudi zločina ne bi bilo. In v sedanji razpravi, ko se gibljemo v območju zakonodajnih postopkov in njihovih rezultatov, zakonov, gre vseskozi prav zanjo. Zato spregled, v precejšnji meri pa tudi namerno omalovaževanje te, pravne ravni neogibno vodi v brezpravje. Lažni zakoni kot zakoni laži odpirajo prostor brezzakonja.

Ob tem dejstvu ostane še samo vprašanje, kaj je tisto, kar je Ihana in Urbančiča potisnilo med zagovornike laži, ju pognalo v beg od resnice. V temelju gre za njun beg pred lastno krivdo in vestjo. Pred tem, da sta, brž ko sta zvedela zanj, bolj ali manj sodelovala v zaroti molka glede povojnega Zločina. Bila do njega, tako kot sta v osnovi še danes, »brezbrižna«; v narekovajih, ker se je za navidezno brezbrižnostjo v resnici skrival samega sebe ne zavedajoči se strah. Zdaj pa se je vse skupaj sprevrglo v dodatno tlačenje potlačene strahu, predvsem pa sokrivde. Namesto da bi si Urbančič in Ihan privoščila lastno katarzo, se zatekata v moralistične racionalizacije.

Beg pred lastno sokrivdo, skupaj s soodgovornostjo glede Zločina je imel in ima različne oblike oz. stopnje:

Prvo, najbolj običajno obliko je izražal zmerom znova ponavljajoči se stavek: *O tem nisem vedell ne vem nič*. Simptomatična značilnost izrekovalcev – prvi med njimi so (bili) prav zločinci – tega ponarodelega izreka je, da so vztrajno uporabljali pomensko prazno sintagmo »o tem«; da si besede »zločin« niso upali oz. dovolili niti izreči. Morda nekateri res niso vedeli nič, toda ko so zvedeli, so se še zmerom krčevito držali svoje pretekle nevednosti; kakor da bi jih ta opravičevala tudi zdajšnje brezbrižniške drže: jih odvezovala od zavzetja stališča do bivšega Zločina zdaj in tu. Podrazred te oblike zanikanja sokrivde predstavlja izgovor, ki nastopi, ko je sogovornik postavljen pred dejstvo, da se zdaj, ko pa je zvedel za Zločin, opredelitvi do njega ne more več izmikati; gre za naslednji, vsebinsko gledano, lažnivi izgovor: »Nenazadnje, tudi drugi narodi okupirane Evrope so po vojni neusmiljeno zunajsodno obračunavali z izdajalci.« (Bavcon 2003: 18) Da, narodi (natančneje: posamezne skupine ljudi), ne pa, kot pri nas, država, na čelu s komunistično partijo kot organizirano politično silo.

Drugo, za mlajše generacije značilno obliko bega pred soodgovornostjo in sozadolženostjo izraža ravno tako znova in znova ponavljajoči se stavek: *To ni naša stvar, to je preteklost*. Toda obstoječi odnos do preteklosti (do bivšega Zločina in vse do sedaj neevidentiranih zločincev) je sedanji, ne pretekli odnos. Novozavezna in Marxova misel, naj mrtve pokopljejo mrtvi, je, ko gre za nepokopane mrtvece brez imen, etično nevzdržna. In je, dokler mrtveci niso pokopani in dokler nimajo, četudi so pokopani, imen, še kako naša stvar: je

zadeva, ki zadeva vsakogar od nas. Tudi ta razred izmikanja ima svoj podrazred. Na videz imamo opravka z »visoko teorijo« in generacijsko vzvišenostjo nad »razglašenimi javnimi političnimi spori« (Dolar 2004: 6), v resnici pa gre za cinično distanco, ki slej ko prej pristaja – s takimi formulacijami niti ne potihoma, marveč izrecno – na ohranjanje zabetoniranih politično-ideoloških resnic, kakršna je ta, da po vojni ni šlo za oblastniške likvidacije (pomore), marveč za justifikacije (usmrtnice).

Tretjo, samega sebe vnaprej v »varno« zavetje, iz območja krivdne nevarnosti spravljajoči stavek je stavek, ki se sklicuje na argument morbidnosti: *Nehajte že prekladati in preštovati kosti!* Češ, človek je bitje življenja, ne pa smrti. Vendar to ne drži. Ne samo življenje, ampak tudi spoštovanje posvečenosti mrtvih je tisto, po čemer človek sploh je človek. Zato odkrivanje imen mrtvih, mrtvih, od katerih so ostale še samo kosti, ne pomeni »nekrofilije« (Kmecl: 2001:2), narobe, pomeni bivanjsko vzpostavljanje občestva živih in mrtvih. Občestva, v katerem biva človek kot človek; brez njega človek ne bi bil človek, marveč, kakor je zapisal Dušan Pirjevec, zgolj sladostna zver: zgolj skupnost živih uživačev, brez odnosa do smrti in mrtvih.

Četrto, najbolj politikansko, obenem pa koristolovsko obliko izmikanja soodgovornosti vsebuje navidezno strinjanje z obsodbo Zločina in zločincev, ki pa v resnici ni nič drugega kot izmotavanje, polno dvoličnosti: »Toda dogodke je treba osvetliti vsestransko, ne zato, da bi jih opravičevali, temveč zato, da bi jih razumeli in da jih ne bi izrabljali za povsem banalne politične cilje.« (Bavcon 2003: 16) Takšna zahteva sama po sebi pomeni izrabo Dogodka za banalne politične cilje, se pravi, za ohranitev obstoječe oblastniške pozicije in obrambo nedotakljive pozicije zločincev; saj s sklicevanjem na vsestransko osvetlitev, ki, strogo vzeto, ne more biti nikoli dokončana, odlaga razrešitev v neskončnost. Namesto priznanja pa nam ponuja razumevanje, razumevanje, ki ga brez priznanja v pravem pomenu sploh ne more biti.

Peto, najtežje prepoznavno obliko in zato najbolj zamaknjeno stopnjo izmikanja soodgovornosti za nepreseženo travmo, izvirajočo iz Zločina, predstavlja nagovor, ki nam takole prigovarja: *Bodimo sočutni, pustimo te stare ljudi, da v miru umrejo, usmilimo pa se tudi njihovih otrok, ki niso nič krivi za grehe svojih staršev, kljub temu pa bodo trpeli zaradi sramote, če njihovega očeta ali celo mater postavimo pred sodišče.* V tej navidezno človekoljubni misli je veliko resnice, zato sem ji dolgo časa podlegal tudi sam. Konkretno to pomeni, da sem podprl ravnanje, po katerem umirajočega Ivana Mačka – generala Ozne in operativnega organizatorja Zločina – na začetku devetdesetih let nismo pretrdo prijeli: ustreza komisija ga niti zaslišala ni, zadovoljila se je s pisno izjavo, ki pa zarote molka, ki jo je s komunistično straho-vlado dolgo vzdrževal prav Maček, ni z ničemer prekinila. In tudi Jože Pučnik, ki je bil od vseh najbolj dosleden in najbolj nepopustljiv, na zaslišanje, čeprav je o medvojnih likvidacijah v Ljubljani vedela največ, nikoli ni prignal »Marjete«; ker je bila že starka, morda tudi babica ali celo prababica. Ob vsem tem pa se danes zavedam, da sem s svojo držo soprispeval k temu, da smo pri odkrivanju zločincev izgubili celih deset let; deloma tudi zaradi osebno lagodnega, ihan(ov)skega lepodušništva, predvsem pa zaradi zavajajoče vere, tako zna-

čilne za Kocbeka, v temeljno resnicoljubnost in nepreračunljivo človečnost drugega. Zaupal sem »obljubam«, se torej zanašal na bližnjo prihodnost, namesto da bi, kar je terjal od nas Pučnik, zahteval takojšen jasen in razločen nastop države kot pravne države.

Nihče od tistih, ki smo živeli v komunističnem režimu, nismo docela brez krivde, povsem čisti; tudi dandanašnji najbolj glasni antikomunisti se pod komunistično oblastjo javno nikoli niso zavzeli za pokop nepokopanih mrtvecev. Nekateri – eni prej, drugi kasneje – pa so (smo) pred leti začeli o žrtvah komunističnega Zločina vendarle javno govoriti in pisati. S tem so (smo) zarezali v najglobljo slovensko rano, odprli največjo travmo Slovencev. In se zato izpostavili ne samo maščevanju političnih nosilcev oz. ideoloških dedičev Zločina, ampak tudi moralističnim očitkom o morbidnosti in celo o nastopastvu. Kljub temu tudi mi, da ne govorim o drugih, v letih po osamosvojitvi nismo storili vsega, kar bi morali, da bi resnica prišla na dan.

Četudi nisem fanatik resnice, nasprotno, sem se sam sicer vseskozi zavzemal predvsem za resnico; a sem obenem menil, da se bomo resnici hitreje približali po poti selektivne postopnosti kot pa z neposrednim in preobsežnim zaostrovanjem. Kot sem bil v komunističnem režimu proti pacifikaciji (pomiritvi kot lažni spravi, temelječi na strahu in zaroti molka), tako sem se po osamosvojitvi uprl lustraciji (počeznemu izobčevanju poprek osumljenih in obtoženih). V demokraciji ni mesta ne za prvo ne za drugo obliko nasilja. V pravi demokraciji, ki na podlagi civilne družbe združuje legitimno oblast in pravno državo, je mesto zgolj samo za pravične zakone, to pa so zakoni, ki ne temeljijo le na pravičnosti, ampak tudi na resnici. Prva od resnic pa je, da je človek smrtno, končno bitje in da torej po svojem lastnem bistvu, ne po kakem zunanjem naključju, lahko zablodi zelo globoko, vse do zločina. Zato kljub svoji krivdi in odgovornosti ni nikoli absolutno, tj. neskončno odgovoren in kriv.

In zato je prvi zločin, zločin vseh zločinov človeka ubiti, pa naj gre za sodno usmrnitev (od tod odprava smrtne kazni v Evropi, sovpadajoča z vse bolj navzočim spoštovanjem svetosti življenja) ali zunajsodni umor. Na eksistencialni ravni med njima ni razlike, obstaja pa – in to neizbrisno – na pravni ravni. To pomeni: do resnice je treba priti po pravni poti, storilce zločina je treba identificirati, žive tudi obsoditi kot zločince, nato pa jih iz sočutja zaradi starosti oprostiti: morda že vnaprej, toda spet s pravnim sredstvom, s sredstvom, kakršna je abolicija.

Gre za resnico, najprej, nato za pravico, nikoli pa ne sme iti za maščevanje. Niti za tisto ne, ki se skriva za pravičniškim postavljanjem krivca na takšen ali drugačen oder sramote; saj ta posledično osramoti tudi njegove otroke. A kako to doseči? Kako zločincu reči zločinec, hkrati pa zavarovati njegovo človeško dostojanstvo?

Zaradi te dileme, leta nerazrešene, sva se začasno razšla (ne pa tudi sprla) z Jožetom Pučnikom. Čeprav sem iz uredništva *Nove revije*, katere pobudnik in dolgoletni urednik sem bil, izstopil predvsem iz formalnega razloga, je za njim tičala tudi prizadetost zaradi očitkov, ki jih je name naslovil v zvezi z mojim spisom *Nesrečni narod* (Hribar 2001. V njem sem prvi na Slovenskem izrekel nekatere doslej zamolčane resnice oz. nerazvidna dejstva. Sem pa spis obenem sklenil z naslednjim odstavkom:

»Smo na ključni točki, na prelomu, zato tiste, ki se jim preveč mudijo, ki bi radi preskakovali ravni, prosim, prosim, ne prehitujte. Ne postavljajte Pravičice pred resnico. Ne zahtevajte lustracije, ker boste s tem onemogočili katarzo. Ne zahtevajte najprej, čisto empirično vzeto, počezne ukinitve borbovskih pokojnin; preden je Zločin politično in pravno – doslej je bil le filozofsko in moralno – zaznamovan, preden so zločinci sploh evidentirani, kaj šele razloženi in izločeni. Bodimo tudi sočutni; če smo že nepopustljivi kot Ojdip, prav do samooslepitve, vsaj ne zadajajmo smrtonosnih ran drugim. Komur je zares do narodne sprave, lahko po petdesetih letih čakanja počaka še kako leto ali dve in se morda odpove tudi maščevanju.« (Hribar 2001: 16)

Danes teh sklepnih misli nimam za najbolj posrečene, zlasti pa ne v obliki, kakor so formulirane. Po eni, glavni oz. napotivni strani jih je bilo skoraj nemogoče dešifrirati, po drugi strani pa so preveč opozorilne, skorajda že grozilne, saj čisto decidirano napovedujejo, kaj naj bi bil končni cilj sicer postopnega napredovanja: *izločitev* (ob vsej dvoumnosti te besede) zločincev. Torej sem sam najbolj ogrozil tisto, za kar sem tako zarotivno prosil, naj ne ogrozijo drugi. Šlo pa je za Zakon oz. za resnici ustrezajoči napis na grobiščih žrtev Zločina; vse je kazalo, da bo do njune realizacije v Državnem zboru moč priti le s tiho, »tajno diplomacijo« prepričevanja in usklajevanja; in res je vse, čeprav so ob tem nekateri tvegali službe, tako rekoč odlično potekalo do konca, do poslanskega puča zoper vlado in njen predlog napisa »Žrtvam vojne in revolucije«. Moja huda napaka je bila, da tega puča nisem predvidel, četudi me je Pučnik (2001: 39) na njegovo možnost skoraj neposredno opozarjal. Potem ko je Šeligo v svojem vprašanju navedel, da se je morda zadnje čase le nekaj premaknilo, saj doslej o zločinu še nikoli niso »tako enoglasno spregovorili predsednik države, generalna državna tožilka in direktor policije«, je Pučnik odvrnil, da v to ne verjame in da se bo to kaj kmalu izkazalo:

»Videli bomo, kdaj bo napisana prva obtožnica proti najbolj odgovornim storilcem. To so bili tisti, ki so za pisalno mizo načrtovali poboje in podeljevali pooblastila okrožnim in okrajnim pooblaščenecem Ozne, da so lahko postali gospodarji nad življenjem in smrtjo državljanov. To so bili tisti, ki so na vrhu poveljniške hierarhije določali ali pa gledali, kako drugi podrejeni določajo enote slovenskega Knoja za izvrševanje najhujših zločinov. Tudi če niso osebno dajali teh ukazov, so bili kot komandanti in komisarji ne le moralno, temveč tudi politično in kazensko odgovorni za zločine, ki so jih izvrševale njihove enote. Tudi Karadžić in general Mladić nista osebno ubijala! Tako vrh slovenske Ozne kakor vrh slovenskega Knoja se po merilih našega in evropskega prava ne more umiti krivde in se umakniti kazenskopravni odgovornosti za te zločine. Enako velja seveda za republiške in regionalne šefe partije, ki so imeli absolutno oblast na svojih področjih in so bili zato tudi odgovorni za dogajanje, četudi niso sami izvrševali konkretnih pobojev. Tukaj je treba določiti krog storilcev in jih obtožiti, da sodišče ugotovi, ali so bila ta dejanja zločini ali pa le kavalirski spodrsaljaji raznih narodnih herojev, ki jih 'moramo razumeti' v okviru časa. Vodilna struktura KPS, Ozne in Knoja je nedvomno ohranjena v uradnih listinah, in zato teh storilcev ni treba šele iskati. Zato se bojim, da generalna državna tožilka načrtuje preiskavo teh zločinov tako, da

bo najprej poskušala poiskati lokalne podoficerje in podporočnike, ki so izvrševali povelja, izogibala pa se bo majorjev, polkovnikov in generalov, ki so dajali ta povelja neposredno ali posredno po tako imenovanih 'inštruktorjih'. Da pisnih dokazov za pobijanje ujetnikov, civilistov in celih družin ni bilo, je seveda povsem razumljivo. Tudi Hitlerjevega ukaza za genocid nad Židi ni nikoli bilo, in vendar nihče ne dvomi o njegovi odgovornosti in o odgovornosti njegovih generalov.«

Zgodilo se je natanko tako, kot je povedal Pučnik. Tožilci storilcev Zločina niso našli, nobenega, na nobeni ravni. Ker obstajajo samo kosti, ki niso neposredni dokaz Zločina, ostaja Zločin še naprej misteriozen, še bolj misteriozni pa so zaradi njegove misterioznosti zločinci. Smo na točki, ko so vsi postopki tožilstva ustavljeni. Potemtakem je že povsem očitno, da do imen pomorjenih ne vodijo njihove kosti; do njihovih imen vodijo le imena zločincev. Šele ko bodo imenovana (ne razkrita, kajti to večinoma že so) imena zločincev, ko bodo ta imena pravno izpostavljena, bo moč priti tudi do imen žrtev Zločina. Kajpada se bodo ideološki in drugi dediči Zločina in zločincev temu do kraja upirali, tako da je povsem možen tudi scenarij, ki se ga je vseskozi bal Pučnik: »Skratka, videli bomo, kdaj in proti komu bo generalna državna tožilka vložila obtožnice in kdaj in proti komu bodo razpisane sodne obravnave. Naj govorijo dejanja, in ne medijski milni mehurčki. Počakajmo torej, in videli bomo, ali se bo vse tako dolgo zavlačevalo, da bo zadnji funkcionar Cekaja, Ozne in Knoja imel zdravniško potrdilo, da 'sploh ni zdravstveno sposoben sodelovati pri preiskavi' in da zato 'kljub vsej dobri volji slovenske kriminalistične policije, tožilstva in sodstva' žal ni mogoče izvesti procesov in določiti krivcev za komunistične poboje.« Po scenariju, ki ga opisuje Pučnik, so navedena zdravniška potrdila le pričakovana predhodnica mrliških listov. Pred Pučnikovo izjavo je umrl načelnik slovenske Ozne, po njej načelnik slovenskega Knoja. Živih je samo še zelo malo poveljnikov Knoja, še manj Mačkovih sodelavcev. So res vsi, ki so se gibali v območju Zločina, tako zelo krivi, da njihovi tovariši in dediči raje vidijo, da prej vse doleti smrt, kakor pa da bi se morda še za njihovega življenja ugotovila nedolžnost koga od njih? Ali pa je pečat sokrivde celo močnejši od zaprisežene in podpisane molčečnosti?

Pučnik se v sklepnem delu Šeligovega intervjuja z njim osredotoči na »zadnje odstavke« mojega spisa o Zločinu, ki so ga v nasprotju s predhodnimi odstavki povsem razočarali: »Tine Hribar je svoj prispevek *Nesrečni narod* oblikoval v težko razpoznavnem kontekstu, ki ni kontekst pravne države. To razloži tudi njegovo ezoterično uporabo velikih začetnic: Partija, Dejanje, Dogodek, Zločin, Oblast, Dejstvo, Resnica, Travma, Pravica, s čimer menda izrazi, da v njegovem sestavku ti pojmi ne nastopajo v svojem vsakodnevnem pomenu, temveč v nekem drugem, ki ga natančneje ne pojasni. Tine Hribar ni pisal v kontekstu pravne države, zato tudi njegovi sklepi ne zadenejo težav in protislovja pravnega sistema te države, ki od svoje ustanovitve pred desetimi leti ohromela kot vrabec pred kačo nemočno gleda zločince, ne da bi se jih dotaknila.« Pučnik ima povsem prav. Le da njegove besede jemljem še bolj dobesedno kot on sam.

Res je, Slovenci smo pred Zločinom ohromeli kot vrabci pred kačo; čeprav nismo vrabci, marveč ljudje. Ohromeli smo kot vrabci, ker to ni (bila) navadna kača, marveč, naj spet uporabim veliko začetnico, Kača. Zločin od vsega začetka presega pravno raven, se nas dotika, več, je v nas zarezal na bitni ravni. Zato ga ne moremo obravnavati, samo v tem bi dopolnil Pučnika, le na pravni ravni in bi mu, če se bi držali zgolj te ravni, nikoli ne prišli do živega. Po mojem je (bilo) treba soočenje z njim začeti na filozofsko eksistencialni ravni in končati na pravni oz. sodniški ravni, po Pučniku pa bi bilo treba takoj začeti s potezami pravne države, filozofsko oz. duhovno razsežnost Zločina pa, kolikor je to sploh potrebno, prepustiti prihodnosti in posebej zainteresiranim.

Če celo takšni duhovi, kot je Urbančič, glede Zločina že desetletja tavajo v blodnjaku, potem je neogibno upoštevati stanje duha na Slovenskem in Slovenecem pustiti, da dozori v duhu (narodne) sprave: ne samo v duhu resnice in pravice, ampak tudi v duhu ljubezni in sočutja. K temu pa prispevajo ne samo naša medsebojna teoretska razčiščevanja, ampak tudi dejanja; je prispevala vrsta zaporednih dogodkov od sprave spominske slovesnosti na Rogu 1990 do posvetovanja »Žrtve vojne in revolucije« 11. in 12. nov. 2004 v Državnem svetu, tj. v letu pred šestdesetletnico Zločina. Če bi takoj prešli na sodni obračun z zločinci, bi ta obračun ne bil navaden obračun, marveč bi bil Obračun, ki bi morda povzročil takšen, ali skoraj takšen duhovni pretres kot Zločin sam.

Zdaj je čas, da pojasnim velike začetnice. Komunistični Zločin pišem z veliko začetnico ne samo zaradi tega, ker gre za dvojni zločin proti človečnosti, za zločin zoper svetost človekovega življenja in zoper posvečenost mrtvih ljudi, ampak tudi zato, ker je tak, Oblast utemeljujoči zločin, kakor vemo od Girardovih (1998a, b in c) tekstov o nasilju in svetem naprej, prežet s sakralnostjo. Čeprav na pravni ravni na njem ni nič misterioznega, na duhovni ravni slej ko prej ostaja misterij. Zato Zločin ni običajni dogodek slovenstva, marveč naddogodek, vse druge zgodovinske dogodke v senco postavljajoči dogodek; torej tudi dejanje storilcev ni bilo običajno dejanje, marveč vse druge zločine presegajoče Dejanje. Takšna pa je bila zato tudi travma, posledica Dejanja kot Zločina. Oblast pišem z veliko začetnico, ker na komunističnem Zločinu temelječa oblast strahovlade (»diktature proletariata«) ni bila običajna oblast, temveč nadoblast. In Partija ni bila partija (ena od strank), marveč nadstranka, še več, edina (dopuščena) stranka. Kadar pišem z veliko začetnico Resnico in Pravico pa gre za drug kontekst; s tem želim poudariti namero nekaterih, da bi svoje resnice vsilili kot absolutno resnico, ki se ji morajo vsi brez-pogojno prikloniti, po njih ugledano pravico pa kot nedvomno resnico, ki se ji morajo brez ugovora podrediti vsi drugi.

Zavračanje Resnice in Pravice v teh pomenih ne pomeni, da pravica in resnica ne obstajata. Obstajata, le da se na različnih ravneh kažeta različno. Zločinec je zločinec in mora biti na pravni ravni obravnavan prav kot tak, toda to ne pomeni, da kot zločinec sploh ni več človek. Spomnimo se, da je do Zločina prišlo tudi zaradi tega, ker moralci pomorjenih sploh niso imeli za ljudi, marveč za zveri.

Ker je Pučnik striktno vztrajal zgolj in samo pri pravu, pri pravni državi in njenih ustanovah kot edinem izhodišču, se seveda ni mogel strinjati z mojim

razločevanjem ravni, še manj s predlogom, da šele »na tretji stopnji« (po eksistencialni in bitnozgodovinski) lahko prestopimo »na raven pravice in prava«. Moja stališča oz. moje izhodišče je potem, ko je zavrnil še moje razločevanje med lustracijo in katarzo, ocenil takole:

»S tem še dodatno trosi meglo, da bi prekril to, kar hoče povedati. Povedati pa hoče, da naj pravna država še naprej ohromelo in nedejavno strmi v celo vrsto teh ostarelih spomenikov revolucije, ki so organizirali in izvajali najkru-tejše zločine v slovenski zgodovini. Strmi tako dolgo, da se bodo po biološki poti poslovili s tega sveta kot visoko spoštovani heroji in da jih bodo na Žalah pospremili najvišji dostojanstveniki slovenske države, kakor je bilo to pri generalu Ozne Ivanu Mačku. To je 'humanizem' in to je 'katarza' po receptu Tineta Hribarja, ki se je šele pred tedni odločil, da 'moramo brez odloga' preiti k ugotavljanju stanja stvari. Ne vem, kje živi Tine Hribar, saj je njegova žena Spomenka že pred šestnajstimi leti z velikim pogumom pravilno opredelila te zločine, številni drugi pa so jih zelo konkretno in v vseh empiričnih podrobnostih čutnonazorno raziskali in objavili rezultate.«

Potem ko sem v zagonskem času napisal spis *Posvečenost mrtvih* (Hribar 1986: 98–106), v katerem sem nedvoumno obsodil Zločin v obeh njegovih razsežnostih, sem prav zaradi dejstev, ki jih navaja Pučnik, vse do leta 2001, tj. do *Nesrečnega naroda*, menil, da mi ni treba še naprej neposredno posegati v to tematiko. Spet sem posegel, ko sem ocenil, da se vse skupaj vleče le predolgo. Ob tem moj namen nikakor ni bil še dodatno trositi meglo, narobe; ravno tako nisem navajal k temu, naj pravna država še naprej ohromelo in nedejavno strmi v zločince, narobe. Ko sem v spisu navajal Milan Kučana kot tedanjega predsednika Republike Slovenije in Zdenko Cerar kot generalno državno tožilko, sem ju pozval, naj vendar že nekaj naredita, nekaj, kar bo seglo dalj od golih besed. Nič nisem dosegel; in s tega vidika je bila Pučnikova vnaprejšnja jeza name, izvirajoča iz globljega uvida v sprenevedavost in tako rekoč načelno lažnivost levičarskih postkomunističnih politikov oz. oblastnikov, upravičena. Ne glede na to, da me je glede mojih namer po krivici obsodil.

Moj nastop z referatom *Slovenska prihodnost in odgovornost za resnico* na novinarskih dnevih v Ankaranu 25. okt. 2003 je bil tako silovit in obtožujoč tudi zaradi tega, ker sta prijatelja Jože Pučnik in Rudi Šeligo umrla, preden sem jima lahko dokazal, da se motita glede moje iskrenosti oz. preden sem se jima lahko opravičil za mojo lastno zmoto glede metode. Ker sta naleteli na neprebojni zid tako Pučnikova glasna neučakanost kot Spomenkina tiha potrpežljivost, sem se odločil, da začnem vse skupaj znova, tokrat z ene same točke: s točke *povojnega* Zločina. Odločil sem se, da v zvezi z njim vnaprej onemogočim Forum 21, če v svoj program ne bo sposoben vključiti pravrednot svetovnega etosa (zlatega pravila, svetosti življenja, posvečenosti mrtvih in človekovega dostojanstva), vladajoče vulgarne liberalce z marksomani na čelu pa pomagam spraviti z oblasti. Saj bi sicer leto 2005 spet zlorabili za simbolno nadaljevanje državljsanske vojne, za čaščenje zločinske revolucije in nenehno žaljenje tako žrtev revolucije kot njihovih svojcev. Posrečilo se je in upam, da je posvetovanje »Žrtve vojne in revolucije« pomenilo uvod v sklepno dejanje tridesetletnega neposrednega, vztrajnega in naporenega zavzemanja

za to, da resnica o Zločinu postane resnica slovenske zavesti kot take in da se, kar si je tako želel Jože Pučnik, končno, namreč na ravni pravne države, pretvori v pravico.

5. *Če imamo žrtve, obstajajo tudi zločinci revolucije*

Povojni komunistični Zločin je tako težko razumljiv in razložljiv, ker ima toliko dimenzij: od prostorske in časovne prek generacijske in individualne do družbene in duhovne. Če bi šlo pri njem samo za pomor, sedanjih generacij neposredno ne bi zadeval. Ker pa gre tudi za prepoved pokopa oz. za zaukazani izbris sledov za nepokopanimi mrtveci, zadeva Zločin tudi najmlajše generacije, vse do današnjih dvajsetletnikov, rojenih v osemdesetih letih 20. stoletja. Med vojno in po vojni rojeni seveda nismo zločinci, ne spadamo med storilce, ki jih tudi sicer že skoraj ni več med nami. Je pa še precej tistih, ki se imajo za dediče revolucije in zato resnico o njenih žrtvah vztrajno odpravljajo, storilce Zločina pa tako ali drugače ščitijo, med drugim tudi s tem, da se delajo, kakor da je do Zločina prišlo tako rekoč brez zločincev ali da so njegovi storilci prišli od neke drugod. Kakor da niso vzniknili iz slovenskega naroda in naj bi jih zato v njem tudi ne bilo moč najti. Od tod vztrajni odpor predstavnikov LDS in ZLSD znotraj parlamentarne Pučnikove komisije proti zaslišanjem, njihovo nenehno zaviranje preiskave in onemogočanje sprejetja zavezujočih sklepov.

Sedanje generacije se kljub rojstvu v drugem času ne morejo otresti zavzetja lastnih stališč do takšnega obnašanja ideoloških in političnih dedičev Zločina. Bivšega, ne pa tudi preteklega zločina. Kajti Zločin brez zločincev je še zmerom misteriozni zločin. Nepokopani mrtveci so mrtveci tudi sedaj, ne samo v času njihovega dvojnega izbrisa, iz knjige življenja in knjige mrtvih. Nepokopanih mrtvecev ne bodo pokopali mrtvi, marveč jih lahko pokopljemo le mi, živi, zdaj in tu živeči. Odnos do mrtvih je lahko zavzet, prežet z željo po njihovem pokopu, lahko je brezbrizen, lahko pa je celo odklonilen. Etično sprejemljiv je samo prvi, pietetni odnos; odnos drugih dveh skupin je neetičen in zato obremenjuje, če se tega zavedajo ali ne, njihovo vest, kar se potem izraža skozi njihovo razdražljivo reagiranje na vse, kar jih spomni, da ne ravnajo prav. In tudi ko bo morda pokopana večina nepokopanih mrtvecev, dokončne sprave živih z njimi ne bo, dokler ne bodo imeli svojih imen oz. nagrobnikov z ustreznimi napisi. Vse do tedaj bo senca Zločina v enem od njegovih dimenzij nad nami, se travm zaradi njega ne bomo rešili in bo sproščenost, ki si jo tako želimo, še naprej bežala od nas. Kot veliko nas, namreč iz starejših generacij, že vseskozi beži pred lastno krivdo zaradi sodelovanja, bodisi aktivnega bodisi pasivnega, v zaroti molka o pomorih, iz mlajših generacij pa pred lastno krivdo zaradi indiferentnosti do anonimnih nepokopanih mrtvecev, drugače rečeno, zaradi brezbriznosti glede pravrednote človeštva, kakršna je spoštovanje posvečenosti mrtvih.

Zločin so zagrešili zločinci, ni se dogodil brez zlega dejanja zavedajočih se storilcev. Zločinci so živeli, nekateri pa morda še živijo med nami. Kolikor nismo naredili nič, da bi jih odkrili, smo za to krivi tudi drugi. Tako kot smo sokrivi, če nismo naredili nič ali pa glede na svoje možnosti premalo, da bi

odkrili mesta Zločina in da bi pokopali nepokopane mrtvece. Smo bili in smo soudeleženci Zločina kot takega in v celoti. Njegova senca pa bo, ker nismo pravočasno posredovali, nad nami ležala vse do konca. Saj imen posameznikov, imen brezimnih nepokopanih, zdaj je tudi pokopanih mrtvecev, imen, ki bi jih lahko zapisali na posamezna grobišča, bržkone ne bomo nikoli več odkrili. Ostala bodo zamolčana, kot so desetletja ostala zamolčana mesta Zločina in kot je bil leta in leta zamolčan tudi sam Zločin.

Veliki poveljni komunistični zločin je bil zločin nad živimi in mrtvimi. Sprva se zdi, da je načrtni pomor tisočev, začetni del Zločina hujši od drugega dela, od prepovedi pokopa pomorjenih in odstranitve sledov za njimi.

Tako so menili tudi subjekti zločina. Medtem ko pisnega ukaza za likvidacije ni, je nova, na Zločinu utemeljena komunistična oblast dopustila, da se je dokument o odstranitvi sledov za morišči in grobišči, pisni ukaz notranjega ministra Zorana Poliča ohranil. Toda prav ta Poličev in njemu analogni ukazi so povzročili, da Zločin živi kot živa rana med nami še danes. Da je Zločin desetletja učinkoval in še učinkuje kot Travma novih in novih generacij, tudi te, ki je pravkar odrasla. To pa zato, ker smo vsa ta desetletja živeli skupaj z nepokopanimi mrtveci; in postali, brž ko smo zvedeli za njih in njihove odsotne grobove, sokrivi takšnega svetoskruskega položaja. Starejši smo sodelovali v zaroti molka, mlajši, tisti, odrasli po letu 1975, ko je Kocbek spregovoril o žrtvah revolucije, o njihovem izbrisu iz knjige življenja in knjige mrtvih, pa so krivi, sokrivi, ker so kljub razkritju zarote molka molčali še naprej. Vsi smo (bili) torej tihi sodelavci Zločina. Ne zločina na ravni svetosti življenja, saj nihče od nas ni ubijal, pač pa na ravni zločina opustitve spoštovanja posvečenosti mrtvih kot najstarejše in najgloblje pravrednote človeštva. Če bi ljudje lahko pokopali svoje mrtve, bi bilo vseeno hudo, toda pokojni bi počivali v miru in mir bi se kmalu vrnil tudi med ljudi. In med nami ne bi pol stoletja in več zevala živa rana. Ne bi bili travmatizirani, kakor smo bili in smo še.

Prav zaradi prenosa krivde na mlajše, poveljne generacije, na nas vse, je drugi del Zločina, sestavljen iz prepovedi pokopa in iz zapovedi izbrisa sledi za pomorjenimi, hujši od prvega dela, od pomorov samih. Doslej sem govoril le o dveh komponentah Zločina, o izbrisu živih iz knjige živih in o izbrisu mrtvih iz knjige mrtvih. Šele pred dnevi, ko sem s pisanjem referata *Zločin brez zločincev* oz. pričujočega teksta že končal, pa se mi je pokazalo, da gre zaradi pravkar povedanega še za tretjo komponento Zločina. Ker zločinci niso priznali Zločina, marveč so ga potihoma prelagali na nas, celo na tiste, ki se v času pomorov še sploh rodili niso, spada k Zločinu kot takemu in v celoti tudi to prelaganje Zločina, se pravi, prenašanje krivde tudi na povsem nedolžne generacije. Morda ta prenos Zločina, permanentno obremenjevanje nas vseh z nepokopanimi mrtveci in njihovo brezimnostjo, pomeni etično najbolj obsodbe vredni element Zločina.

Umor je zlo, za ubitega največje zlo; prepoved pokopa zamolčano ubitega je zlo, podvojeno zlo, saj preživeli svojci za mrtvim niti žalovati ne morejo; prepustitev nepokopanih in zamolčanih žrtev potomcem, ob rojstvu ničesar krivim, pa je skoraj nepredstavljivo zlo, hudodelstvo vseh hudodelstev.

Do tega spoznanja sem prišel, ko sem se soočil s silovitim odporom

»nedolžnih«, natančneje, brez vnaprejšnje krivde krivih. Odpor bivših revolucionarjev, izražen z zanikanjem Zločina revolucije, s tem pa tudi z zanikanjem žrtve revolucije, je razumljiv. Razumljiv je, še posebej s strani storilcev, tudi drugostopenjski odpor, ki sledi priznanju Zločina, izraža pa se z zanikanjem tega, da bi storilce Zločina poimenovali s tem, kar so, namreč z zločinci. Ni pa razumljiv tretjestopenjski odpor, zlasti v silovitosti svojega zanikanja ne: *To ni naša stvar!* Gre za zanikanje domnevno nedolžnih: *Mi, naša generacija, s tem nimamo nič!* A prav silovitost zanikanja dokazuje, da se zanikovalci na ravni nezavednega še kako zavedajo svoje odgovornosti za obstoječe stanje, s tem pa tudi svoje sokrivde zanj. Dokler ne bomo pokopali vseh mrtvecev, ki jih sploh lahko, nihče od nas ne bo povsem brez krivde, torej tudi brez slabe vesti ne. Vest ve, četudi zavest noče vedeti.

Šlo naj bi zgolj in samo za preteklost. Toda po premisleku postane povsem jasno, da nepokopani mrtveci, dokler niso pokopani, niso nekaj preteklega. Zanje slej ko prej velja sedanjik, ne pa preteklik.

Zločinci so vse do svoje smrti »mirno« živeli med nami, nekateri morda živijo še zmerom. Od dedičev revolucije in njene Oblasti jih nihče ni niti pozval, naj spregovorijo o svojem hudedelstvu in iz njega izvirajočih grozodejstvih, kaj šele, da bi jih poklical na odgovornost. Tudi poosamosvojitvena oblast, država Republike Slovenije ni opravila vsega, kar bi morala; deloma zaradi neprekinjene zarote molka v Zločin vpletenih deloma pa tudi zaradi lastne nesposobnosti.

Je bil tedaj Zločin popoln? Je njegovim storilcem uspelo za njim in za seboj z(a)brisati vse sledi? Ne. Glavne zločince, vrhovne ukazovalce izdaja prav metoda, s katero so skušali vnaprej onemogočiti sledenje sledem Zločina.

Sprva se zdi, da smo ujeti v zaprt krog. Vemo le, da tam, kjer obstajajo žrtve (umorjeni), obstajajo tudi storilci (morilci). Začeli naj bi z neposrednimi storilci zločina, nato naj bi ugotovili, kdo so jim ukazovali, na koncu pa naj bi prišli do tistih, ki so ukazovali ukazovalcem oz. do tistega, ki je izdal prvotni Ukaz, ki je posledično, tj. prek izvajalcev različnih stopenj segal od prvih ukazovalcev do zadnjih storilcev. Recimo: »Dogodki so si npr. sledili tako, da je prva oseba (ali več oseb) žrtve aretirala, druga oseba (ali več oseb) jo je zaslisevala, tretja oseba (ali več oseb) jo je transportirala v zapore oz. zbirni center, četrta oseba (ali več oseb) jo je tu ponovno zaslisevala, peta oseba (ali več oseb) je sodelovala pri prevozu na morišče, šesta oseba (ali več oseb) je žrtve ubila. Poleg vseh teh, ki so imeli neposreden stik z žrtvijo, je bilo še več oseb, ki so (so)odločale o njeni usmrtni. Prav to so osebe, ki smo jih z raziskavo želeli odkriti, saj so to storilci, vsi prej naštetih pa so bili pri kaznivem dejanju le tako ali drugače soudeleženi.« (Dežman/Jamnik 2004: 306) Želja glede odvijanja policijsko-kriminalistične preiskave je z vidika načel o odkrivanju kaznivega dejanja razumljiva, a je bila skupaj z odkrivanjem že vnaprej obsojena na neuspeh; prav zaradi opisanega večstopenjskega postopka. Ker pa je vrhovni ukazovalec znan, ker so imena partijskega politbiroja in njegovega vodstva tudi zapisana, glavnega storilca, Storilca, ki je v primeru Zločina odločal, nikakor ni težko evidentirati. Induktivna pot, ki jo je kriminalistom določilo tožilstvo, je bila v tem primeru napačna; kazenske postopke bi moralo

začeti tožilstvo samo in to po deduktivni poti, po poti, ki jo ob zločinih proti človeštvu/človečnosti uveljavljajo mednarodna sodišča.

Vse pravkar navedeno dokazuje, da je šlo pri vseh zločinih, ne samo pri Zločinu najbolj množičnega pomora, za perfektno organiziran in kontroliran postopek. Za postopek, ki ga je lahko vodila le vrhovna oblast, tj. nadoblast Komunistične partije Slovenije, znotraj nje pa njen centralni komitee oz. politbiro, katerega člana sta bila tudi vrhovni poveljnik slovenske Ozne oz. minister Ministrstva za notranje zadeve. O tem je tako rekoč vse povedal tudi Mitja Ribičič, ki je na zaslišanju 15. marca 1995 na Pučnikovo vprašanje, kje je padla »odločitev o aretacijah in o začetku procesov«, pri šefu Ozne ali ministru, odgovoril: »V glavnem pri ministru, mogoče je šlo še do pomočnika, do sekretarja pa do namestnika ministra, če tega ni bilo, ker samo minister in namestnik sta bila člana CK (KPS). Minister je bil član politbiroja, ožjega partijskega vodstva, in pri teh stvareh je po mojem mnenju presojal umestnost takšne odločitve.« (Poročilo 2003: 43–44) Tu je govor o presojah in odločitvah o procesih (in njihovih zločinskih razsodbah), koncu vojne že nekoliko odmaknjenih; torej je po Ribičiču izpričano še toliko bolj veljalo za Zločin, za zločinsko »obsodbo«, presojo in odločitev brez sodnega procesa. Toda po splošnem pravilu: čim večja je bila odločitev, tem manjši partijsko-oblastniški krog je sodeloval pri njej. Tem ožje je bilo tisto vodstvo komunistično/boljševiške revolucije, tj. vodstvo KPJ in vodstvo KPS, ki sta zaporedoma ali celo skupaj sklepali o žrtvah.

Na podlagi doslej zbranih podatkov dobimo naslednjo podobo celotnega dogajanja: Osnovno odločitev o pomoru vrnjenih oz. izročeni ujetnikov je sprejel najožji jugoslovanski partijski vrh (1945 hkrati tudi vojaški in politični vrh), ki so ga zagotovo sestavljali Josip Broz-Tito, Edvard Kardelj in Aleksander Ranković (vključenost Milovana Đilasa je že vprašljiva). Vsi trije so konec maja 1945 prišli v Slovenijo in prepričali slovenski oblastniški partijsko-oznovski vrh, ki so ga poleg povezovalne osebe Kardelja zagotovo sestavljali še Boris Kidrič, Ivan Maček in Franc Leskošek, o nujnosti likvidacij. Tedaj je Maček, ki se je zavedal, kako težko bi bilo množični pomor nad Slovenci opraviti s Slovenci samimi, bržkone že tudi zaprosil za jugoslovansko pomoč pri likvidacijah; Aleksander Ranković kot šef jugoslovanske Ozne in Arso Jovanović kot šef jugoslovanskega Knoja sta sicer že prej izdala odlok, ki je omogočal uporabo posebnih enot, kakršna je bila enota (z Dubajičem na čelu) hercegovaške divizije. Ukazovalno operativni vodja likvidacij v Sloveniji pa je bil slej ko prej Maček, kajti jugoslovanske enote so bile le pomožne sile, izvajalke, kar seveda pomeni, da odpade teza sedanjega slovenskega vodstva ZZB, po kateri naj bi bilo ravno narobe, tako da naj bi bilo »slovensko politično vodstvo« le izvajalec, ukazovalci pa naj bi stali nad njim in ga tako rekoč nadzorovali. To bi držalo kvečjemu, če Kardelj ne bi spadal v jugoslovansko vodstvo in če Maček kot Kardeljev svak ne bi bil tudi osebni Titov prijatelj. A kot je navsezadnje svoj dokument o izbrisu grobov podpisal Zoran Polič sam, tako se je navsezadnje slovenski partijsko-politični vrh sam odločil tudi o pomoru vrnjenih ujetnikov. S tem niso zakrivali le zločina, ampak so se vpisali tudi med zločince.

Če imamo žrtve revolucije, obstajajo tudi zločinci revolucije. To je danes

jasno. Morda na metafizični ravni ne povsem, vsekakor pa na moralni in pravni ravni. In nobenega dvoma ni, ali če uporabim bolj pravniško in razločnejšo trdilno formulacijo, obstaja utemeljen sum o poimensko znanih vodilnih slovenskih komunističnih revolucionarjih, ki so zaradi po njih ukazane Zločina postali zločinci. Ne glede na to, da so bili – upravičeno ali ne – večinoma razglašeni za narodne heroje. Herojstvo ne briše zločinskosti, zato tudi krivde za zločin ne. Tragika vsaj nekaterih od njih pa je v tem, da so postali hudodelci, četudi osebno niso bili hudobni ljudje. Če bi bile zgodovinske okoliščine drugačne, ti bržkone nikoli ne bi postali hudodelci. V tem smislu imamo zgodovinske okoliščine lahko in jih tudi moramo imeti za olajševalne okoliščine, nikakor pa z njihovim upoštevanjem ne smemo iti tako daleč, da bi na koncu zločin sploh zanikali kot zločin in zločince razbremenili zločinstva, s tem pa tudi krivde.

x x x

Ko sem zgoraj zapisal, da nisem fanatik resnice, sem izhajal iz tega, da vsak trenutek ni trenutek resnice, natančneje, da ni vsak trenutek primeren za resnico. Prav zato sem predlagal, da se posvetovanje *Žrtve vojne in revolucije*, ki naj bi bilo po prvotnem načrtu pred volitvami, preloži na čas po volitvah. Začasno preloži, ne pa za vse čase odloži. Za preložitev smo se odločili iz pietete pa tudi zaradi problematike same, prezapletene za predvolilna poenostavljanja. Če pa bi se kdo odločil za daljšo preložitev ali celo za trajno odložitev, ker da »pogrevanje« Zločina, skupaj z napisom na grobiščih, z vidika realne politike oz. razmerja med strankami kot centri moči na Slovenskem ni oportuno, bi to pomenilo isto kot zatajitev nepokopanih mrtvecev. In če bi to storili na desnici, če bi zamolčane zatajili, potem bi s tem pokazali, da niso nič boljši od leve, kakršna je bila doslej.

LITERATURA

- Bavcon, Ljubo 2003: Histerična politika povečuje represijo, Dnevnik (22. nov.), Ljubljana
- Dežman J./ Jamnik P. 2004: Mere zločina; v Moč preživetja, Mohorjeva založba, Celovec
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji 2, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Lj. 1963 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji 3, Ljubljana 1966
- Dolar, Mladen: 2004: Rešiti čast mišljenja, Delo (26. aprila), Ljubljana
- Dornik – Šubelj, Ljuba 2004: Vloga žensk v obveščevalnih in varnostnih službah, Svobodna misel (12. nov.), str. 15–18, Ljubljana
- D' Erico, Francesco 2004: Nismo »izbrano ljudstvo«, Dnevnik – Zelena pika (13. nov.), str. 35

- Fink, Božidar 2004: Anketa Mlakarjevo Slovensko domobranstvo; v Zaveza, št. 52, Ljubljana
- Girard, René 1998a: Nasilje in sveto, Phainomena, št. 25–26, str. 61–86, Ljubljana
- 1998b: Bolje je, da en človek umre, Phainomena, št. 25–26, str. 87–98
- 1998c: Utemeljiten umor, Phainomena, št. 25–26, str. 99–120
- Griesser – Pečar, Tamara 2004: Razdvojeni narod, Slovenija 1941–1945, Mladinska knjiga, Ljubljana
- Hribar, Spomenka 1987: Krivda in greh, v: Kocbekov zbornik, Obzorja, Maribor
- 2003: Svetotvornost poezije, Nova revija, Ljubljana
- Hribar, Tine 1989: Slovenska državnost, Nova revija, Ljubljana
- 1995: Poročilo o stanju duha na Slovenskem, Nova revija, št. 163–164, Ljubljana
- 2001: Nesrečni narod, Nova revija, št. 234–235, str. 1–16, Ljubljana
- 2002: Jasnost in trdnost – Ob sedemdesetletnici Jožeta Pučnika, Ampak, št. 4, Lj.
- 2003a: Slovenska prihodnost in odgovornost za resnico, Delo (8. nov.), Ljubljana
- 2003b: Dvojni izbris žrtev revolucije, Delo (29. nov.), Ljubljana
- 2004a: Za »Novi Demos«, v: Slovenci v lastni državi enakih možnosti, Nova revija, Lj.
- 2004b: Nič jim ni svetega, niti mrtvi ne, Demokracija (24. jun.), št. 26, Ljubljana
- Ihan, Alojz 2003: Nov mir ni pretekli mir, Delo (6. dec.), Ljubljana
- Jesen 1942 – Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča, Inštitut..., Lj. 1963
- Kmecl, Matjaž 2001: Govor v Žužemberku, v Pregledu tiska od 9. do 15. novembra, GO ZZZB NOB Slovenije, Ljubljana
- Kolšek, Peter 2004: Protimorbidna koalicija, Delo (16. okt.), Ljubljana
- Kocbek, Edvard 1949: Tovarišija, Cankarjeva založba, Ljubljana
- 1977: Zbrane pesmi I, Cankarjeva založba, Ljubljana
- 1984: Blažena krivda, v: Strah in pogum; Mladinska knjiga, Ljubljana
- 1991: Osvobodilni spisi I, Revija 2000, Ljubljana
- 1993: Osvobodilni spisi II, Revija 2000, Ljubljana
- Kocbek/Glavan 2004: Politična vročica poletja 1974 – Iz Kocbekovega dnevnika, Ampak, št. 10, str. 46–49, Ljubljana
- Kranjc, Marijan F. 2002: Še drugič – Grobovi da, spomeniki ne, Nedeljski dnevnik (3. marca), Ljubljana
- Maček, Matija 1988: Revolucijo ustvarjamo še danes, Delo (28. maja), Ljubljana
- Mlakar, Boris 2003: Slovensko domobranstvo 1943–1945, Slovenska matica, Ljubljana
- Pirjevec, Dušan 1986: Dnevnik in spominjanja, Nova revija, št. 45, Ljubljana
- Poročilo Parlamentarne komisije o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesih in drugih tovrstnih nepravilnostih

- (1992–1996), Nova revija – Ampak, št. 249–251, Lj. 2003
- Prunk, Janko 2004: Čas bi bil, da bi politika zgodovino prepustila zgodovinarjem, Delo (14. feb.), Ljubljana
- Pučnik, Jože 2001: »Krivda je samo individualna«, Ampak, št. 12, str. 34–39, Ljubljana
- 2002: Kri ni voda, »imamo se radi« ničesar ne prekrije, Večer (29. jun.), Maribor
- Stanovnik Janez 2001: Usmrtitve z vednostjo vrhovnega poveljstva, Delo (14. nov.), Ljubljana
- 2003a: Prek grobov ne seže jeza sovražnikov, Delo (15. nov.), Ljubljana
- 2003b: Kam peljejo oznake kot »miselni potomci rabljev«, Svobodna misel (23. dec.), Ljubljana
- 2004: »Zamolčani – moč preživetja«, Delo (31. januarja), Ljubljana
- Stanovnik, Justin 2004: Laikova glosa k nekemu filozofskemu eseju, Zaveza 53, Ljubljana
- Stres, Anton 2001: Pridiga na obletni maši in spominski slovesnosti za žrtve medvojnega in povojnega nasilja v Teharjih, Družina (28. sept.), Ljubljana
- Trije poudarki gremija pogovorov o prihodnosti Slovenije pri predsedniku RS, Družina (11. jan. 2004)
- Učakar – Ljubo, Marjan 2004: Kolaboracija Slovenije, Ljubljana
- Urbančič, Ivan 1995: O sovraštvu in spravi, Nova revija, štev. 159–160, Ljubljana
- 2003a: Vprašanje svetovnozgodovinskega mesta Nove revije in problem Evrope, Nova revija, št. 252–253, Ljubljana
- 2003b: Ne vemo, kaj bi sami s seboj, Demokracija (11. decembra), Ljubljana
- 2004a: Filozofski temelji Pučnikove misli in dela; v Pučnikova znanstvena in politična misel (ur. Milan Zver), Nova obzorja, Ljubljana
- 2004b: Osebno pismo Justinu Stanovniku o nezasebnih vprašanjih, Zaveza, št. 54
- Vode, Angela 2004: Skriti spomin, Nova revija, Ljubljana
- Vodušek – Starič, Jerca 1992: Prevzem oblasti, Mladinska knjiga, Ljubljana

Ž R T V E V O J N E I N R E V O L U C I J E

DISKUSIJA

STROKOVNI POSVET ŽRTVE VOJNE IN REVOLUCIJE

ŽRTVE VOJNE IN REVOLUCIJE

MOJCA ŠORN in TADEJA TOMINŠEK RIHTAR: Predstavili sta statistične podatke iz projekta »Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije« – glej stran 13

DR. BORIS MLAKAR: Predstavil je referat z naslovom »Krogi nasilja med Slovenci v vojnih letih od 1941. do 1945. leta« – glej stran 22

DR. BOJAN GODEŠA: Predstavil je referat z naslovom »Ustanovitev SNOO in pomen njegovih odlokov za nadaljnji razvoj v Sloveniji" – glej stran 29

DR. JERCA VODUŠEK STARIČ: Predstavila je referat z naslovom »Vrtinec političnega spora« – glej stran 35

DR. BOŽO REPE: Predstavil je referat z naslovom »Povojna represija v nacionalni identiteti in kolektivnem spominu Slovencev« – glej stran 47

RAZPRAVA

DR. TINE HRIBAR: Z vsem, kar je povedal kolega dr. Repe, se v glavnem strinjam. Opozoril bi samo na neko belo liso, ki pa ni zaznavna samo pri njem, ampak pri zgodovinarjih sploh. Sicer si omenil Krivdo in greh, a bilo je tudi še precej drugih stvari. Do te bele lise prihaja, ker takrat nismo mogli izdati knjig, torej tudi evidentirane ne morejo biti, čeprav so bile napisane, a objavljene le v delih, revijalno, v Novi reviji. A tedaj tudi na Novo revijo veliko ljudi ni bilo naročenih, zato določenih stvari niso zaznali in jih kajpada tudi v spominu nimajo. Naj navedem dve zadevi.

Poleg Kocbekovega zbornika smo na začetku osemdesetih letih izdali tudi Pirjevčev zbornik. V njem sem hotel kot urednik izdati Pirjevčev Dnevnik 1974–1976; vendar se je zdel nekaterim sodelavcem, predvsem Tarasu Kermaunerju, tako nevarno, da so od mene zahtevali, naj ga ne objavim, ker bo sicer partijska oblast zbirko Znamenja in Novo revijo ukinila, nas pa pozaprlla. Potem smo čakali dve, tri leta in se leta 1986 vendarle toliko opugumili, da smo Dnevnik izdali, v 45. številki Nove revije (glavni urednik Niko Grafenauer, odgovorni urednik Dimitrij Rupel). In za kaj je šlo v tem tekstu? Za to, da Pirjevčev v njem komentira Kocbekovo izjavo leta 1975 o »pokolu domobrancev« in potrdi vse njegove navedbe, še huje, zaostri jih. Izrecno govori, kar se Kocbek še ni upal, o zločinu in zanj obtoži, čisto naravnost, Komunistično partijo Slovenije s Kardeljem in Kidričem na čelu. Obenem je poudaril, da je šlo, kar so tedaj večinoma vsi zanikali, za državljansko vojno, ki so jo komunisti namerno izzvali. Pirjevčev Dnevnik smo, kot sem navedel, poznali že prej, tako da je vrsta naših razprav iz osemdesetih let, objavljenih v Novi reviji, temeljila na njem. Med njimi razprava z zelo kritično oceno temeljnih točk OF, itn.

DR. SPOMENKA HRIBAR: (opomba – na referat dr. Boža Repeta)

Zanimiva je tvoja teza, da se slovenski narodni značaj ni spremenil. Menim, nasprotno, da se je slovenski narodni značaj glede na predvojni čas bistveno spremenil. Sprememba je v tem, da so ljudje vzeli orožje v roke, da so prestopili mejno črto med življenjem in smrtjo, da bi branili sebe in ubijali sovražnike. To je sprememba, ki je epohalnega pomena. Slovenci so preživeli kot »hlapci«, to je prišlo celo v literaturo (Ivan Cankar). Prejšnja paradigma je bila potrpeti, prenašati življenje, udinjati se gospodarju (to je bila ideološka paradigma desnice in Cerkve takoj po okupaciji in še preden so sami vzeli v roke orožje proti partizanom!); leta 1941 pa, ko pride do okupacije in potem do revolucije, pride tudi do fizičnega, oboroženega odpora. Na besedni ravni, na ravni groženj so si Slovenci grozili s smrtjo najmanj od konca 19. stoletja. Toda usodo (smrt) so vzeli v roke šele l. 1941. Na podlagi tega smo postali »gospodar svoje usode« in na tej podlagi smo potem postali narod moderne dobe, narod kot subjekt v modernem smislu besede.

Edvard Kocbek je predlagal »spremembo narodnega značaja« kot 4. točko OF. To pa je presežna in zato problematična zahteva. Eno je namreč uvideti dejstvo, da se je slovenski narodni značaj glede na prejšnjega dejansko spremenil, drugo pa je, če nekdo zahteva spremembo narodnega značaja kot programska točka političnega Programa! Kocbek s tem seveda ni mislil osebno nič slabega, toda dejstvo je, da je ta točka Programa OF totalitarna, kolikor le more biti, saj zahteva, da se odrasli ljudje spremenijo po podobi, ideji nekega političnega programa.

DR. JASNA FIŠER: Spomenka, hvala. Preden dam besedo naprej, bi rada še sama nekaj vprašala. Že dolga leta mi roji po glavi izjava domačina med Vrhniko in Horjulom, na področju, kjer je bilo med drugo svetovno vojno veliko medsebojnih obračunov, ki jih označujemo kot državljansko vojno. Zatrjeval je, da v teh spopadih ni šlo za idelološke boje, ampak da so bili le posledica desetletij starih sporov znotraj vaških skupnosti, vasi, družin. Izbruhnili pa so z vso ostrino med drugo svetovno vojno. Glede na to, da sem zgodovinarica 19. stoletja, tukaj pa ste zbrani v večini zgodovinarji 20. stoletja, bi mi kdo mogoče na moje vprašanje odgovoril, čeprav se zavedam, da gre pri tem ne samo za historiografska, ampak tudi filozofska vprašanja. Besedo sedaj dajem Janku Prunku.

DR. JANKO PRUNK: (opomba: na referat dr. Jerce Vodušek Starič) Najprej misel pri oceni kolegice Jere. Pravi, da je šlo v sporu med Slovenci v drugi svetovni vojni, ki je povzročila to morijo, predvsem za politični spor in ne ideološki. Verjetno se je res na zunaj tako videlo, ampak vsaj za eno stran ko sem pa čisto siguren, da je bila zelo ideološko fundirana. Komunisti se do leta 1990 nikjer na svetu ne odpovedo svoji ideologiji, ki je zelo jasna. Selenič, torej srbski pisatelj in ideolog ter literarni teoretik, dramatik, je zelo lepo v svojem romanu komunistično formulo imenoval mala formula, ki jo po potrebi potegnejo iz žepa. Komunisti, kljub temu da so govorili jezik narodnoosvobodilnega odpora, jezik protifašističnega boja, jezik široke demokratične vse-ljudske fronte, so ves čas tudi študirali in komisarji brali v KPB, kjer pa je bila

jasna ideologija, torej majhna formula. Toliko bi samo rad o tem, tak vtis imam o naši komunistični politiki.

Zdaj pa na referat Boža Repeta, ki se mi zdi zelo jasen in se z njim tudi strinjam. Dodal bi še, iz osebnega doživetja stvari, ki so zdaj seveda že zgodovinske. Eno je pobjo domobrancev. Strinjam se, da je zelo pomembno dejstvo, Kocbekov intervju, ki omenja pobjo domobrancev, da je takrat v široko javno zavest prišel ta problem. Do takrat, se mi zdi, da je obstajala neka duhovna koalicija OF. Moji profesorji, ki niso bili komunisti, so bili liberali, bili so levi katoličani, ki so me vzgajali, prof. Zwitter, prof. Grafenauer, so bili v bistvu vsi za projekt OF. Dokler sem študiral, sem slišal vse najlepše, ampak se mi zdi, da takrat leta 1975, po tridesetih letih po osvoboditvi. V intelektualnih krogih je bilo precej ljudi in tudi takih, ki morda niso tako znani, ampak so bili srčno za OF, takrat so pa rekli: »A s takimi smo šli skupaj?«

Drugič pa me je nekako zelo prizadelo in začudilo, ko je leta 1997 predsednik državnega zbora Janez Podobnik poskušal napraviti v parlamentu neko deklaracijo, ki bi obsodila nedemokratsko, ekscenno naravo komunističnega režima in temu bi bila priključena deklaracija o spravi. To deklaracijo so parafirala vodstva vseh strank, razen LDS. Tudi Borut Pahor, predsednik Združene liste. Ampak našel se je nekdo, ki je nahujskal slovenske intelektualce. V velikem številu so se udeležili seje, polna skupščinska dvorana je bila in so udrihali, prišli so s starimi zgodbami o narodnoosvobodilnem boju, kjer ni bilo nobene revolucije, bil je samo narodnoosvobodilni boj in na drugi strani narodna izdaja. In samo štirje ali pet nas je bilo, dva sva tudi tukaj, kolega Hribarjeva in Janko Kos, se spomnim, in jaz sam, ki smo zoper to protestirali. Podprli smo deklaracijo in v slovenskih medijih smo bili deležni zelo grobih in grdih napadov.

DR. TAMARA GRIESSER PEČAR: Hvala lepa. Najprej bi se rada odzvala na referat Bojana Godeše. Rada bi poudarila, da je malo premalo reči in govoriti o tradicionalnih predvojnih strankah kot ustaljenih. Mislim, da je zelo pomembno, da rečemo, da so bile to legitimne, legalne stranke in da je na drugi strani komunistična partija bila nelegalna stranka. Mislim, da je to za razumevanje in tudi za pravno razumevanje stvari, ki so se dogajale pri nas med vojno zelo pomembno. Negiranje važnosti sklepov, ki jih je sprejel vrhovni plenum 16. septembra 1941, me malo preseneča. Sklepov, ki jih je Maks Šnuderl, ki se je kot prvi ukvarjal z ljudsko oblastjo v Sloveniji, ocenil kot prvi korak h graditvi slovenske suverenosti, oziroma, da je slovenski narodnoosvobodilni odbor predstavljal prve elemente poznejše oblasti. Pomembnost odlokov 16. septembra ni v tem, da se je vrhovni plenum preimenoval v slovenski narodnoosvobodilni odbor, pomemben je 2. člen omenjenega sklepa, ki je skušal monopolizirati upor. Slovenski narodnoosvobodilni odbor za časa osvoboditve borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju. Citiram del tega 2. člena: »Celotno dogajanje med vojno na Slovenskem kaže, da je osvobodilni odbor in KPS to monopolizacijo dosledno zasledoval, tako zelo dosledno, da se še danes enači revolucija z uporom proti okupatorju, oziroma boj proti komunizmu in njihovim napadom s kolaboracijo.« Kot primer bi navedla, da je bila že tretjič prav s to argumentacijo odklo-

njena revizija Rožmanovega procesa. Tudi 16., torej drugi važni sklep, ki bi ga tukaj omenila, je tako imenovani zaščitni zakon, ki je dal nekako, ali bi, torej zato, da so pobijali na cestah in na ta odlok so se tudi neprestano sklicevali do uredbe v vojaških sodiščih leta 1944, in sicer, ko še ni bilo sodišč, ko so razne partizanske skupine kaznovale.

Kot drugi primer, prvi bataljon notranjskega odreda Ljuba Šercerja je izdal obsežna navodila za ravnanje na tako imenovanem osvobojenem ozemlju. Sklicevalo se je na določbe odloka o zaščiti slovenskega naroda. Potem ko so prepovedali okupatorju tisk 17. 5. 1942 na osvobojenih ozemljih, brigadna in odredna sodišča oktobra 1943 so bila po pravilniku pristojna za vse prekrške proti odloku o zaščiti slovenskega naroda. Omenila bi še to, da so 23. februarja 1948 sprejeli zakon, izdala ga je slovenska skupščina, zakon o potrditvi zgodovinsko pomembnih odlokov in s tem je tudi ta zakon dobil formalno pravno veljavo. Kaj je pomenil ta zakon? Vsak, ki je deloval proti okupatorju in tudi vsak, ki je deloval proti okupatorju izven osvobodilne fronte in partizanskih enot, je bil proglašen kot izdajalec, kot izdajalca so ga lahko ubili, ne da bi ga sploh zaslišali. Čisto na kratko.

JOŽE DEŽMAN: Verjamem, da je tudi naše srečanje dragocena priložnost, da izkoristimo vsako možnost za vzpodbujanje medsebojnega sodelovanja. Prav gotovo je popis žrtev 2. svetovne vojne in boljševistične revolucije v Sloveniji, ki ga izvaja Inštitut za novejšo zgodovino, priložnost za povezovanje nacionalnih strokovnih energij. Morda bi projekt prej dozorel, če bi začeli čim prej opravljati testna preverjanja na terenu. V Sloveniji imamo vrsto specialistov za posamezna teritorialna območja, ki so se posebej ukvarjali s preučevanjem žrtev vojne in revolucije. Med nami je npr. kolega mag. Marjan Linasi, ki je napisal doslej nepreseženo viktimološko študijo za območje občine Slovenj Gradec. Skratka, zbirko podatkov o žrtvah vojne in revolucije v Inštitutu za novejšo zgodovino bi s tem podpornim preverjanjem, popravljanjem in dopolnjevanjem hitreje usposobili za javno predstavitev.

Z drugo pobudo želim opozoriti na to, da bi bil čas, da bi le začeli razmišljati o tem, ali Slovenci v zamejstvu sodijo v narodno telo, oziroma ali naj bodo njihove žrtve popisane v zbirki podatkov o žrtvah slovenskega prebivalstva zaradi 2. svetovne vojne in boljševistične revolucije. Npr. če bomo popisali žrtve italijanske, nemške in madžarske manjšine, Romov, Judov in drugih, ali ne sodijo v popis tudi zamejski Slovenci?

Tretja pobuda, ki zaokrožuje popisno celoto tega projekta, pa se tiče okupatorjevih izgub v boju s slovenskimi partizani oz. v bojih z jugoslovanskimi in sovjetskimi enotami na slovenskem ozemlju. S tem se bo razjasnilo razmerje med tem, koliko je bil cilj boljševistične revolucije upor proti okupatorju in koliko zmaga nad lastnim ljudstvom.

Obenem pa kot etično stalnico popisnega projekta predlagam sočutje z vsemi, ki zaradi vojnih in revolucionarnih razmer trpijo do današnjega dne. Upoštevajmo, da žrtve partizanskega terorja do 15. maja 1945 in njihovi svojci v nobenem zakonu niso priznani kot upravičenci do povrnitve dobrega imena in so brez pravice do odškodovanja. Moje srečevanje s posledicami, ki jih povzročijo partijski božji kompleks z delitvijo živih in mrtvih v partijske kastne razrede, mi vsak dan

dokazuje, kako žive so še dandanes zgodovinske rane. Zato je enako pomembno, da sprejmemo v narodno spominsko občestvo mrtve, kot je pomembno, da se zavemo, da živi med nami prizadeta manjšina, ki je zaradi odrinjenosti v času boljševidnega apartheida prizadeta še dandanes. Zato je prav, da o njih in krivcih za njihovo trpljenje spregovorimo tudi v kompleksu, ki se mu reče popis žrtv 2. svetovne vojne in boljševidne revolucije. Hvala lepa.

DR. JASNA FISCHER: Če hočeš neki spor ali problem razrešiti, potem je bolje, da obravnavaš določena zaokrožena področja. Namen tega posveta ni bil razkrivati podrobnosti, kot praviš, revolucionarnega nasilja do razpada skupne države. Tudi tam so bile žrtve. Lahko pa pripravimo naslednji posvet, ki bo imel za temo revolucionarno povojno nasilje v raznih fazah. Na tem posvetu pa je poudarek na drugi svetovni vojni kot tistem času, ki je ta hip najgloblje zarezan v spomin razdeljenega naroda. Nemogoče je vse obdelati, se pa strinjam, da je ena od nalog urednikov, ki bodo pripravljali zbornik s tega posveta, da razmislijo in se obrnejo tudi na druge avtorje, ki bodo lahko tematsko obravnavali drugo svetovno vojno. Žal mi je, da ne vidim gospoda Okoliša, ki bi tudi lahko kaj povedal, čeprav je res, da je cela vrsta naših kolegov, ki so tu ali ki jih ni, objavljala kar zelo obširne razprave. Problem pri nas je, da se zelo malo bere. Vsi bi radi imeli kratke povzetke, od vrha države navzdol. Bralna kultura je pa na psu. Če pogledate bibliografije, boste videli, da je bila cela vrsta stvari, ki jih danes tu obravnavamo, že objavljena v 80. letih. Ne bo držala trditve o ideoloških prebojih z razpadom stare države.

Naj vprašam vseh šest poročevalcev, ali imajo kakšen odgovor na sedanjo diskusijo, ker bi lahko potem dopoldanski del zaključili, šli na kosilo in ob treh nadaljujemo. Ima kdo? Ja, Božo Repe.

DR. BOŽO REPE: Hvaležen sem za to opombo dr. Hribarja. Pirjevčev zbornik sicer poznam, nisem pa poznal ozadja. V času, ko je izšel, mislim da je bilo to leta 1987, ko omenjene razprave niso bile več »smrtni greh«. Bom upošteval v končnem besedilu. V zvezi z razpravo kolega Prunka bi najprej rekel, da sem kar zadeva leto 1975 generacijsko zaznamovan. Tedaj sem, čeprav sem bil študent zgodovine, šele iz Kocbekovega intervjuja prvič izvedel, kaj se je po vojni zgodilo z domobranci. To je odprlo pri nas neke druge dimenzije. Kar zadeva pa razpravo 1997, seveda, v drugi polovici 90. let je bilo veliko političnih, intelektualnih in drugih razprav, ampak s stališča nekega historičnega zorenja te razprave zadevajo predvsem osebne opredelitve ljudi. Lahko za nekoga rečeš, da je konzervativen, napreden, ne vem kaj, da gre s tokom časa in tako naprej, niso bile pa te diskusije prelomne in niso terjale, če rečem drugače, nekega osebnega poguma, kakršnega je terjalo opredeljevanje vsaj v prvi polovici 80. let. Še drobna opomba k razpravi kolega Mikule. Zakaj v knjigi Dachauski procesi ni napisano, kje so usmrčeni pokopani? Zato, ker avtorji knjige tega niso vedeli. Hvala lepa.

DR. JERCA VODUŠEK STARIČ: Spomenki Hribar bi rada odgovorila glede slovenskega narodnega značaja in trditve, da je narod hlapcev šele z odporništvom v drugi svetovni vojni prevzel usodo v svoje roke. V najinih defi-

nicijah se kaže meddisciplinarna razlika in tudi to, kako kdo ocenjuje posamezne pojave in procese. Sama ne verjamem v visoko zveneče besede o narodu hlapcev in mislim, da počasi postajajo že nekoliko obrabljene, celo ideološke. Slovencev ne bi podcenjevala in ne bi rekla, da so se v času druge svetovne vojne prvič zbudili k uporu. Mislim, da so se Slovenci že v preteklosti kar dobro zbujali k uporu ali odporu, kadar so to želeli ali imeli za potrebno – če vzamemo za primer samo uporništvu kmetov do pravil lova (t.i. »raubšci«). Mnogi so nosili orožje ter velikokrat (tudi zelo grobo) z njim nastopali in že od prej so bili znani kot dobri borci, recimo v avstroogrski vojski, itd. Svobodnjaška miselnost jim je omogočala tudi to, da so znali povedati, kaj mislijo, če so to imeli za potrebno, kar je lepo razvidno iz zgodovine 19. stoletja (Zedinjena Slovenija, volitve ipd.). Lahko pa razpravljamo o odročnosti krajev, provincializmu, časovnem zamiku za evropskimi tokovi, ipd.

Teorijo o narodnem prebujenju v odporništvu relativizirajo še drugi podatki, zato poudarjam besedo: za potrebno. Ko sem delala raziskavo o prevzemu oblasti v Sloveniji, se mi je zdel zelo pomemben podatek, ki sva ga takrat ugotavljala z dr. Mlakarjem in mislim, da še velja. Predno se je začel prevzem oblasti, v času pred jesenjo 1943 (pred prisilno mobilizacijo), je bilo stanje sil približno enakovredno, ko govorimo o osebah pod orožjem. Približno 10.000 oseb je bilo v protirevolucionarni vojski in približno 10.000 pri partizanih, če ne štejemo še njihovih podpornikov; vse ostalo so bili nevtralni ljudje, ki so hodili v službo in so jih takrat pejorativno označevali z OR (OR = oprezna rit). Tako da menim, da ne gre pretiravati in iz zgodovine delati teorijo, ki je ni.

Poleg tega menim, in to zelo resno, da so Slovenci v drugi svetovni vojni sledili svojim politikom in da je marsikdo šel v eno ali v drugo formacijo zato, ker so mu tako svetovali ali ga v to prepričali. Marsikdo se je znašel na tistem vlaku, s katerim so vračali domobrnce (in nekatere civile, prostovoljce) s Koroške maja 1945 tudi zato, ker so mu tako svetovali. Seveda na vlaku ni bilo tistih, ki so nasvete delili. Veliko pa je bilo tistega preprostega ponosa (ali časti), ki ga pri Slovencih zaznavamo že daleč v zgodovino in ki govori ravno nasprotno od sintagme o hlapcih. Zato poudarjam, da politiki nosijo večjo odgovornost, kot so jo pripravljani priznati ali prevzeti nase, zlasti v drugi svetovni vojni. Pred leti mi je eden od nekdanjih vodilnih slovenskih partijskih funkcionarjev dejal: »Veš, Jera, največja napaka je bila, da smo komunisti mislili, da bomo Slovence spremenili in izkazalo se je, da jih ne bomo. Zato je propadla revolucija pri nas ...«.

Že mnogi so razmišljali o teh vprašanih in mislim, da je potrebno, da razmišljamo še naprej. Vedeti pa je treba, da zgodovinarji pri analizah uporabljamo drug aparat, drugačen je sklop podatkov, ki nam je pomemben pri ugotavljanju bistva procesov. Pomemben del tega sklopa, ali celo temeljni, je časovno zaporedje in časovno natančno sosledje dogodkov oziroma vmeščenost podatkov v časovni okvir.

DR. BORIS MLAKAR: Delno v povezavi s tem, kar je kolegica Jera zdaj govorila, bi skušal nekaj reči v zvezi z izjavo tvojega sogovornika iz okolice Vrhnike, ki si jo omenila prej. Ta njegova trditev seveda v posameznostih drži. Tudi vaška razmerja, bodisi v obliki že prej obstoječih ekonomskih, dru-

žinskih, ideoloških in tudi slučajnih oziroma na novo nastalih sporov so seveda igrala vlogo v medvojnih dogodkih. Mogoče zgolj kot povodi za bodoči odprti ideološki in nacionalnopolitični konflikt, ki je med vojno absolutno prevladoval in so ga vse sprte strani kot takega tudi priznavale. Marsikdo pa je seveda pod krinko in v okviru tega temeljnega, širšega konflikta in »pravičnega boja« svojega tabora izvajal tudi svojo majhno, lokalno ali osebno vojno. Na terenu in v lokalnih razmerah se je tedaj dogajalo marsikaj. Navedel bi podatek iz jeseni 1944, ko so po začasnem nemškem umiku iz Vipavske doline to območje zasedle partizanske enote, seveda spet le začasno; in ko so se spet morale umakniti, stoji v nekem poročilu podrejenega partizanskega foruma nadrejenemu (citirano po spominu): »Naši zapori so popolnoma polni, vsi vaški, terenski in še višji odbori so nam množično prijavljali ljudi, koga vse je treba zapreti, koga je treba likvidirati ipd. Kaj naj storimo?« Z gotovostjo lahko rečemo, da so pri tem pojavu prihajali do izraza tudi predhodni konflikti in spori »nižjega reda« in še zdaleč ni šlo le za to, kdo je na strani partizanskega gibanja in kdo proti. Ob tem se tudi prosluli hlapčevski značaj Slovencev kaže v nekem realnem življenjskem pojavnem kontekstu, tako s pozitivnimi kot tudi negativnimi nasledki in v bistvu se tudi sam pridružujem tvojemu mnenju, da Slovenci niso bili nič bolj hlapčevski kot drugi narodi, seveda pa tudi nič boljši.

Problem, ki sem ga omenil zgoraj, bi lahko ilustrirali tudi z nekakšnimi sociološkimi pokazatelji, mislim konkretno na vzroke, povode za nekatere vaške spore, le-ti pa so imeli svoja tragična nadaljevanja med drugo svetovno vojno... Ob zbiranju podatkov za svojo mikroraziskavo na primeru mojega rojstnega kraja, ko je šlo za neko tragedijo, ki se je dogodila pozimi 1944, so mi npr. pričevalci za nekoga povedali, da je izgubil življenje prav zato, ker ga je njegov konkurent trgovec ovadil oziroma se ga je hotel znebiti kot takega. Njun »poklicni« konflikt pa je bil znan že iz let pred vojno. Seveda tega v študiji nisem zapisal, ker je v dokončni obliki nedokazljivo in bi bil lahko krivičen do določenih oseb, toda ostaja dejstvo, da take trditve krožijo in da je tako vzdušje očitno obstajalo.

DR. JASNA FISCHER: Vseeno bi še enkrat poudarila, da je gradivo, ki ga zbiramo na inštitutu, še vedno tako nepopolno, da dokler ne bo toliko preverjeno, da lahko gre v javnost, toliko časa tudi strokovnjakom, zgodovinarjem, ki so delali mikroanalize, ne omogočamo vstopa, čeprav korektno pri vsaki žrtvi navajamo ime virov. Se pravi, za žrtve, ki jih je popisal kolega Mikula, je v opombi navedeno, da so podatki njegovi. Tu ne gre za absolutno nobeno jemanje zasluga kolegov in intelektualno krajo, to je vedno korektno navedeno in v dveh letih, predvidevam, da bo stanje na tej podatkovni bazi tako popolno, da jo bomo lahko dali v interaktivno uporabo na medmrežje, s tem da bo možen direkten vnos popravkov. Od tega načrta, ki smo ga naredili leta 1995 in ga uresničujemo vse do danes, ne bomo odstopali. Ima še kdo, Bojan, si ti hotel besedo? Ne. Dr. Kacinova.

DR. MILICA WOHINZ KACINOVA: Opravičujem se, Božo; nisem slišala celega tvojega referata in ne vem, če si med raziskovalci »žrtev revolucije«

omenil slovensko-italijansko zgodovinsko-kulturno komisijo, ki je bila ustanovljena leta 1993 prav zaradi "fojb". Ne samo tistih na tržaškem Krasu, s katerimi se naše inštitucije ne ukvarjajo, pač pa tudi tistih v Trnovskem gozdu, v okolici Kopra in še kje drugje, v katerih ležijo tudi Italijani. Komisija je zaključila delo in našla skupne interpretacije teh dogodkov, njeno poročilo je objavljeno, vendar v izvlečku tvojega referata, ki ga imam pred seboj, podatkov o njej ni. Ali sem preslišala, ali pa sploh ni bila omenjena v tvojem pregledu?

NADALJEVANJE POSVETA

DR. FRANCE MARTIN DOLINAR: Predstavil je referat z naslovom »Slovenska duhovščina v primežu revolucije« – glej stran 61

DR. SPOMENKA HRIBAR: Predstavila je referat z naslovom »Ločevanje duhov« – glej stran 70

DR. PETER VODOPIVEC: Predstavil je referat z naslovom »Populacijske posledice 2. svetovne vojne in povojnega nasilja na Slovenskem« – glej stran 95

RAZPRAVA

JOŽE DEŽMAN: Referenti so razprli dilemo, kakšen naj bo časovni in vsebinski okvir razprave. Segli so tako v obdobje pred 2. svetovno vojno kot obdobje po njej. Pogovarjali smo se o možnih vzročnih vezah v daljših časovnih razponih in ne samo o sočasnem učinkovanju v razmeroma ozko omejenem časovnem pasu.

Naj se dotaknem 19. stoletja z vzporednico mantranja o Mahniču. Med pisanjem prispevka za letošnji praznični blejski zbornik sem iskal tudi nove vire o Švicarju Arnoldu Rikliju, novodobnem pionirju zdravljenja s sončenjem in gibanjem na svežem zraku. Med razpravami, ki obravnavajo higienistična, telovadna in druga reformna gibanja 19. stoletja, je tudi ena, ki spoznava v prizadevanjih za čiščenje telesa, za drugačno perilo, stanovanje in v podobnih purgativnih praksah, logične razvojne korake proti nacionalsocializmu in njegovim "dokončnim rešitvam". S tem želim Spomenki Hribar preusmeriti pozornost na širši kontekst rojstva totalitarizma v 19. stoletju, da ne bo njen ljubi Mahnič deležen pretirane pozornosti.

Še bolj pomembni se mi zdijo tematski posegi, npr. kolegov Vodopivca in Mikole, ki nas opozarjajo na prelomna vprašanja razvojnih procesov v 2. Jugoslaviji. Prav gotovo se še dandanes lahko vprašamo, ali je bila umestna napoved našega prvega predsednika parlamenta pri vstopu v samostojno Slovenijo, ki se mu je zdelo, da lahko razglasi slovensko državljansko vojno za končano. S koncem 2. svetovne vojne se šele začnejo nove in nove ofenzive v boljševidni permanentni vojni proti lastnemu ljudstvu. Neusmiljeno zatiranje

vsake politične opozicije (od množičnih umorov do političnih procesov) oz. vojna proti demokraciji, petnajstletne zaplembne ofenzive v vojni proti zasebni lastnini, več kot desetletna vojna proti kmetom s kolektivizacijo, obvezno oddajo in davki, permanentna vojna proti cerkvi, duhovnikom in vernikom, stalne ofenzive proti novim in novim zunanjim in notranjim sovražnikom. Imamo trden lok, ki povezuje Čebine s sodobnostjo. In ob njem se opredelujemo, kakšno prihodnost si želimo.

Že več kot dve leti delam s sirotami, ki so ostale za partizanskim nasiljem med drugo svetovno vojno in za katere sem že opozoril, da še danes nimajo nobenega državnega zadoščenja ali pa pravice do spodobne in enakopravne obravnave z drugimi žrtvami. Ob njih se sprašujem, kaj vse se je dogajalo še z mnogimi drugimi pripadniki elit iz 1. Jugoslavije, ki so prišle pod udar razrednega rasizma. Kaj vse smo izgubili poleg smrtnih žrtev in demografske izgube. Kaj se je zgodilo slovenskemu meščanstvu, plemstvu, inteligenci, vsem ustvarjalnim ljudem? Koliko je bilo takih, ki zaradi rasističnega zatiranja niso mogli sproščeno razviti svojih ustvarjalnih sposobnosti? To je tisto ključno vprašanje, vprašanje oznake in valorizacije komunističnega sistema. Vse te rasistične ofenzive so pustile za sabo določene posledice, ki jih v razvitem demokratičnem svetu spoznavajo kot zdravstveno, osebno in socialno diagnostično kategorijo (npr. posttravmatska stresna motnja, žalovanjska motnja). Gre za širši kompleks okužbe z nasiljem in posledic take okužbe. Zato je temeljni spraven referendum referendum o nasilju. Dokler hudiča ne spoznaš, ga tudi izganjati ne moreš. Gre za konsenz o tem, da preučujemo revolucijsko in kakršno koli drugo nasilje tako v njegovih praktičnih izvedbah kot v njegovih hujskaških elementih. Nastavki za tak pristop so ključni dosežek v večini referatov, ki smo jih slišali. Hvala lepa.

DR. BOŽO REPE: Imam samo kratko pripombo ali pa dodatek k tistemu, kar je povedal kolega Vodopivec. Prvo, kar zadeva emigracijo v inozemstvo po drugi svetovni vojni. Tukaj se pojavljajo zelo različne številke. V nekih poročilih službe državne varnosti sem videl številko med 18 in 20.000. Mislim, da je kolegica dr. Jera Vodušek tudi navajala tako številko. Je pa to zelo okvirna številka, če ima kolega Vodopivec bolj natančen vir, je to dobrodošlo in bo treba sedanje vedenje dopolniti. Dodal bi še, da v razpravah, ki jih imamo o demografskih gibanjih, vsaj do zdaj niso bili omenjeni Židi ali Judje, kot pač kdo hoče. Mislim, da je to treba tudi vključiti, vsaj prekmurske Žide, ki so jih vse (452) poslali v koncentracijska taborišča, od katerih se jih je vrnilo le 65, pa še od tega jih je 11 potem odšlo v Izrael. Če žrtve kategoriziramo tudi po narodnostih, kot smo zdaj tukaj, bi predlagal, da se vključi tudi njih.

DR. FRANCE DOLINAR: Nekoliko bi dopolnil referat gospe Spomenke Hribar. Naj opozorim na doktorsko disertacijo Zvonka Berganta, ki govori o razmerju med liberalci in klerikalci v tem obdobju in to na podlagi njihovih tekstov. Po »slovarju« obeh taborov sodeč, Mahnič ni bil neka figura, ki je izstopala. Bil je eden od njih in se je posluževal natančno istega slovarja, ki so ga uporabljali v enem in drugem taboru. To je prvo. Drugo: opozoril bi na zbornik simpozija o Mahniču v Rimu leta 1989. Zbornik je izšel leta 1990. Iz vrste preda-

vanj, ki so bila objavljena v tem zborniku, bi opozoril predvsem na prispevka Walterja Lukana in Janeza Juhanta, ki sta analizirala Mahničovo misel. Mahnič je bil vsekakor oster, vendar je treba njegov nastop gledati v širšem kontekstu dogajanja. Sicer pa Mahnič ni bil cerkvena avtoriteta v tem času. Ni bil škof, če že govorimo o vlogi cerkvene avtoritete. Mahnič je bil le eden od tistih, ki so svobodno izražali svoja mnenja, kakršna koli so že bila. Bila so ostra, ampak niso bila, če ostanem pri zgoraj navedeni opredelitvi, mnenje uradne Cerkve. Mahnič je bil podrejen svojemu škofu v Gorici. Škofje, tudi v ostalih škofijah, so pravzaprav usmerjali cerkveno politiko, ki ni vedno pritrjevala Mahničevemu mnenju. Stvari je torej vendarle treba nekoliko diferencirati. Hvala.

VIKTOR BLAŽIČ: Oglasil bi se na referat Spomenke in o Mahničevem primeru. Mislim, da kot vzorec nekega mišljenja oziroma nekega stanja duha predstavlja zares neko skrajnost, neko manihejsko mišljenje. Že prej je bilo omenjeno, da v tistem času Mahnič ni bil cerkvena avtoriteta, mislim pa, da ta vzorec, to stanje duha pri enem človeku ali, recimo, pri cerkvenem dostojanstveniku, tudi pri duhovniku, lahko štejem samo kot neki potencial, ki se lahko v danih razmerah razvije, recimo, da postane tudi oblast, da postane tudi moč, ali pa se ne razvije, če ne nastopijo take razmere. Torej, če je ta referat poskus prikaza nekega takega vzorca, ki je prispeval k našemu razkolu, potem se mi zdi to nekako prav. Če pa je tukaj mišljen neki poskus, da bi izvajali ta naš razkol, to našo tako imenovano revolucijo iz naših slovenskih notranjih razmer, potem se mi zdi to zgrešeno. Zakaj? Namreč, ko sem imenoval te razmere, torej tudi, recimo, ta vzorec tega stanja duha me močno spominja na Kardelja, vendar tudi to je vzorec, ki se lahko v danih okoliščinah razvije, da dobi moč ali pa tudi ne. Mislim, da v slovenskih notranjih razmerah v prvi Jugoslaviji te razmere niso dovoljevale razvoja v smer, da bi ta vzorec duha dobil svojo polno moč, ampak da so te razmere šele nastale z izrazitim poslabšanjem razmer, se pravi z nacionalno katastrofo. To je katastrofalno poslabšanje razmer, ki je nastalo z nacistično-fašističnim vdorom, z razkosanjem slovenskega ozemlja in tudi s poskusom odprave slovenskega naroda. Takrat so po mojem šele nastale razmere, ki so potem privedle do tega razkola. Mislim, da se bom še oglasil na to temo, ampak toliko zaenkrat.

DR. LOVRO ŠTURM: Najprej kratek komentar glede sprave in razumevanja sprave. Po mojem pogledu je sprava vrlina civilne družbe. Država prav gotovo mora storiti vse, da spodbuja spravo v civilni družbi, vendar pa po mojem globokem prepričanju država sama po sebi nima s spravo ničesar. Kajti, država kot institucija se ne more spraviti. Država mora samo ugotoviti storjene krivice, jih mora popraviti in vse žrtve obravnavati enako. Sprava je predvsem stvar posameznikov v civilni družbi.

Naj na tem mestu opozorim še na en premalo znan podatek. Govor je bil o pojavih antisemitizma. Dejstvo je, da je katoliška cerkev med drugo svetovno vojno na diskreten način zaščitila celo vrsto uglednih judovskih družin v Sloveniji, na njihovo željo seveda, ko so se obrnili za pomoč k ljubljanskim frančiškanom. Mimogrede, bili so tudi iz liberalnih krogov. Na njihovo željo in zaprosilo jim je cerkev izdala formalno potrdilo, da so v katoliški veri in pre-

prečila, da bi bili pregnani s strani takratnih okupatorjev, bodisi Italijanov, še bolj pa seveda Nemcev med drugo svetovno vojno. Mnogi so si prav zaradi tega rešili življenje. Nekateri so odšli potem že takrat med vojno ali po vojni v tujino, nekateri so pa ostali in še vedno živijo med nami.

DR. TINE HRIBAR: Seveda, to, da je med vojnama vse skupaj počilo, kar je dejstvo, je v bistvu tautologija. To vidimo. Razložiti moramo, kako je do tega prišlo. Dejansko se je to stopnjevalo 50 let, v 30. letih pa se je skrajno zaostriло z obeh strani. Tako z vidika komunistične partije in stalinizma kot z vidika katoliškega klerikalizma. Kar zadeva klerikalno stran, je bil tak mejnik II. evharistični kongres za Jugoslavijo v Ljubljani leta 1935, na katerem so ob himni Kristus kralj, Kristus zmaguj... sprejeli vse te Mahničeve delitve in zaostritve, kjer je 20 skupin, od deklisških združenj naprej, kolektivno javno priseglo udeležbo v boju proti marksizmu oz. komunizmu. Skratka, to se je kopicilo. Ni kar naenkrat planilo, to se je pripravljalo, samo na to bi rad opozoril.

Kar se pa tiče sprave, Kardelj je v zadnji svoji fazi rekel: »Nikomur ne moremo prinesiti sreče.« Potem, ko nas je 20 ali 30 let z državno prisilo osrečeval. Res je, sreče država ne more prinesiti, lahko pa vse onesreči. Tudi glede sprave je tako. Država ne more prinesiti sprave, lahko pa to spravo zelo onemogoča. Sedaj bi pojasnil tista vprašanja v začetku. Pri pripravi tega posvetovanja nas je bilo na začetku samo pet, izhodišče je bilo vprašanje napisa, ali naj se glasi »žrtve vojne in povojnih usmrtitev« ali »žrtve vojne in revolucije«. Samo za to je prvotno šlo, potem se je razširilo. Država, tokrat ne več komunistična, marveč »liberalna«, ki je sprejela lažni zakon z napisom »žrtve vojne in povojne usmrtitve«, je še za nekaj let preprečila spravo oz. jo onemogočila, s tem pa tudi veliko ljudi onesrečila. Negativna plat je tu pomembnejša, kar se države tiče.

DR. SPOMENKA HRIBAR: S tabo (g. Viktorjem Blažičem) se strinjam. Če ne bi bilo vojne, se ideologija »ločevanja duhov« ne bi uresničila in ne bi prišlo do medsebojnega krvavega obračuna med Slovenci. V to sem prepričana: tako glede leve kot glede desnice. Vojna je odprla »prostor«, krvav prostor, kjer so se lahko vsi »računi«, ideološki, sosedski, družinski in ne vem kakšni še, razčiščevali.

Točno za to gre, kakor pravi g. Blažič: za duhovni vzorec. V tem smislu sem hotela predstaviti Mahniča in sem tudi poudarila, da ne nameravam izklicevati kakšne njegove osebne krivde, Gre za paradigmo, ki jo je artikuliral dr. Mahnič – ali je bil samo profesor ali škof, je glede na temo obravnave drugega pomena. Misel ima svojo moč, ne glede na to, kdo jo izreče; če pove nekaj bistvenega za aktualni čas ali za vnaprej. In vsakdo, ko sooblikuje značilnosti časa, je še primarneje njegov »ujetnik«. Pa naj bo dr. Mahnič, Kardelj ali kdo drug. Tudi Mahnič ni deloval zunaj časa in tudi ne zunaj značilnosti delovanja in same ideologije RKC. Gre za to, da je dr. Mahnič pri nas prvi in najbolj precizno in direktno povedal, brez kakršnega koli olepševanja, za kaj Cerkev gre in kako namerava ravnati s sovražniki: Liberalec (socialist, komunist) je sovražnik in sovražnik je hudič in z njim je treba tako in tako ravnati. Tako se

danes seveda ne govori, čeprav se je cerkvena politika še ne dolgo tega gibala v paradigmi »ločevanja duhov«, vendar je to izrekala današnjemu času primerno, drugače.

Kriterij - recimo poenostavljeno - »resnice časa« je vsekakor treba upoštevati, če ne, lahko vse zamešamo ali pa onemogočimo kakršno koli razpravo.

Glede tega, kar je rekel gospod Šturm, da država pri spravi ne more nič. Dala bom primerjavo: 45 let smo živeli v socializmu pod komunistično oblastjo, ki je bojevala zoper lastne (so)državljanke »razredni boj«. Kot država. Z vrha navzdol. Se pravi, država lahko nekaj naredi za spravo ali pa ne, predvsem pa lahko, kot vemo, naredi veliko slabega. Bojuje pravi boj ali vodi državljansko vojno na simbolni ravni še naprej. Kar se tiče same sprave, pa država – recimo – naša država, lahko naredi to, da drži prostor demokracije odprt, se pravi, prostor parlamentarne oz. formalne demokracije. Brez formalne demokracije sprava ni mogoča, brez sprave pa demokracija ne »laufa«: če ena od političnih opcij prevlada do te mere, da se postavi kot absolutna, kot kriterij Resnice in Pravice (recimo v imenu »zakonov zgodovine« ali v imenu božje volje, Nacije, itd.), je demokracija kot enakopravnost vseh političnih opcij dejansko onemogočena ali celo ukinjena. Kjer vlada ideologija (in seveda njej sledeča praksa!), »ločevanje duhov« ali »razredni boj«, sprava in demokracija nista mogoči. In ne dopustni s strani Oblasti.

Še glede antisemitizma. Med vojno ga je bilo kar nekaj, oglašal pa se je predvsem skozi Rupnikova usta. Zelo decentno in zelo sovražno je govoril o Judih. Sama sem hotela samo pokazati, da takšno izključevanje drugih ljudi, razredov ali celo ras ni naravno. Vsi smo ljudje. Ni naravno, da rečeš, kdor ni z mano, je pa hudič, se pravi ne-človek. Ker tega izključevanja ni mogoče utemeljiti kot naravno delitev ljudi, prej ali slej prideš na delitev samih ljudi kot ljudi: eni so dobri, drugi slabi, najslabši je tisti, katerega rod je kot rod slab (je ne-človek) in zato nima pravice živeti – torej smo pri rasizmu. V tem smislu je antisemitizem pri nas rasel in zrasel iz lastnih korenin ideologije »delitve duhov«. Čisto vseeno je, koliko je bilo pri nas Židov, ali jih je bilo 500 ali jih je bilo samo 50. Gre za paradigmo, za princip, za način mišljenja.

Moja analiza je hermenevitična, to je analiza logike ideologije in torej tega, kako se mišljenje razvija in kako vpliva na delovanje ljudi – če rečem nekoliko poenostavljeno.

DR. PETER VODOPIVEC: Do številke o slovenskih izseljencih po drugi svetovni vojni sem prišel na podlagi podatkov Inštituta za izseljeništvu in na podlagi podatkov, ki so bili objavljeni v izseljeniških revijah. To se mi zdi bolj verodostojno kot vzeti za predlogo neko policijsko gradivo. Vsekakor so pa te številke še ocene. Šlo mi je predvsem za ta globalen vtis o pomenu populacijskih izgub med drugo svetovno vojno in po njej v primerjavi tudi s prejšnjimi populacijskimi izgubami. Tema je bila druga svetovna vojna. Seveda se strinjam s kolegom Dežmanom, da bomo morali to preiskovanje najbrž razširiti potem še na obdobje komunizma, ampak tu govorimo pač o drugi svetovni vojni.

NADALJEVANJE POSVETA

DR. VLADIMIR SIMIČ: Predstavil je referat z naslovom »Primerjalno pravni vidik prehodnega obdobja« – referata nismo dobili v objavo.

DR. LOVRO ŠTURM: Predstavil je referat z naslovom »Pravo in nepravo po letu 1941« – glej stran 100

RAZPRAVA

DR. JASNA FISCHER: Sedaj, ko smo slišali ves blok tako imenovanih historiografskih referatov z vsemi do sedaj zbranimi podatki, bi morala iz svoje lastne izkušnje, ker se tudi sama poklicno ukvarjam s historično demografsko statistiko, resda za 19. stoletje, resno opozoriti, da moramo biti pri uporabi statističnih podatkov previdni in predvsem pošteni. Vem, da zna biti uporaba teh podatkov hoja po zelo spolzkem terenu, bodisi da gre za uporabo teh podatkov in njihove obdelave, ali pa za najbolj enostavne analize, predpripravo vzorcev obdelave in potem seveda tudi za interpretacije. Tu je namreč največja možnost manipulacije, celo zlorabe, odvisno pač od, recimo temu, ideološke opredelitve vsakega pisca, do česar ima seveda vsak polno pravico. Opozorila bi še na dogodek, ki se je zgodil v začetku leta 2002, ko so me poklicali, ali se lahko pogovorim z diplomatskima predstavnikoma Nemčije in Francije. Zelo sem bila radovedna, moram reči, kaj mi imata gospoda povedati. To je bilo v času zelo živahnih polemik okoli vojnih pobojev, okoli interpretacij kolaboracije, o celotnem spletu dogodkov druge svetovne vojne. Prišla sta in najprej povedala, da eden zastopa stran poraženih Nemcev, drugi stran zmagovite antifašistične in antinacistične koalicije in me vprašala, kaj menim kot direktorica Inštituta za novejšo zgodovino, v čigar delokrog ta problematika seveda jasno sodi, o stvareh, ki se dogajajo na Slovenskem. In sem ju prosila za podrobnejše pojasnilo, kaj mislita in sta razložila, da Evropa skrbno spremlja naše razprave in da se na podlagi naših razprav pri njih ustvarja vtis, da Slovenija zapušča, recimo temu, pozicijo zmagovalca oziroma člana vojne koalicije v drugi svetovni vojni in da tega Evropa nikakor ne more sprejeti, iz preprostega razloga, ker da je današnja Evropa grajena na protifašističnem in protinacističnem boju. Presenetila sta me s svojim poznavanjem naši podatkov o pobojih, ekscesih v okviru državljanske vojne in tako naprej. Lahko sem ju samo obvestila o tem, da na inštitutu poteka popis žrtev druge svetovne vojne in da, ko bomo gotovi, bomo z našimi rezultati seznanili slovensko javnost. Zato menim, da je danes, ko smo ponovno v novi diskusiji o vojnih in povojnih dogodkih, pomembno, da smo, ponavljam, metodološko korektni in da ne poskušamo zlorabljeni statističnih podatkov.

VIKTOR BLAŽIČ: Prej sem se mislil oglasiti po tem, kar je pripovedoval gospod Perme o zamolčanih grobovih oziroma o tem, kar so oni potem delali z njimi. Povedati sem mislil, da je bila ustanovljena državna komisija, ki naj bi

uredila to vprašanje, se pravi, grobišč, da bi jih raziskala in potem tudi postavila spomenike ali neka znamenja, informacijska znamenja, ki bi bila neka enotna ureditev. Ker pa mlada oziroma ta državna politična oblast, kakršna je nastala po letu 1992, posebej pa še po letu 1994 in 1996, ker je ta oblast sistematično spotakala to komisijo pri njenem delu, tako da je šele zadnja leta prišlo pravzaprav do resnejšega delovanja na tem področju, se je pač zgodilo, da je neko združenje, ki mu načeljuje gospod Perme, delalo to pač na divje. Še zdaj zadeve niso urejene, mi smo večkrat opozarjali, da je treba s Hrvaško doseči neki meddržavni sporazum o teh zadevah, vendar še zdaj te reči niso urejene. Potem se je zgodilo recimo, ko so na mariborskem ... (nerazločno), ko so kopali za neko avtocestno križišče, da so na sedemdesetih metrih tankovskega jarka izkopali čez 1.300 okostnjakov. Lahko si mislite, kaj je še vse zakopano, če je bilo to najdeno na sedemdesetih metrih tankovskega jarka. Kako se je ta stvar potem rešila? Kar naenkrat je prišla hrvaška delegacija, kar naenkrat so na mariborskem novem pokopališču priredili neko komemoracijo, zgodil se je pokop teh posmrtnih ostankov in bila je neka hrvaška delegacija, z naše strani gospod Sovič kot mariborski župan in vse te stvari je mimo naše komisije plačal DARS. Tako se pri nas te zadeve urejajo. To sem mislil glede tega povedati, da mora politična oblast, kakršna bo že, da je še veliko tega, čeprav je bil postavljen spomenik v Teharjih in, recimo, v Kočevskem Rogu, da je še mnogo tega za urediti.

Odzval bi se tudi na izvajanje gospoda Simiča. Namreč, ko je bil govor o teh sankcijah, tega, kar se je dogajalo med vojno, mislim, da je omembe vreden sporazum Tito – Šubašič iz poletja 1944, ki v posebni točki določa, da se bodo vsi primeri vojnega zločinstva obravnavali pred rednimi sodišči. To je tudi bil eden izmed pogojev, da je tak sporazum bil priznan od zaveznikov. Tisto, kar se je dogajalo po vojni, tisto pa pri nas ni bilo to, kar ste rekli, kar velja za Francijo, to živalsko obračunavanje, zunajsodno obračunavanje, temveč je bilo nekaj čisto drugega. Gre namreč za to, da se ni obračunavalo spontano, se pravi po domače tako, kot so verjetno v Franciji ta obračunavanja, recimo, zajezili in jih potem usmerili na sodišča, ampak da so se te eksekucije, torej zunajsodne eksekucije, opravljale organizirano kot vojaške operacije, načrtno. Vem, spominjam se še tistih časov, da so, recimo bil sem v škofjeloškem gradu takrat, ko smo imeli te vojne ujetnike in tam je bilo zaprtih 900 gorenjskih domobrancev, prišli iz bližnjih vasi tudi partizani in so zahtevali: »Dajte mi poklicati tega in tega ven.« Zgodilo se je, v prvih dneh se je res dogajalo, da so tistega, ki so hoteli obračunati z njim, pripeljali ven in ga s puško in kopitom pretepli tam na licu mesta. Te stvari so že po nekaj dneh bile prepovedane. Nikogar niso puščali več v grad, pač pa so se seveda te eksekucije ponoči izvajale organizirano in načrtno tam v neki soteski za škofjeloškim gradom in tako dalje. To je, bi rekel, zelo podobno tistemu, kar so Nemci izvajali s tako imenovanimi torej oddelki, ki so jih imenovali »einsatz grupe«. To so bili posebni oddelki SS. Pri nas so bili to samo oddelki KNOJ – korpus narodne obrambe Jugoslavije. Tukaj ni šlo za kakšno živalsko maščevanje ali kaj takega, spontano maščevanje, ampak za zelo premišljene, organizirane pomore, ki so morali biti ukazani samo z najvišjega mesta. Ker tako centralizirana oblast, kot je bila ta, bi bilo nemogoče, da bi se v tolikšnem obsegu te stvari izvajale, recimo, po domače ali pa, recimo, na neki lokalni ravni.

DR. TINE HRIBAR: Spoštovana dr. Šturm in dr. Simič. Z vsem se strinjam, kolikor to z nepravnega vidika lahko rečem, kar sta povedala, zato bi rad samo dve pojasnili ali pomoč ali kakor hočete reči.

Prof. Šturm, uporabili ste izraz rehabilitacija. Zanima me, kaj to pomeni na pravniški ravni. Rad bi, da mi malo več poveste in kaj lahko tu država naredi. Vrsta ljudi se je branila vložiti zahtevo po rehabilitaciji; ker jim je bilo to pod častjo, češ, mi nismo nič naredili, zakaj bi prosili za rehabilitacijo. Naj država sama kaj naredi in naj razveljavi tiste zakone; naj sama sproži postopke.

DR. LOVRO ŠTURM: To je zelo zanimivo vprašanje. Res sem uporabil nekoliko poenostavljen izraz »rehabilitacija«. Najprej moram seči nekoliko nazaj. Kadar se država odloči, da popravi storjene množične sistemske kršitve človekovih pravic, to lahko stori na dva načina. Ena možnost je, da parlament z zakonom razveljavi vse kazenske obsodilne sodbe iz določenega obdobja. Tega naša država ni storila, vendar – kar je zanimivo in značilno – celo Nemčija je za obdobje nacionalsocializma to storila šele pred kakimi desetimi leti. Enostavno je s posebnim zakonom razveljavila vse kazenske obsodilne sodbe iz tistega obdobja. Šestdeset oziroma sedemdeset let od takrat, če štejemo za začetek leto 1930. Druga možnost je ta, da se spremeni vsaka posamična obsodba. Za spremembo kazenske obsodilne sodbe sta spet dve poti. Ena pot je, da tako zahtevo vloži državni tožilec, se pravi, da si država aktivno prizadeva in da sistematično pregleda vse kazenske obsodilne sodbe iz določenega obdobja in vloži potem z različnimi izrednimi pravnimi sredstvi predloge za popravo krivic, ali pa da prepusti obsojencem samim, da sami vložijo zahtevek za spremembo kazenske obsodilne sodbe.

Pri nas se je država odločila za posamično pot, torej za spremembo vsake krivične obsodilne sodbe posebej. Doslej je to možnost, to sem v svojem prispevku tudi na kratko omenil, nisem pa posebej povedal, uporabilo že okrog tri tisoč oseb. Tri tisoč kazenskih obsodilnih sodb, kar je velika številka, je bilo doslej spremenjenih in obsojene osebe so bile povsem in v celoti oproščene takratne kazenske obsodilne sodbe in tudi vseh s tem povezanih posledic. Vendar pa so, kot smo slišali, še številni primeri, kjer ti, ki so bili obsojeni, če so sploh še živi, tega iz načelnih razlogov nočejo storiti, pravijo, mi nismo bili nič krivi, naj država to popravi. So pa tudi primeri, kjer je ta možnost za tovrstne zahtevke po mojem prepričanju preveč restriktivna, kajti omejena je na obsojence, mnogi so pa že pokojni; v njihovem imenu lahko vložijo zahtevo za sodno rehabilitacijo zakonci, če so tudi ti pokojni, imajo to pravico tudi potomci obsojencev v ravni vrsti (otroci in vnuki). Ne more pa tega zahtevati po sedanji zakonodaji npr. nečak, ki je navsezadnje tudi zainteresiran, da se opere družinsko ime; in gotovo je taka trenutna zakonodajna ureditev krivična do vseh pokojnih obsojencev duhovnikov, ki so živeli v celibatu in zanje ni upravičencev, ki bi vložili zahtevek za rehabilitacijo. In takih primerov, kot smo danes imeli priliko slišati, je bilo kar precej, zanje pa sedanja zakonodaja ne daje nobene možnosti.

DR. TINE HRIBAR: Prof. Simič, uporabili ste izraz obče pravo. Temu bi najbrž lahko rekli po neki drugi klasifikaciji naravno pravo, ali to, kar je

Aristotel rekel: nenapisani zakoni, npr. nenapisani zakon o posvečenosti mrtvih. Mrtve je treba pokopati. Zato imam ta zločin po vojni za pomor, za dvovalentni oz. za dvokomponentni. Eno je sam pomor, se pravi, kršitev svetosti življenja z zunajsodnim pomorom – zato ta pomor ni usmrtitev in bi ponovno prosil zgodovinarje, ki so vse dopoldne tako govorili, naj ne govorijo o usmrtitvah. Usmrtitev je prevod za justifikacijo, se pravi za izvršitev sodne odločbe o smrtni kazni.

Gre pa še za drugo komponento, ki je zame moralno celo bolj pomembna, za pravni vidik pa bi vaju vprašal. Gre za prepoved pokopa in izbris vseh sledov za grobišči oziroma morišči. To je kršitev tega, čemur bi Vi rekli občega prava, naravnega prava oziroma nenapisanih zakonov. In tu obstaja pisni dokument. Partija je očitno mislila, da je to manj hud greh, manjši zločin; in je dopustila, da se je ta dokument ohranil. To je ukaz notranjega ministra Zorana Poliča, ukaz narodnoosvobodilnim odborom po vsej Sloveniji, da se takoj »odstranijo, zravnaajo z zemljo vsa pokopališča kakor tudi posamezni grobovi okupatorjev in domačih izdajalcev in tako izbriše vsaka sled za njimi.« To je strašen ukaz, totalno v nasprotju z naravnim pravom, s tem, kar ste vi rekli, občim pravom in nenapisanim zakonom. Zanima me, kako to pravno kvalificirati. Je to zločin? Zame z moralnega vidika je to, to kar je Polič podpisal, absolutno zločinsko dejanje. Zanima pa me, kako bi vidva to označila s pravnega vidika.

DR. LOVRO ŠTURM: To je dejanje, o katerem sem prepričan, da je v nasprotju že z *ius in bello*, to je s pravom, ki je veljalo že takrat. Prepoved mučenja vsebuje tudi prepoved drugega človeka ne vrednega ravnanja. To sodi v isto kategorijo. Posebej naj povem, da je prav pravica do tovrstne osebne integritete izrecno v vsej pravni doktrini od vsega začetka edina človekova pravica, ki je priznana tudi pokojnim osebam. Druge človekove pravice se nanašajo na žive ljudi, toda pravica do spoštljivega ravnanja in do osebne integritete velja neomejeno tudi za vse pokojne osebe.

DR. TINE HRIBAR: Eno je človek kot človek, drugo je človek kot funkcija. To načelo smo upoštevali pri tem, da smo pač brisali smrtno kazen. Človek ni Absolut (Bog), zato ni absolutno odgovoren. Ampak v tem primeru, če človek v funkciji notranjega ministra tak dokument podpiše, v čem je razlika med Poličem ali pa Himlerjem, ki je podpisal podobne dokumente. Če rečemo, da je Polič zločinec, ne rečemo, da je bil kot človek v celoti zločinec. Če pa rečemo, z druge strani, da Polič ni bil zločinec, potem tudi stalinski Beria ni bil zločinec, potem tudi hitlerjevski Himler ni bil zločinec, potem sploh nimamo več zločincev. Tu je problem.

DR. BORIS MLAKAR: Hvala lepa. Rekel bi nekaj besed o referatu kolege Simiča, čeprav ne o njegovem ustnem izvajanju, temveč o njegovem pisnem tekstu, ki ga je poslal naprej in ki je tu objavljen. Ker domnevam, da bo to, kar je že tukaj objavljeno, verjetno prišlo tudi v njegov kasnejši pisni objavljeni referat, bi ga vseeno opozoril na nekaj. On pravi, med drugim, da ko govori o povojni represiji v posameznih državah Zahodne Evrope in konkretno o Franciji, pravi, po Figoaru je bila v Franciji zaprta desetina prebivalstva. Delež je bil približno

enak v Italiji, višji na Nizozemskem, nižji tam in tako naprej. Deset procentov prebivalstva pomeni 4.000.200 ljudi. To je povsem nemogoča številka, zato vam svetujem kritični pristop. Kar se Figaroja tiče, si lahko mislimo, kaj vse je v njem izhajalo. Za primerjavo lahko navedem, da je pred par leti izšla v nekem italijanskem časopisu navedba, da so v Milanu po vojni pobili 40.000 ljudi, kar je seveda tudi povsem nemogoče in neresnično. Ker tozadevne stvari malo bolje poznam, ker sem pred leti tudi sam o njih pisal, bi za Francijo navedel, da je bilo, recimo, v procesu... (nerazločno) vzpostavljenih 311.000 osebnih dosjejev. 311.000 vzpostavljenih dosjejev še ne pomeni, da je bilo samo toliko ljudi zaprtih. Lahko jih je bilo precej več, ampak štiri milijone je pa nemogoče. Hvala.

DR. TAMARA GRIESSER PEČAR: Gospod Šturm, upam, da boste to malo bolj razjasnili, ker nisem pravnik, ampak proti tej nedotaknjenosti človeka govori podatek, da med vojno ni bilo prepovedano jemanje talcev, da so se sicer nekateri pravniki sklicevali na haaško konvencijo iz leta 1907, ki prepoveduje kolektivno kazni in tudi na 46. člen, ki v primeru okupacije štiti posameznika in njegovo imetje, ampak mednarodno vojaško sodišče v Nürnbergu je ugotovilo, da je bilo pod določenimi omejenimi pogoji mogoče jemati talce kot skrajno sredstvo, jih celo obsoditi na smrt, če so s tem preprečili še večje zlo. Šele po vojni je to bilo popolnoma prepovedano.

DR. SPOMENKA HRIBAR: Tvoje jasno opozorilo (dr. Jasna Fischer), da se ne bi manipuliralo s podatki, menim, da je zelo upravičeno, ker manipuliranja je bilo dovolj že v prejšnjem režimu, tako da mislim, da to za nas ne bi smelo biti sporno.

Je pa zanimivo, ko si omenila, da se tako imenovana tujina zelo zanima za te probleme. Lahko povem, da mi je metropolit dr. Alojzij Šuštar po spravnem dnevu in Rogu leta 1990 povedal, da je dobil veliko odmevov s strani visokih cerkvenih dostojanstvenikov iz Evrope, ki so mu izrekli priznanje in hvalo, da smo Slovenci prvi začeli odpirati zamolčane probleme ob drugi svetovni vojni in posebej, da smo odprli vprašanje nujnosti sprave, kar Evropa še zdaleč ni začela. Slovenci smo lahko ponosni, ne glede na to, za kako tragično našo med- in povojno zgodbo gre in kakor se danes jezimo in kakor je zoprno vse to "premljevanje" preteklosti, smo vendarle prvi v svetu, ki smo to začeli. Evropa ima še veliko teh stvari za opraviti. Naj omenim samo tisti milijon nemških vojnih ujetnikov, ki so umrli od lakote na obalah Rena. Se pravi, zavezniki imajo ogromno stvari še za urediti in zelo razumem, da spremljajo to, kar mi govorimo. Slovenci smo pri tem prvi. To lahko rečem mirne duše.

DR. JASNA FISCHER: Čeprav moram reči, da spremljajo ne samo profesionalci, diplomati, novinarji, zgodovinarji. Imam zgodbo iz leta 1992 iz Carcassona, ko je star Francoz prišel k meni: »Vi ste pa naša zaveznica, Ljubljana.« Potem je pa rekel: »Ampak Hrvati pa njihovi domobrani.« In sem rekla: »Veste kaj, ravno tako so bili ljudje.« Dva dni ni govoril z mano, me ni ogovarjal, me ni pozdravil, vprašal je, če se sploh zavedam, kaj so bili ustaši. Kolaboranti. Tulil je name, čisto majčken drobčkan. In to je tako živo v Evropi med ljudmi, da se tega mi zelo slabo zavedamo.

NADALJEVANJE POSVETA

DR. MITJA FERENC: Predstavil je podatke iz referata »Evidentiranje grobišč« – glej stran 115

DR. JANKO PRUNK: Predstavil je referat »Pojmovanje revolucije v različnih segmentih« – glej stran 124

DR. DEAN KOMEL: Predstavil je referat »Ideološko nasilje kot etični problem slovenstva« – glej stran 134

DR. TINE HRIBAR: Predstavil je referat »Zločin brez zločincev« – glej stran 148

DR. TINE HRIBAR: Sem pa vesel, da je pred mano nastopil kolega Dean Komel, ki je odprl ta horizont, prostor atmosfere, na kateri se midva gibljeva. To je fenomenološko hermenevtični prostor. Ker ne moremo govoriti na vseh ravneh hkrati, se bom omejil na prehod med moralo in pravom. Zato bi prosil pravnike, ki me sicer lahko ostro primejo za besede, naj upoštevajo, da ne želim biti pravnik. Se pravi, moje označbe, kot so »zločin«, je treba, pravniško gledano, brati prav na ta način, v narekovajih. Govorim pa o Zločinu brez zločincev. Zakaj? Vse do lanskega leta smo se vztrajno izogibali besedi zločin. Prikazal sem, v sinopsisu zdajšnjega mojega nastopa, prek politika Janeza Stanovnika, pesnika Alojzija Ihana in filozofa Ivana Urbančiča, na kakšen način so se dogajala ta izmikanja. Na koncu pa bom pokazal, da gre v bistvu za beg pred odgovornostjo oziroma sokrivdo pri vseh zadevi.

Kaj to pomeni? To pomeni, da bi morali medvojne narodne heroje, Kardelja, Kidriča, Mačka in tako naprej hkrati razglasiti za zločince, namreč z vidika povojnega zločina, Zločina revolucije. Rad bi poudaril, da je zelo važno to simbolno raven obdržati, skratka, zelo važno je, ljudje smo simbolna bitja, katere besede uporabljamo. Zgodovino človeka poznamo, odkar poznamo grobove. Dokler ni grobov, ni človeka. In če najdemo človeške kosti, ki nima jo groba, potem moramo reči, da ta, ki je za seboj pustil nepokopanega mrtveca, na določen način ni bil človek; da je tu lomastilo nekaj drugega. Zato bi poudaril, da so, ko so se dopisovali med seboj Kidrič, Kardelj, Zdenka Kidrič, v teh pisemih govorili o likvidacijah. So torej vedeli, za kaj gre. V javnih nastopih pa so govorili o justifikacijah, se pravi, o usmrtitvah. Zato je zelo pomembno, da ne govorimo o usmrtitvah, kar pomeni prevod besede »justifikacija«, saj gre dejansko za likvidacije, za pomore.

Druga taka sintagma, ki sem jo tudi sam večkrat uporabil in mi še vedno kdaj uide, je »jpovojni pobjo«. Nanjo nas je zdresirala pač bivša oblast in to avtomatsko izgovarjamo. Vendar ne gre za poboje, kajti pobiješ žival, pobiješ mačka in psa in brž, ko smo mi pristali na sintagmo »povojni poboji«, smo že ponižali te žrtve na raven živali; ali kot so imeli navado reči: »pobili smo jih kot pse, saj niso bili ljudje, bili so zveri«. To je bil običajni odgovor teh revolucionarjev. Se pravi, tudi tu moramo paziti na pravilna poimenovanja. Saj

meni ravno tako uide napačen izraz, ampak moramo se zavedati, da so bili ljudje pomorjeni. Ne pobiti, umorjeni.

Druga stvar so grobovi oziroma grobišča in morišča. Tu gre za morišča. Dokler nimamo grobov, dokler nimamo spomenikov, dokler nimamo nagrobnikov, to v bistvu še niso grobišča; in dokler svojci ne sprejmejo nagrobnikov, se pravi, če se upirajo, da bi na njih pisalo »žrtve vojne in povojnih usmrtitev«, ker hočejo resnico, se pravi napis »žrtve vojne in revolucije«, potem to niso grobišča v pravem pomenu. Svojci morajo pristati, da so to grobovi. Vse dotlej bodo to morišča, ne glede na to, kaj piše na njih. Nekateri, včeraj je bil tu Vlado Kavčič kot njihov predstavnik, danes ga ni, je eden izmed teh, ki striktno zanikajo oziroma zavračajo naziv žrtve revolucije, kajti po njegovem so žrtve revolucije samo tisti, ki so padli za revolucijo. Te priznava, to so zanj žrtve revolucije, ne priznava pa tistih žrtev revolucije, ki so bili objekt, žrtve v dobesednem pomenu, revolucije. Zato je zelo važno, da se teh terminov skušamo čim bolj natančno držati. Ravno tako je glede zločincev. Storilci zločina ne morejo biti drugega kot zločinci, kajti če rečemo, to niso bili zločinci, to povratno pomeni, da tudi zločin ni bil zločin, ampak je bil nekaj drugega. In kaj naj bi bil potem? Če ni zločinca, tudi zločina ni, če pa je zločin, so tudi zločinci. In kdo so sedaj ti zločinci?

Če berete medvojne dokumente, se pravi dokumente revolucije na Slovenskem, pisma med Krištofom, Petrom in Marjeto, ali pa tekst zbornikov korespondence Kidrič – Kardelj iz leta 1942, je iz teh pisem čisto jasno, da so vse te likvidacije vodili prav ti trije. Se pravi Kardelj, Kidrič in Zdenka Kidrič se dopisujejo, recimo, o dr. Natlačenu in njegovi likvidaciji. Kot veste, je Tito prišel konec maja 1945 leta v Ljubljano in tu so se konkretno domenili, kako naj stvari speljejo. Od tu naprej je absolutno odgovorno slovensko politično vodstvo, se pravi Edvard Kardelj, Boris Kidrič, Maček kot šef OZNE. Tu ne more biti dvoma, to so ti neposredni krivci; in kot rečeno, lahko so bili narodni heroji med vojno, med narodnoosvobodilnim bojem, v tem trenutku pa so postali zločinci. Tako kot je to postal (po moje, spet rečem, da to ni moj praviški izraz) Zoran Polič, ko je podpisal tisti ukaz, ki sem ga včeraj citiral; in da ne bi sedaj časa izgubljal, bo g. Milko Mikola predstavil odgovore na depeše s tem ukazom. Bomo potem slišali.

Vse to je bilo organizirano, to je bilo sistematično, to je bilo vse pripravljeno in zato mislim, da je imel Jože Pučnik prav, ko je zahteval v polemiki z mano, ker sem bil takrat še preveč nepreviden oziroma sem verjel, da se bo dalo po drugi poti nekaj narediti: »Začeti bi morali pri vrhu, ves ta postopek raziskave.« Generalna tožilka bi morala obtožiti najprej vodstvo slovenske komunistične partije. Poudariti moram, da je to vodstvo delalo samovoljno, na lastno roko, ker se Centralni komite Komunistične partije Slovenije od leta 1937 do leta 1948 niti enkrat ni sestal. O vsem je odločal tako imenovani Politbiro. To so bili pa v bistvu tile trije, štirje: Kidrič, Kardelj, Maček, sem pa tja še Leskovšek.

To, česar se je Pučnik bal, se je tudi zgodilo. Generalna državna tožilka je ukazala preučevanje od spodaj navzgor (njena zasluga je, da je preiskavo, ki je za nekaj let že povsem potonila, sploh obudila), induktivno, empirično, namesto da bi se vsaj vzporedno začela od vrha navzdol. Kaj se je zgodilo? Deset let je obstajala skupina, ki jo je vodil Pavle Jamnik iz uprave kriminalistične poli-

cije, tako imenovano akcijo »Sprava«. Začela se je 1. 8. 1994. Končno poročilo je bilo sprejeto aprila 2004. In navaja, da ta raziskava ni prinesla nič pozitivnega. Kljub temu je zelo pomembna zaradi svojih, če tako rečem, negativnih rezultatov, zato je zelo dobro, da je potekala, da vemo, kje smo in kako.

RAZPRAVA

MILKO MIKOLA: Hvala lepa. Naj povem, da sem bil pred leti v času tako imenovane Bajukove vlade v tej komisiji za evidentiranje prikritih grobišč in da smo takrat prišli na idejo, da bi morda kazalo v arhivih poiskati ali pa celo na bivših odsekih za notranje zadeve, če bi bili dokumenti, kje so ta grobišča, kajti vemo, da je ljudska milica nadzorovala, to iz celjske prakse vemo, ta grobišča, zlasti ob dnevu mrtvih, da ljudje ne bi prižigali sveč in da je ljudi odganjala. Pa vendar ne toliko ljudska milica ampak ljudje v civilu. Ali so bili Udbovci oziroma pripadniki službe državne varnosti, kdorkoli že. Takrat sem to nalogo sprejel in sem se potem tudi napotil na Ministrstvo za notranje zadeve, kajti to je predalo večji del gradiva že Arhivu Republike Slovenije, nekaj pa ga je še ostalo tam. V Arhivu Republike Slovenije tovrstnih dokumentov ni bilo, to je razvidno iz seznamov fondov, ki so bili tja izročeni in tam sem naletel poleg tega dokumenta, ki ga je podpisal Zoran Polič kot notranji minister Ljudske republike Slovenije o izbrisu vseh grobov tako imenovanih fašistov in kolaboracionistov, skratka narodnih sovražnikov, ki so bili pobiti med vojno in po vojni, samo na en dokument, ki ga pa verjetno še nihče ni imel v rokah, oziroma doslej ni znan, kako so odgovarjali posamezni okraji oziroma odseki za notranje zadeve pri izvršilnih odborih okrajnih ljudskih odborov. Le na en tak dokument sem naletel, verjetno so bili ostali uničeni, ker so, kot so mi povedali, vse gradivo na odseku za notranje zadeve, uničili neznano kdaj. Tam pa so bili verjetno tudi seznanji teh grobišč in podobno. Tu gre za okraj, torej za izvršilni odbor okrajnega ljudskega odbora v Rakeku. Ta dokument je datiran z dne 24. januarja 1947 in prosim gospo Alenko Puhar, če bi ga prebrala.

ALENKA PUHAR: Bova skupaj za eno osebo. Dobro. 24. januarja 1947 pišejo z odseka za notranje zadeve Rakek Ministrstvu za notranje zadeve v Ljubljano: »V zvezi z vašo okrožnico, glasečo se na odstranitev fašističnih grobov številka toliko in toliko iz leta 46, torej avgust 46, vam sporočamo sledeče. V našem okraju smo odstranili totalno fašistične grobove, izvzemši na kraju Rovte in Hotedrščica. Da se pa tu ni izvedla ta akcija, je predvsem to, ker je bil v oviro sneg. Bila pa je mladina pripravljena, kakor tudi vse množične organizacije za odstranitev teh grobov. To akcijo je izvršila povsem mladina s pomočjo drugih organizacij. Kar je bilo ljudstva, usmerjenega za naš pokret, je bilo zadovoljno. Ostalo prebivalstvo oziroma simpatizerji bega pa so bili ogorčeni in nezadovoljni. Pa da bi pa delali kake ovire pri izvrševanju, tega pa ni bilo opaziti. Kadar se odstranijo še dotični grobovi, kateri se še niso danes, vam bomo naknadno sporočili. Smrt fašizmu, svoboda narodu. Šef odseka Brus Ivan.«

MILKO MIKOLA: To je dokument, ki priča o tem, da so šle oblasti tako daleč, da so ukaz, ki ga je podpisal Zoran Polič, izvršitev tega ukaza naložili celo mladini in jo s tem obremenili, verjetno ti ljudje še danes trpijo, če imajo vest, prav gotovo, ker so to počenjali.

PAVEL JAMNIK: Gospod Hribar me je omenil v kontekstu policijskega preiskovanja povojnih pobojev, ki ga vodim v slovenski policiji. Ocenjujem, da bi bilo prav z nekaj besedami prisotnim pojasniti dosedanje policijsko delo.

V izvajanju g. Hribarja je mogoče izzvenelo delo policije kot nedokončano ali morda še celo kot slabo opravljeno delo. Da temu, po mojem mnenju, ni tako, bi rad pojasnil s sledečim:

Zločin je priznan takrat, ko se začne raziskovati in ko se začne iskati zločinec, ki ga konkretna družba prepozna kot osebo, ki je naredila nekaj, kar ta družba prepozna kot zločinsko ravnanje.

Z začetkom tako imenovane policijske akcije »Sprava« oziroma policijskega raziskovanja dogodkov po drugi svetovni vojni je bilo torej povojno pobijanje priznано kot zločin.

Stavek, ki ga je g. Hribar prebral iz moje predstavitve policijskega dela v knjigi Jožeta Dežmana Moč preživetja, je metodološko pojasnilo, kako smo poboje preiskovali in koga smo iskali. V poročilu o poteku policijske akcije »Sprava«, ki sem ga napisal za Vrhovno državno tožilstvo meseca aprila 2004, sem natančno pojasnil, da je bil naš cilj: najti osebe, ki so dale ukaze za posamezne umore na posameznih lokacijah.

Ob tej priložnosti bi želel poudariti razliko v izhodiščih pri iskanju resnice. Nekaj je razmišljanje, ugotavljanje, iskanje resnice in zločincev na nivoju zgodovine, filozofije, lahko bi rekli na nivoju splošnega iskanja resnice. Drugo pa je iskanje zločincev in resnice v okvirih, ki jih postavljajo kazensko – pravne norme, ki veljajo v konkretnem času na konkretnem prostoru. Vezani smo na kazensko zakonodajo, ki nam natančno opredeljuje naše ravnanje. Torej nam opredeljuje tudi pot in kriterije za iskanje kazensko – pravne resnice. Za lažje razumevanje lahko ilustriram s preprostim primerom. Raziskovanje po-vojnih umorov in pomorov je metodološko za policijo enako kot iskanje dokazov za katerokoli kaznivo dejanje, ki se zgodi v Sloveniji. Če naj torej nekdo na sodišču odgovarja za svoja dejanja, mora policija zbrati relevantne dokaze, ki morajo biti taki in zbrani na tak način kot to zahtevajo veljavne kazensko – pravne norme. Prav iz teh razlogov sem v Poročilu jasno zapisal, da je z vidika policijskega, torej kazensko-pravnega ocenjevanja, naše delo neuspešno, nično in še ni pripeljalo do dokazov za podajo kazenske ovadbe proti storilec zločinov.

Po drugi strani pa se je pomembno zavedati, da je z vidika iskanja resnice, v širšem, zgodovinskem smislu, opravljeno policijsko delo prav tako pomembno, kot je delo zgodovinarjev. Zbrali smo fond pričevanj, se pravi ustnih virov o teh dogajanjih, ki bodo glede na odsotnost dokumentov vsekakor lahko pomemben zgodovinopisni vir. In prav z analizo teh pričevanj je za nas večkrat odgovor, kdo je storilec, jasen. Ampak zoper te storilce, tudi z imenom in primkom nam je marsikdo poznan, nimamo dokazov v kazensko – pravnem smislu, na podlagi katerih bi zoper njih lahko vložili kazenske ovadbe na pristojno sodišče.

DR. TINE HRIBAR: Najbrž nisem bil dovolj razločen. Popolnoma se strinjam z vsem tem, kar ste sedaj povedali in že zapisali v intervjuju. Točno tako je, hotel sem samo poudariti to, da je tisti, ki je to komisijo pač omejil na te pristojnosti, vedel, da bo do tega ničnega rezultata prišlo in je podpiral takšno delo komisije. To je eno. Drugič, da je Pučnik že vnaprej napovedal, da delo takšne komisije ne more priti do ničesar, da bi morala tožilka zato sočasno iti obratno pot in začeti zaslišanja ta pravih zločincev oziroma osumljenih. S pojasnilom gospoda Jamnika se popolnoma strinjam in se še enkrat opravičujem, če nisem bil glede tega dovolj jasen.

PAVEL JAMNIK: Glede na možnosti pridobiti in zbrati dokaze bi po tolikšnem opravljenem policijskem delu danes lahko rekli, da je bila pot s poskusom pripeljati storilce na sodišče, že od vsega začetka v veliki meri obsojena na neuspeh. To si lahko razlagamo tudi kot namensko izbiro take poti. Vendar se je treba zavedati, da je le s tako preiskavo, kot sem že omenil, zločin lahko postal pripoznan kot zločin. Zato taka preiskava ni neuspeh.

Po drugi strani pa zbrani podatki o pomorih, na nivoju splošnega iskanja res-nice, dajo odgovor, kdo je zločinec. Zakaj torej vztrajati le na tem, da je treba te zločince pripeljati pred sodišče, če kaže, da se zaradi odsotnosti kazensko – pravno relevantnih dokazov, postopka ne da izpeljati. Obstaja pa druga pot, to je predstaviti vse ugotovitve, na podlagi katerih je mogoče ugotoviti, kdo so zločinci in katerim institucijam so pripadali. To je po mojem mnenju, na nivoju iskanja zgodovinske resnice, dovolj.

DR. JERCA VODUŠEK STARIČ: Nerada se udeležujem takih diskusij in veliko raje pišem svoje zgodovinske raziskave, saj me tovrstne diskusije, zlasti pa način razpravljanja, močno razjezijo.

Na tem mestu navzoče ne bom ponovno spominjala na dolgo kronologijo tega, kar je bilo o temi tega simpozija napisano. Toda vsi jo dobro poznamo. Dobro je znano, da je večina tega, kar je bilo tukaj izrečenega, že napisano, povedano, objavljeno (razen podatka o večjem številu mrtvih neposredno po vojni kot je bilo v poročilu t.i. Pučnikove komisije zapisano – kar pa je v bistvu irelevanten podatek) torej je bilo javnosti dano v razmislek že pred letom 1995, torej pred več kot desetimi leti. Kdo je zavrl to diskusijo, in zakaj, tudi vemo.

Boli, moti ali jezi, kakor želite, pa me to, da je bila pri tem storjena velika krivica dr. Jožetu Pučniku, na katerega se danes toliko sklicujete. Takrat se ga je demoniziralo, češ da je maščevalen in preoster. Danes izrečene besede so veliko bolj ostre, veliko več je govora o zločincih in zločinih in iskanju imen krivcev. Naenkrat je vse to sprejemljivo oziroma dovoljeno. To je tisto, kar je zame moralno nesprejemljivo. Jože Pučnik je bil leta 1996, ko je oddajal svoje sporočilo v parlamentu (ki nikoli ni bilo dano na dnevni red), veliko manj oster in njegov namen ni bil iskati krivce poimensko, temveč ukazati na naravo sistema, ki je bil zmožen takih dejanj. Ukazal je na naravo sistema, ki je zakrivil vojna in povojna dejanja, eventualne individualne krivce pa je prepuščal pravosodju. Tisto, kar je tu predlagal gospod Jamnik, je verjetno najboljši izhod. Osebnost ne bi želela, da bi izzvenelo kot da smo se na tem sestanku zbrali kot skupina, ki želi iskati zločince.

Ob tem naj še nekoliko popravim kronologijo dogajanja. Leta 1994 je država naročila izkop Brezarjevega grabna. Za ta namen smo nekateri imeli v Gotenici predavanja oziroma seminar za skupino iz vrst slovenske policije, ki bi ta izkop vršila. To pomeni, da se je tudi dejavnost države na tem polju začela že davnega leta 1994 in ne šele zadnja leta. Toda tudi to je bilo takrat iz meni neznanega razloga ustavljeno. Kaj je bilo z drugimi pobudami (posameznikov in društev) v prvi polovici devedesetih let je tudi vsem dobro znano.

Glede vprašanja sej Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije (ali Jugoslavije) takoj po vojni bi želela opozoriti na naslednje. Prvič, v javnosti je bilo dokaj dobro znano, kdo sta Edvard Kardelj in Boris Kidrič in vedelo se je, da nastopata v imenu partije. Drugič, seje so bile, čeravno se niso imevovale seje CK KPS. Že leta 1945 so bile konference KPS, na katerih niso nastopali le člani politbiroja in CK, ampak so bili navzoči tudi partijski sekretarji »s terena« in na njih so razpravljali o nalogah partije. Bile so tudi seje s slovenskim političnim aktivom, kjer so bili navzoči, poleg vodilnih partijcev, tudi člani vodstva OF ter predstavniki nekaterih ustanov in organizacij. Takšne seje poznamo že od junija 1945 in od takrat naprej jih je bilo kar nekaj. Tudi te so bile namenjene razpravi oziroma določanju politične (partijske) »linije«. Torej ni dileme, kakšna je bila »linija« partije takrat, in tudi takrat je ni bilo.

Pravite, da sorodstvene zveze niso vplivale ali ne vplivajo, če prav razumem, na odnos do preteklosti. Sama pravim, da so. Samo en primer. Že pri osebah oziroma politikih, ki so zavirali delo Pučnikove komisije, pa ne govorim o Združeni listi, je mogoče najti sorodstvene vezi s člani Ozne oziroma Udbe iz časa ob koncu vojne. Vprašati se moramo, ali so takšne osebe zmožne tovrstnega soočanja z zgodovino.

Dilema, ki torej ostaja, je samo ena. Vsi mi smo del zgodovine tega, o čemer govorimo. Kako pa bo kdo od nas s svojim odnosom do teh vprašanj prišel v zgodovino, je stvar vsakega posameznika. Tisto kar lahko na tem mestu ugotovimo je, da je že pred desetletjem in več bila politična volja, da se ta vprašanja razrešijo. Bili so tudi intelektualci, kot dr. Pučnik, ki so že takrat in vsa leta od takrat opozarjali, da nekatera dejanja v zgodovini niso bila človeška in da se je potrebno s tem soočiti. Imeli pa smo tudi druge, ki so to soočanje z zgodovino zavestno zavrli. Ti zame nosijo veliko krivdo, saj se postavlja vprašanje njihove etike, vesti zavesti, ovedanja, kakor pač želite.

Simpozij, ki smo mu tu priča, je bil originalno zasnovan kot simpozij o okoliščinah in simpozij o žrtvah vojne, še več, postal je kar na lepem klic na oster obračun. Kako in zakaj, je zame dilema.

Sama bi želela, da bi rezultat tega sestanka bil vsaj to (in to je ta trenutek zame tudi edino moralno sprejemljivo), da po toliko letih razprav, obtoževanj in etiketiranja, zgodovinarji neovirano opravljamo svoje delo (na primer. zaslišanja in zapisi Pučnikove komisije zgodovinarjem niso dostopni, itd.). Želela bi tudi, da se javnosti jasno in lepo predstavi vse okoliščine takratnega dogajanja, tako kot bi zgodovinarji to morali početi: zgodilo se je takole in to je že takrat imelo take in take posledice, etične in pravne implikacije. Tudi zato, da bodo mladi ljudje vedeli, za kaj je šlo. Dogaja pa se ravno obratno: vsakič, ko se zamenja politična »linija«, se odpre nova diskusija bodisi o terminologiji, bodisi o tem, kaj je in ali je bila revolucija, kakšne oblike je zavzela itn. Tako

se dve leti v javnosti govori tako, potem pa dve leti drugače. Tovrstna intelektualna poza me kot zgodovinarja ne zanima, kakor me ne zanima pregon krivcev, saj je to delo drugih, in mislim, da se ni potrebno spuščati na to raven.

DR. LOVRO ŠTURM: Hvala lepa. Se strinjam s tem, kar je povedala prof. Voduškova. Izrekam hkrati priznanje prof. Hribarju za to, kar nam je danes tako nazorno prikazal. Moram reči, da sem prebiral dognanja in izsledke zgodovinske stroke, ampak tako nazorno in brez dlake na jeziku in z nekaterimi imeni, kot je danes to predočil tukaj pred nami Hribar, do tega ne prideš tako v živo, če nisi v krogu zgodovinarjev, se opravičujem. Morda je to za zgodovinarje bolj prezentno, ampak za nekoga zunaj tega kroga je to, kar je danes povedal, zelo ilustrativno.

Druga je stvar kazensko – pravnega pregona vojnih zločincev in zločincev proti človečnosti. Če glavni storilci zločinov niso več živi, je težko govoriti o kazenskopravni odgovornosti. Čeprav tu seveda ne izključujem tudi ustreznih preiskovalnih in drugih kazenskoprosesnih dejanj, ki se morebiti lahko tudi ne zaključijo z ugotovitvijo konkretne osebe, oziroma se lahko zaključijo, vendar je ta medtem umrla in v tem primeru preiskava ne pripelje do sodnega epiloga. Vendar kljub temu taka raziskovanja in preiskovalna dejanja, tudi če so večletna, za seboj pustijo zelo dragoceno gradivo. In to je tisto gradivo, kot je tu predstavil gospod Jamnik, ki pomaga ugotoviti dejansko stanje stvari in materialno (zgodovinsko) resnico.

DR. SPOMENKA HRIBAR: Še zmeraj nam ni prišlo v zavest, kako velik zločin je povojna likvidacija domobrancev in civilistov. Zgroziti se je lahko ob enem samem primeru človeškega trpljenja ali tragične smrti, v večji količini pa nam je nekako nedoumljivo; ne moremo se »dovolj« zgroziti. Zato naj naredim primerjavo: 13.000 ljudi, kolikor naj bi jih bilo po vojni, približno, umorjenih, je en odstotek slovenskega prebivalstva leta 1945. Pri 70-milijonskem narodu pomeni en odstotek 700.000 ljudi; zdaj si lahko lažje predstavljamo, kako nekaj groznega je (bilo) to.

Sedaj pa nekaj besed na tvoj referat, kolega Prunk, ki mi je bil všeč. Imam pa tri pripombe oz. z drugega vidika bi pokazala isto zadevo. Rekel si, da je partija zavijala besedo revolucija in taktizirala in tako naprej, kar je vse res. Taktizirala, zavijala, tudi lagala, vse, kar hočeš. To ni velik problem. To se da tako dešifrirati, ko bereš njihove tekste.

Večji problem je razumeti takrat, ko ni šlo za laž, ko je šlo za njihovo razumevanje, posebno razumevanje. Recimo, če vzamemo eno od točk OF, ko so frontniki skupaj sklenili, da bo oblast po vojni prevzela Osvobodilna fronta kot celota. Toda to »celoto« je vsak – čisto iskreno in samoumevno – razumel po svoje. Partiji so razumeli: Osvobodilna fronta kot celota, to smo Mi, komunisti. Avantgarda Osvobodilne fronte je pač partija; ona artikulira narodne interese, ona ve za »objektivne zakone zgodovine«, ona je s strani Zgodovine izvoljena, da vodi narod in mora torej imeti absolutno oblast... Problem je torej razumevanje, različno razumevanje teh istih določb. Tu se zatakne. Vsi so mislili, da isto mislijo; in so kimali eden drugemu, pa je vsak čisto po svoje razumel, iz svoje ideologije in iz svojih pričakovanj. To razumevanje in dešifri-

ranje tega različnega razumevanja istih stvari je hujši problem pri vsej zadevi, kar se je pokazalo šele potem, po vojni in se je tudi razpletlo tako, kot se je.

Nadalje praviš, da ni partija organizirala odpora, ampak je bil vsesplošni. Menim, da gre za obe ravni. Komunisti sami so rekli, da so »zajahani ljudski val«. V tem pogledu, če gledamo z eksistencialne ravni, so bili komunisti del tega splošnega odpora, samo del. Če pa gledamo s politične ravni, pa so bili komunisti tisti, ki so boj organizirali, ga vodili (prevzeli!). Ampak komunisti seveda ne bi imeli kaj »organizirati«, če ne bi bilo v ljudeh, spontano nastele, upornosti, odločenosti, da vzamejo »stvar« v svoje roke. O tem sem govorila prej, ko sem govorila o spremembi slovenskega narodnega značaja.

In še vprašanje Kocbeka: Kocbek je komunizem utemeljil - in v tem je pravzaprav njegova »krivda«. On je utemeljil komunizem v krščanstvu. Rekel je, da je komunizem pravzaprav del samorazvoja krščanstva kot takega. Predvsem v tem smislu, da bosta marksizem in komunizem očistila krščanstvo, ki se ga je prijela zgodovinska navlaka: od bogastva do kapitalističnega izkoriščanja. In tu je problem, ki ga je treba razjasniti, namreč manihejstvo, tako krščansko kot komunistično, kajti tukaj so se našli krščanski in komunisti, na eshatologiji in na soteriologiji, odrešitvi.

DR. TAMARA GRIESSER PEČAR: Vrnila bi se na to, kar je povedal gospod Prunk, ker se mi zdi, da sta obe strani pravzaprav enako krivdo imeli pri nastanku razcepljenosti, razdvojenosti našega naroda leta 1941, ker se mi zdi nasprotovanje različnih taborov in spisi, ki jih je napisal profesor na koncu 19. stoletja, niso bili vzrok spopada med vojno. Kot je gospod Prunk to zelo nazorno pokazal, je ena ilegalna stranka imela zelo jasen načrt o tem, kakšen cilj ima pred očmi, cilj, ki je opravičeval vsa sredstva in to ne glede na to, kako so različni tabori premišljevali in kakršnekolikoli spore so med vojno imeli. Če ne bi, se vračam na tiste odloke, ki so zame odločilni leta 1941, s katerimi so monopolizirali upor. To je nekaj edinstvenega tudi v Evropi, ne vem, prosim, kolegi lahko popravite, ampak ne bi vedela, da je še v katerikoli drugi državi bil upor tako izključevalen, kot je bil v Sloveniji. Mislim, da se moramo te krivde, ki si jo je naprtila partija, vendarle zavedati in ne skušati z različnimi spori, ki so jih pred vojno, opravičevati te krivde, ki je po mojem mnenju nesporna.

VIKTOR BLAŽIČ: Govorilo se je o Kocbeku in da je to svoje stališče utemeljeval v krščanstvu. Namreč tudi gospod Prunk je prej govoril o nekem kultu revolucije pred vojno, vendar mislim, da je Kocbek usodno prezrel eno zadevo, dogodek v partiji sami. Namreč, Kocbek je verjetno mislil, da gre za marksistično partijo, da gre za tisti klasični marksizem, iz tega je verjetno izhajal, ampak ta partija, ki je recimo potem prešla v tako imenovano revolucijo, ta partija je bila stalinizirana partija. V čem je razlika? Razlika je v tem, to so bili tudi znani medvojni spori, predvojni spori že v partiji, namreč, da po tem stalinističnem prevzemu oblasti v partiji leta 1937 in potem leta 1939 člani partije niso smeli več brati, recimo, klasikov marksizma, kot so Trocki ali pa Buharin in tako dalje, niti ne Marxa svobodno, recimo, po svoji zamisli, ampak jih je obvezoval samo še VKPb oziroma Stalinova vprašanja leninizma.

Kar je mogoče še pomembnejše, če so ti ljudje na levisi - komunisti, recimo,

sanjarili o nekem socializmu, o nekem modelu, kakšen socializem bi po zmagi komunizma dobili pri nas, potem to ni smela biti kakršnakoli vizija o komunizmu, ampak samo sovjetski vzor. To lahko vidite pri tisti znameniti polemiki Dušan Kermauner in Lojze Ude, torej komunisti so imeli pravzaprav samo en orientir. To je bila Sovjetska zveza. Oni so se orientirali izključno po ravnanju Sovjetske zveze. Temu so sledili in ta partija je bila že totalitarna partija, se pravi partija, ki je po tem tako imenovano revolucijo izvedla umetno, se pravi jo je izzvala s terorjem in jo je nekako umetno ustvarila ravno tako, kot je nacistična ideologija umetno ustvarila rasizem. Tu pri nas ni bilo kakšne spontane revolucije, kakšne revolucije, ki bi imela svoje korenine v naših domačih razmerah, ampak ti dogodki, ki so se zvrstili po letu 1941, predstavljajo v glavnem vdor dveh tujih totalitarizmov v naš prostor. Samo to sem hotel povedati.

DR. SPOMENKA HRIBAR: Rada bi poudarila, da smo ves čas tukaj, ko smo govorili o komunistih, govorili o komunistih kot o nosilcih komunistične ideologije in prakse, torej o funkciji, ki so jo imeli, in ne o komunistih kot o ljudeh. Naj pojasnim to razliko! Zdi se mi nemogoče, da bi nekdo samo za oblast tvegaj svoje življenje in kot vemo, je večina komunistov iz leta 1941 v vojni umrla, oziroma padla ali so bili pobiti. Skratka, moramo se zavedati njihove epohalne določenosti. Ti ljudje so tvegali svoja lastna življenja za osvoboditev lastnega naroda kot naroda (ne le svoje družine ali svoje ožje srenje), tudi za socializem, tudi za komunizem; z imenom Stalin na ustih so mnogi umirali. Ko raziskujemo, se moramo teh dveh ravni oziroma upornosti zavedati. Če se ne, zapadamo v isti totalitarizem, ki ga tu očitamo komunizmu, ker namreč negiramo ljudi kot take, ne le njihovih vlog v zgodovini.

In še kratko pojasnilo o spremembi slovenskega narodnega značaja in o upornosti slovenskih ljudi pred vojno. Seveda so bili upori že prej, kmečki upori itd, toda upor, ki ima za cilj vrnitev na »staro pravdo«, ali ki si prizadeva zgolj za izboljšanje lastnega socialnega položaja (desetina), je nekaj povsem drugega, kot je pripravljenost na lastno smrt in na ubijanje drugih s ciljem ohranitve lastnega naroda kot naroda. V tem smislu je slovenski narod kot narod »vzel usodo v svoje roke«, se pravi smrt v svoje roke. V tem smislu je postal subjekt lastne usode in torej subjekt v modernem smislu evropskega subjekta. Prejšnje upornosti torej ni mogoče primerjati na isti ravni z upornostjo proti okupatorjem - da ne govorim o primerjavi z »raubšicem« ...

DR. TINE HRIBAR: Da ne bo niti sence dvoma, kot se to reče, kaj je Pučnik res zagovarjal. Jasno, da danes kakšnih sodnih pregonov ne more več biti proti glavnim zločincem. Pučnik je to pred desetimi leti izrecno poudarjal: še deset let zavlačevanja pa bo avtomatsko, po generacijski logiki, vse odpadlo. Osebnost sem bil precej proti tej Pučnikovi ostrini, celo tako daleč, da sem potem izstopil iz Nove revije; zaradi tega, ker sem verjel, tako naivno kot Kocbek, v človečnost bivšega predsednika države in bivše generalne državne tožilke. Nisem pričakoval tega parlamentarnega puča, lažnega napisa »žrtve vojne in povojnih usmrtitev«, ko je vlada vendarle predlagala napis »žrtve vojne in revolucije«. Zato sem po smrti Pučnika začutil dolžnost, da Pučnikovo delo nekako nadaljujem. Glede njegovega pravega stališča naj navedem

samo tole iz njegovega intervjuja »Kri ni voda: Imamo se radi ničesar ne prekrije.« To je intervju z dne 29. junija 2002 v Večeru. Tu pravi Pučnik: »Bistvenega pomena je torej načelni odnos do komunističnih zločinov. Če je zločin res zločin, bi morali proti poveljniškemu kadru, organizaciji, se pravi Komunistični partiji Slovenije, slovenski OZNI in enotam KNOJ, ki so ukazale in izvedle pobijanje, uvesti postopek in jih obsoditi po členih 273 do 287 veljavnega kazenskega zakonika. Če pa se vrh slovenske države, ki danes vlada, postavi na stališče, da je za komunistično revolucijo pač dovoljeno pobijati in da za te zločine slovenski kazenski zakonik ne velja, potem to dejstvo razkrije vso šibkost slovenske pravne države. Še več, razkrije tudi stanje duha na slovenskem in moralni nivo klike, ki nam vlada. Če bi generalna tožilka hotela in smela uvesti kazenske postopke proti najbolj odgovornim zločincem za povojna pobijanja na Slovenskem, bi začeli pri organizacijski shemi komunističnega režima na Slovenskem v letu 1945 in 1946.« Tu ni dvoma, kaj je Pučnik zagovarjal in na kakšnem »nivoju« se je gibal. Razumem jezo Jerce Vodušek Starič, najbrž bi bil tudi sam jezen, če bi na železniško postajo prišel zmeraj pol ure za tem, ko je vlak odpeljal.

DR. JANKO PRUNK: To, kar je rekla, prej ko me je dopolnjevala, kolegica Spomenka, se strinjam, seveda, morda sem bil pri nekaterih rečeh malo manj razumljiv. Ampak eno stvar bi želel povedati, kar je že dolgo let moja intencija.

Vem, da sta se dva totalitarizma tu spopadla, ampak jih zelo jasno diferenciram in jasno vrednotim. Klerikalni, ta je tako v duhu že totalitaren, ampak totalitaren katolicizem, političen, je dopuščal le še neki pluralizem. Imeli smo zelo močno totalitarno vladavnino SLS pet let pred drugo vojno, ampak so liberalci lahko veselo delovali in imeli vse premoženje, svobodo komunikacije in tako naprej, se pravi, želim povedati, da je boljševizem, komunizem, kolega Blažič ga imenuje stalinizem, jaz pa boljševizem, leninizem, nekaj posebnega, neki novum v evropski civilizaciji. Tako kot je bil novum nacizem. Tako nestrpen, tako agresiven, da mu človeško življenje sploh ni sveto. Prihaja iz nekega drugega sveta, tu je zelo malo marksizma in žal smo mi res postali žrtev tega. Zame je to neka nova kvaliteta, oziroma nekvaliteta in je velika sreča, da se je zgodilo leta 89–90, da danes res lahko svobodno razpravljamo o tem.

DR. PETER VODOPIVEC: Če mi dovolite, bi dodal le kratek komentar k navajanju konkretnih imen, omenjenih v referatu dr. Hribarja. Zgodovinarji se seveda pogovarjamo tudi o konkretnih imenih in nekatera konkretna imena, ki jih je omenil Hribar, so bila že omenjena tudi v zgodovinpisnih besedilih. Namen tega posveta resda ni pisanje obtožnic, toda njegov cilj je bil spodbuditi konkretno razpravo in sestavni del konkretne razprave so tako za čas pred petdesetimi kot tristopetdesetimi leti tudi konkretna imena. Res pa je, da imamo zgodovinarji podoben postopek dela kot kriminalisti. Z imeni lahko dejansko operiramo šele takrat, ko imamo pred seboj zanesljiv dokazni material in pri povojnih pomorih je problem prav to, da takšnega gradiva ni. Za osebe, ki jih je omenil Hribar, pa seveda vseeno vemo, kako so se obnašale v konkretnih situacijah, kakšne funkcije so imele in kakšen in kakšen je bil nji-

hov del odgovornosti za po vojni storjena dejanja. Kako se je obnašal Kardelj med vojno in po vojni je danes več ali manj jasno, isto velja tudi za druge visoke komunistične voditelje, zato nikakor ni mogoče reči, da so omenjena imena izmišljena ali navedena hipotetično. Hribarjev poziv k omenjanju odgovornih za povojne poboje razumem kot poziv h konkretizaciji razprave, odkrivanje konkretno odgovornih pa je delo, ki ga bomo morali slej ali prej opraviti.

DR. JANVIT GOLOB: Kot svetniku za raziskovalno dejavnost v državnem svetu mi je bila čast prisostvovati tako elitni skupini družboslovcev, pri kateri je prišlo do zahtevnih miselnih zapletov, kar je razvidno iz kontradikcije, ko filozof zahteva razpravo ad personam, zgodovinarica pa ad rem. Vsega se ne bo dalo razvozlati, kajti za tragične dogodke odgovorni se držijo vodila Quidquid fecisti, nega! – v prevodu – Karkoli si storil, zanikaj. Analize tragičnega obdobja danes ne bi bilo, ko ne bi 90. leta nastopile spremembe v Sovjetski zvezi. Zgodovinarji komentirajo, da bi se v primeru, ko bi na mestu Gorbačova bil drug človek, kolo zgodovine zavrtelo drugače in bi tudi tragične dogodke v Sloveniji prikrila zgodovina. Očitno so nekateri za čas po vojni računali, da bo v prihodnjih stoletjih na Slovenskem nekaj drugega, kot je danes. Kako se lahko sicer dolgoročni načrti spremenijo, je nazorno prikazano v Schindlerjevem seznamu, ko nacisti pokopana trupla žrtev hitijo sežigati. Razpravljali smo o tem, kako se je Slovenija, še kot neformirana država leta 1941 znašla pred strahotnimi izzivi. Štirje idejno, ideološko - politično - vojaški vplivi so bili prisotni: prvi iz Rima, poleg tradicionalno konservativnega še novi fašistični, drugi iz Moskve agresivno boljševiški, tretji iz Nemčije agresivno nacistični, kot četrti pa tudi Slovencem ne prijeten, balkanski vpliv. Obkroženi s štirimi narodi Nemci, Italijani, Madžari in Hrvati, ki so imeli na Slovence različne poglede, smo bili med vojno izpostavljeni hudim preizkušnjam. V času okupacije se naj bi narod obnašal racionalno in to na način, ko se prvenstveno osvobaja od okupatorja, ne pa začne z revolucijo in v obrambi pred njo še z nedopustno kolaboracijo. V Sloveniji je eno dogajanje pogojevalo drugo in prišlo je do take eskalacije, da za ta čas beležimo devetdeset tisoč žrtev. Po vojni je nastopila totalitarna oblast. Zgodovinarji za takšno oblast poznajo oceno iz obdobja francoske revolucije: vsaka oblast skorumpira, absolutna skorumpira absolutno. Petinštirideset let smo čakali na vzpostavitev demokracije.

Pričakujemo, da je razprava, ki jo lahko poimenujemo inventura groze, pomagala zgodovinarjem, da se še bolj osvobodijo politikov, pa tudi samih sebe.

KAZALO

Uvod	3
Nagovori	
Janez Sušnik, predsednik Državnega sveta Republike Slovenije	7
dr. Janvit Golob, državni svetnik za področje raziskovalne dejavnosti	8
dr. Jasna Fischer, direktorica Inštituta za novejšo zgodovino	9
Referati	
I. del:	
Mojca Šorn in Tadeja Tominšek Rihtar	
Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje (april 1941-januar 1946).....	13
dr. Boris Mlakar	
Krogi nasilja med Slovenci v vojnih letih od 1941 do 1945. leta	22
dr. Bojan Godeša	
Ustanovitev SNOO in pomen njegovih odlokov za nadaljnji razvoj v Sloveniji	29
dr. Jerca Vodušek Starič	
Vrtinec političnega spora	35
dr. Božo Repe	
Povojna represija v nacionalni identiteti in kolektivnem spominu Slovencev	47
II. del:	
dr. France Martin Dolinar	
Slovenska duhovščina v primežu revolucije	61
dr. Spomenka Hribar	
Ločevanje duhov	70
dr. Peter Vodopivec	
Populacijske posledice 2. svetovne vojne in povojnega nasilja na Slovenskem ...	95
dr. Lovro Šturm	
Pravo in nepravo po letu 1941	100
III. del:	
dr. Mitja Ferenc	
Evidentiranje grobišč	115
dr. Janko Prunk	
Pojmovanje revolucije v različnih segmentih	124
dr. Dean Komel	
Ideološko nasilje kot etični problem slovenstva	134
dr. Tine Hribar	
Zločin brez zločincev	148
Diskusija	171
